

Програма з літератури **ГЛ**

Микола

ХВИЛЬОВИЙ

Вибрані твори

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

Микола
ХВИЛЬОВИЙ

Вибрані твори

**ББК 84(4УКР)6
Х90**

**Серія «Програма з літератури»
заснована 2002 року**

Рецензенти:

Голобородько Я. Ю.,

доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри української літератури
Херсонського педагогічного університету,
дійсний член Академії педагогічних
і соціальних наук;

Галета О. І.,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри
теорії літератури і порівняльного
літературознавства Львівського національного
університету ім. І. Франка

**Упорядкування текстів,
передмова та примітки
*Муслієнко О. В.***

Видано за ліцензією ТОВ Видавництво «Ранок»

Хвильовий Микола

Х90 Вибрані твори / Упоряд. текстів, передм. та прим.
О. В. Муслієнко. — Харків: Веста: Видавництво «Ранок»,
2003. — 352 с. — (Серія «Програма з літератури»).

ISBN 966-679-747-X.

ББК 84(4УКР)6

© О. В. Муслієнко, упоряд. текстів,
передмова та примітки, 2002

ISBN 966-679-747-X

© ТОВ Видавництво «Ранок», 2003

МАНДРІВКА У ПОШУКАХ «ЗАПАХУ СЛОВА»

То я іду.

Іду —

по логаритмах —
бо вічний

дух

мій.

М. Хвильовий

Життєвий проект М. Хвильового визначає невпинна подорож від себе до себе, до свого читача. Подорож ця вбирає в себе коротке яскраве мистецьке життя, що яскраво спалахнуло і несподівано згасло, полишивши по собі світло, відблиски якого видніються й сьогодні.

Шлях М. Хвильового до свого, справжнього, читача, до якого автор звертався з надією: «милий мій читачу», співбесідника та одnodумця — «І читач творець, не тільки я, не тільки ми — письменники. Я шукаю, і ви шукайте» — був надто довгим, понад півстоліття.

Однак подорож ця все ще не завершена — написане М. Хвильовим приваблює не стільки тим, що розповідає правду про автора та його час, скільки тим, що розповідає правду про нас теперішніх та наш час.

Біографія М. Хвильового, в якій і досі є чимало невідомого та сумнівного, виглядає як захоплююча інтрига.

(Народився Микола Хвильовий (справжнє прізвище Фітільов) 13 грудня 1893 року в селищі Тростянець Охтирського повіту Харківської губернії (тепер Сумської області) в учительській родині. Микола був первістком, крім нього в родині були ще донька Євгенія, син Олексій, доньки Людмила та Валентина. Сім'я не була міцною, розпалася через легковажність батька Григорія Олексійовича та його захоплення полюванням і горілкою. Надалі батьки жили окремо — мати, Єлизавета Іванівна, переїхала з дітьми на хутір Зубівку Богодухівського повіту до своєї сестри. Миколою опікувалися родичі по маминій лінії: Микола Смаковський та культурний, ліберальний земський діяч Савич (на жаль, його ім'я до нас не дійшло).)

Саме ці добродії подбали про освіту Миколи. Із Зубівки його щодня возили до школи в селі Калантаєво. Після її закінчення

Микола продовжує навчання у вищепочатковій школі у місті Красний Кут. Згодом навчається у Богодухівській чоловічій гімназії. Але з шостого класу гімназії хлопець був виключений, імовірно, за зв'язки з місцевою нелегальною організацією та бунтівливе ставлення до гімназійного начальства.

Здібний та допитливий юнак продовжує здобувати освіту самотужки, вивчає французьку мову разом із кузиною Лариною Смаковською. Багата бібліотека Савича була відкрита для Миколи. Він штудіює твори світових класиків, читає багато українських книжок, вчить вірші Т. Шевченка напам'ять.

Далі йде період формування особистості в робітничому середовищі. Микола влаштовується слюсарем при краснокутській ремісничій школі. Затим переїжджає у Рублівку Богодухівського повіту, де входить в коло місцевої інтелігенції, долучається до культурно-просвітницької діяльності в місцевому драматичному гуртку, пише перші твори.

Імперіалістична війна, яку вів царський уряд, потребувала нових воєнків. У 1916 році Микола складає іспити екстерном за гімназійний курс, щоби полегшити своє становище в армії і добровільно зголошується йти до війська. Сучасники М. Хвильового лишили про цей період його життя досить суперечливі свідчення. Одні вважають, що в цей час майбутній письменник досить активно робив воєнну кар'єру, інші — що його діяльність обмежилась співпрацею у фронтовій газеті, де він свої нариси підписував псевдонімом «дядько Микола».

З фронту Микола повертається в Дем'янівку Богодухівського повіту, де вчителювала його мати. Є спогади сучасників про перебування Миколи у повстанському загоні проти гетьманщини, що діяв на Богодухівщині. Відбувається певна світоглядна переорієнтація, з 1919 року М. Фітільов — член комуністичної партії. На думку Г. Костюка, який пильно досліджував мемуари сучасників М. Хвильового, ні військової, ні політичної кар'єри він у цей період не зробив, бо «з природи своєї не був ані військовим, ані політичним діячем. З уродження і покликання він був письменник в найширшому і найглибшому сенсі цього слова — вникливий спостерігач, аналітик, зображувач людських душ і характерів, провісник і візіонер майбутнього».

У Дем'янівці Микола виступає на сцені, читає лекції, активно організовує драматичні, культосвітні товариства. Тут відбулася зустріч із молоденькою вродливою гімназисткою Катериною Гащенко, що 1917 року приїхала вчителювати в Дем'янівку. Катерина добре знала французьку мову, читала в оригіналі твори А. Франса, Р. Роллана, Ш. Бодлера. Енергійний, запальний, романтичний Микола привернув увагу дівчини. Між молодими

людьми виникло глибоке почуття, наприкінці 1918 року вони побралися. 13 січня 1920 року в них народилася донька, яку назвали Іраїдою.

Весною 1921 року Микола їде до Харкова, тодішньої столиці України. Він прагне зреалізувати себе як письменник — на той час були написані перші твори, які з захопленням слухали товариші на культосвітніх зібраннях.

У Харкові живе скромно, дістати порядне помешкання для родини не вдається. Незабаром сім'я розпадається. Через рік Микола Хвильовий одружується з Юлією Григорівною Уманець, її доньку Любу приймає як власну дитину. Нова родина дала Миколі тепло і затишок, якого він потребував.

Між тим, митецька біографія Хвильового у столиці зазнає стрімкого розвитку. Микола Фітільов остаточно стає Миколою Хвильовим, починається його активне входження в літературу. Уже 1921 року виходить окремим виданням поема «В електричний вік», збірка поезій «Молодість». Вірші публікуються на сторінках журналів «Шляхи мистецтва», «Арена», альманаху «Поезії». Поезія М. Хвильового розвивалася в колі ідей і форм, висунених символістами й футуристами. Молодий автор невтомно і енергійно експериментує зі звуком, формою, образами.

Так споконвіку було:

одні упиралися з ганчіркою в руки,
а другі тяглися до стяга зорі і йшли

за хвостами комет,
горіх розкусивши буття. І хіба посміє вічність
шпурнути в моє обличчя
докір?

(«Електричний вік»)

Автор із молодого зухвалістю прагне збагнути і передати в слові універсальну суть своєї доби. У пошуках нових барв та ритмів М. Хвильовий приходиться до «ліричної музичності й музичної ліричності» (Є. Маланюк), яка особливої виразності згодом набуде в новелах і стане прикметою його індивідуального стилю.

Молимося мудрості і віку і секунді.
Молимося тому, чого не знаємо,
бо наша молитва — жага все-пізнання
Клавіатурте розум, почуття і волю!
Клавіатурте.

(«Клавіатурте»)

1921 року М. Хвильовий разом із В. Сосюрою та М. Йогансеном укладає та публікує «Наш Універсал до робітництва і пролетарських митців українських». Цей літературний маніфест позначає початок нового етапу розвитку української літератури. М. Хвильовий стрімко опиняється в епіцентрі літературного процесу.

Плеяда молодих митців бачила своє призначення у творенні нової літератури, яка б рішуче відрізнялася від набутоків попередників. Згодом М. Хвильовий без зайвої ностальгії напише: «Вмирала стара форма, як лицарство, як запорожці. По таємних лабіринтах мчав вітер із незнайомого краю»; «поет знав, як далеко одійшов запах тобілевичо-старицьких бур'янів, що прекрасно пахли після «Гайдамаків» і «Катерини», як далеко і «Тіні забутих предків», і все, що хвилювала юність». Засадничими принципами нового мистецтва стає відмова від точного повторення дійсності, митців вабить і цікавить тільки «комплексна система фактів, втілена в поетичний образ як в невмирущий символ жадань, турбот, поразок і перемог кляси та її епохи».

1923 року виходить перша книжка оповідань М. Хвильового «Сині етюди», яка остаточно утверджує молодого автора в пореволюційній літературі як піонера і новатора. Авторитетні критики зустріли молодого прозаїка вельми компліментарними рецензіями. О. Білецький у відомій статті «Про прозу взагалі та про нашу прозу 1925 року» назвав Хвильового «основоположником справжньої нової української прози». С. Єфремов відзначив «бистре око меткого спостережника разом з незалежною об'єктивністю художника, вміння різко й рельєфно, без страху зачеркнути контури, вложити в них промовистий образ, знайти відповідне слово без зайвої розволікlosti, округлити цілу картину яким-небудь загальним штрихом...»

М. Хвильовий починав як неоромантик, хоча в його новелістиці можна знайти впливи імпресіоністичної поетики, елементи експресіонізму, і навіть сюрреалізму. Автор більше переймався тим, щоб передати відчуття, враження. Зміст слова розкривається завдяки асоціаціям та аналогіям, воно є сугестивним і обов'язково співмірним із барвами, запахом, звуками. Музичний принцип організації тексту, «напрочуд тонка ритмічність — власне внутрішньомузикальна, а не зовнішньомеханічна» (за спостереженням Є. Маланюка) — стають важливими компонентами його ліричного настрою.

Навесні 1925 року М. Хвильовий виступив з першим циклом своїх полемічних статей «Камо грядеши?». У пристрасних звертаннях до сучасників авторитетний письменник відверто декларує позиції, які мають бути програмовими для української літе-

ратури. Заклики орієнтуватися на «психологічну Європу», звільнятися від агресивної авторитарності російської літератури — «геть від Москви», перспективи нового культурного Азіатського ренесансу, в якому Україна посяде чільне місце, вражали новизною та відкривали нові можливості для творчості. Основні погляди на перспективи розвитку нового українського мистецтва, програма формування національної культурної еліти викладені в циклах памфлетів «Думки проти течії», «Апологети писаризму». Написаний 1926 року памфлет «Україна чи Малоросія?» був заборонений і став відомим читачеві лише 1990 року. Виступи Хвильового як прозаїка і полеміста збурили від основ всю українську інтелігенцію не тільки в Україні. В цьому герці зіткнулися представники різних світоглядних груп і різного рівня мистецьких поглядів. Розпочалася літературна дискусія, яка тривала до 1928 року і згодом переросла в політичну.

Улітку 1926 року, в самий розпал літературної дискусії, М. Хвильовий відвідує селище німецьких колоністів під Херсоном. Саме тут пише роман «Вальдшнепи», анонсований автором як «сюжетний любовний роман». Твір має непросту творчу історію. Повний текст роману невідомий. Перша його частина була опублікована в п'ятому числі журналу «Вапліте» за 1927 рік, наступне число з другою частиною твору — було конфісковане. Зважаючи на ту напружену ідеологічну ситуацію, що склалася в мистецьких колах, і умови, в яких писався роман, у критиків виникає питання: чи є «Вальдшнепи» художнім твором, чи, як пише Є. Маланюк, «псевдонімом політичного трактату, який з причин цензурних не міг би ніколи побачити світу»?

Виступи Хвильового занепокоїли найвищі сфери партійної ієрархії. Літературна дискусія перетворилася на політичну, що спричинило відверте цькування Хвильового та його соратників. У 1925 році основний склад колишнього «Гарту» (першого об'єднання пролетарських письменників) та інші літератори на чолі з М. Хвильовим заснують нову організацію — Вільну Академію Пролетарської Літератури (ВАПЛІТЕ). Через різні політичні причини ВАПЛІТЕ у 1928 році змушена була «самоліквідуватися». Спробою втриматися у вирі літературного життя стає журнал «Літературний ярмарок» — яскраве, принципово нове видання, редакція-ярмарком якого відстоювала ідеї вільного розвитку мистецтва. Далі йде сумний етап «Пролітфронт», який вже не справляє враження яскравого мистецького явища. М. Хвильовий навіть не друкує в цьому журналі своїх художніх творів. Утиски та приниження стають дедалі більш жорсткими, вимагають нових компромісів, які стають дедалі більш нестерпними.

Для М. Хвильового життя і творчість були тотожними поняттями. Неможливість творити означала для нього неможливість жити.

13 травня 1933 року М. Хвильовий запрошує друзів М. Куліша, О. Досвітнього, Г. Епіка, М. Йогансена, І. Дніпровського, І. Сенченка. Він обіцяє показати їм, як треба сьогодні писати на вимоги доби. Зайшов у свій кабінет.

Через деякий час звідти пролунав постріл...

«Товаришко Маро, ще раз і ще раз: воістину прекрасне життя. І, коли я умру і на моїй могилі ви положите пучок чебрецю — знайте: я воскрес».

Про свою загадкову смерть і любов до числа «13» М. Хвильовий згадував ще у «Вступній новелі» до першого тому три томника, який він готував до друку. Рефреном, неодноразово повторюваним самим автором у новелі, є слова: *«...Словом, хай живе життя! Хай живе безсмертне слово! Хай живе тропічна злива — густа, запашна і надзвичайно тепла. Я — вірю!»*

Подорож триває...

Шлях М. Хвильового до себе передбачав насамперед пошуки особистої та творчої ідентичності. В цьому поступі митець прагнув досягти виключної єдності зі світом та собою. Біографія М. Хвильового — це біографія людини-Фауста, одержимої творчістю, пошуком істини. Координати подорожування в художньому просторі М. Хвильового визначає спроба віднаходження власної ідеальної часо-просторової координати — пристрасне бажання потрапити до «тихих озер загірньої комуни», де зустрине людину — «втлений прообраз тієї надзвичайної Марії», що стоїть на гранях невідомих віків». Подорож туди — не стільки пересування між певними ландшафтними пунктами, скільки динамічна мандрівка нескінченними дорогами асоціацій, варіацій, налівфантастична путь у простір марень, снів та пам'яті: «Моїм арабескам — *finis*. Але я не тоскую. Я ще раз пізнав силу безсмертного слова, і воно перетворилося в мені. І з океану варіацій я випливаю, м'ятежний і радісний, до нових невідомих берегів. [...] Моїм арабескам — *finis*. Тоді Стерн, Гоголь, Діккенс, Гофман, Свіфт ідуть теж від мене, і вже маячать їхні романтичні постаті, як голубі диліжанси на шляхах моєї безумної подорожі».

Серед смислових кодів, що були в активному вжитку європейських модерністів, міфологема подорожування значною мі-

рою визначає культурний простір першої третини ХХ сторіччя. У художній площині творів Д. Джойса «Уліс» (1914—1921), М. Пруста «В пошуках втраченого часу» (1913—1927), Г. Гессе «Паломництво в Країну Сходу» (1930—1931) подорож набуває насамперед форми пошуку, який митець здійснює не стільки в реальному просторі, скільки в світі власного духу, часто поза межами історії.

У сучасному літературознавстві вже досить усталена думка про М. Хвильового як питомого модерніста. Скажімо, Г. Грабович вбачає у М. Хвильовому автора «парадигматично модерністських творів», Т. Гундорова розглядає його у контексті європейської модерної традиції, адже «структури, які ми спостерігаємо в тогочасній європейській літературі від Пруста, Кафки і до Джойса, органічні і для Хвильового, для його образного мислення».

Специфіка світобачення М. Хвильового, як слушно зауважує П. Голубенко, знаходить ідеальне втілення як індивідуальний стиль митця, що став комплексом «стилю як світовідчужання», «стилю як найважливішого, що автор мав сказати» та «стилю як світу автора (політичного, психологічного і всякого іншого)». Для письменника «романтичний напрям», «романтика вітаїзму», «революційна романтика» були тотожними поняттями. Однак ангажоване в історичний контекст, письмо Хвильового безумовно є чутливим індикатором, налаштованим одночасно на сприйняття і образне відтворення своєї доби: «Коли ти революціонер, ти не раз розкоlesh своє «Я». Коли ж ти обиватель (філістер) і служиш у якомусь департаменті, то хоч об'єктивно ти і маєш тенденцію бути царем природи, але суб'єктивно — ти гоголівський герой. Справа тільки в тому: чи бути тобі Акакієм Акакієвичем чи Держимордою. Тут маєш вибір». Хвильовий бачить невідповідність мрії та дійсності — світовідчуження письменника значною мірою структурує переживання «термідоріанського переродження» революції.

У збірці «Сині етюди» автор прагне подати версію людини своєї доби. Герої Хвильового стають носіями того самого комплексу провини, розчарування, віри та безвір'я, що і він сам. Новела «Кіт у чоботях» стає спробою усвідомити свій час та себе в ньому. Автор свідомий того, що дійсність — надто складний комплекс переживань, рефлексій, тому новела — тільки «уривок правди, бо вся правда — то ціла революція».

На вістрі конфлікту новели проблема називання-визначення героїні виносить як умова розуміння світу. Це завдання у тексті реалізує кожна з ланок трансформацій імені і суті героїні: Гапка — Кіт у чоботях — Жучок. Справжнє ім'я героїні

подано у подвійному трактуванні «Гапка — глухо», «гаптувати — це яскраво, бо гаптувати: вишивати золотом або сріблом... А то буває гаптований захід, буває схід, це коли підводиться або лягає заграва. Гаптований — запашне слово, як буває лан у вересні або трави в сіновалах — трави, коли йде з них дух біляплавневої осоки. Гапка — це глухо. Ми її: товариш Жучок».

Амбівалентна, подвійна сутність персонажа Гапка — Жучок — Кіт у чоботях увиразнюється в епізоді, коли товариш Жучок, як казковий авантюрний герой Кіт у чоботях, дістала паливо для революційного поїзда. «Невеличкий подвиг» Кота в чоботях є аналогом дій казкового героя, відповідно супроводжується метаморфозою, перетіленням — «Подивиться «тьотя»: ... Жучок: «кіт в чоботях». [...] Товариш Жучок заливається: — Ха!Ха! Обдурила тьотю! А вона зовсім не обдурила, вона просто- жучок!». Трансформацію підкреслює автор «Ах, ці жучки в чоботях, вони конче не дають мені покою!» (Підкреслення наше — О. М.).

Різні іпостасі героїні проявляються в її іменах. Значення імені «Жучок» розкривається, якщо взяти до уваги, що жук (Соргоphaga) в міфології давніх народів, особливо єгиптян, був знаком сонця, хороброго воїна, означав божественну непроявлену природу людини. Відтак діяльність героїні новели — товариша Жучок, яка «ходить по бур'янах революції і, як мураль, тягне соняшну вагу, щоб висушити болото... А яке — ви самі знаєте...», набуває символічного значення. У такий спосіб формується ідея «маленького непомітного подвигу» — вагомого складника загальної перемоги. Письменник намагається тему ідентичності особистості вирішити у складному історичному контексті: особистість стає активним учасником подій, які передбачають її тотальне нівелювання як запоруку перемоги революційних ідеалів:

«...Товариш Жучок № 2, № 3, № 4, і не знаю, ще скільки є. Товариш Жучок № 1 нема. [...] Кіт у чоботях — тип. Точка. Коротко. Ясно. Все».

Героєві без імені відповідає простір без меж. Знаком безпритурності людей, загубленості їх у світі стає шалений лет паровика крізь простір. Стираються просторові межі, стираються межі життя, минуле разом з іменами. У такому світі жінка Гапка перетворюється на знеособлену істоту із прізвиськами чоловічого роду — Кіт, Жучок.

Природа світовідчуття М. Хвильового проявляється в антиномічній природі втіленої в новелі ідеї: маленькі муралі без імен — автори «маленького подвигу» знівельовані шаленим часом, розпорошені у просторі, але творять «непомітний подвиг», необхідний для перемоги революції.

Авторське «я» в новелі також представлене як дві іпостасі: автор-оповідач і персонаж твору. З героїнею новели автор-оповідач та автор-персонаж перебувають у динамічних стосунках співпадання — неспівпадання. Один, сповнений ніжності до героїні як «типу», створює суб'єктивізовані асоціативні ланцюги-характеристики, згадує себе серед учасників подій; другий — автор згадує свої інші твори. Цей потік метаморфоз віддзеркалює одну з проблем твору: переживання зміни, перетворення не тільки окремих предметів чи явищ, а й трансформації усєї дійсності, світоустрою.

Низка наскрізних тем — лейтмотивів, до яких автор звертається послідовно в різних творах, засвідчує коло проблем, що поставали в свідомості М. Хвильового як переживання революційних подій та постреволюційного синдрому. До їх числа належить спроба осмислити в аспекті власного світогляду дискутовану героями роману Ф. Достоевського «Брати Карамазови» морально-етичну проблему «сльози дитини» — міри допустимої жертви задля щастя всіх. Проблема ця позначала комплекс страждань та душевної муки і самого М. Хвильового і його покоління.

Оповідний стрижень новели «Легенда» (1923) складає історія перетворення Стеньки-Степаниди, котра «край села жила» та втратила все, що позначає повноту селянського буття (чоловік пропав, син помер, батько закатавав матір, кінь здох), на «буйного Стеньку-юнака» — вояка-месника. Момент трансформації позначений епізодом: «Цієї ночі п'ять чоловік присплю... Хто перший? Виходь!», що відтворює сюжет давніх містерійних оргій, глибинне значення яких полягало у знищенні будь-яких обмежень, умовностей. Ідея містерійної дії — повернення до ідеальної людини-бога, цілісної істоти, що поєднує в собі чоловіче та жіноче начало. Метаморфоза жінки Стеньки в буйного юнака-месника позначала нігіляцію новою істотою звичних людських норм та законів. Стратегія «юнака буйного» — нової бого-людини — несе імператив абсолютної свободи помсти: «...Молюся всім людським мукам, молюся помстою, що наведу її на катів жорстоких, на силу не нашу. Молюся й тобі, людино вільна, що взяв ніж і запалив серце грозами».

Люди, задля яких проливалися «цебри ворожої крові», не прийняли суворої правди юнака: «І порішили люди тоді, що Стенька дійсно зв'язався з нечистою силою. [...] тільки байстрюки та голодранці підтримували його, а інші люди відсахнулися від нього». Трансформація «юнака буйного» у «голу жінку-красуню» у свідомості громади є поверненням ідентичності. В народі лишилася жити легенда про мужню жінку Степаниду,

її волю до життя та мужність: «Але пройшла тоді слава про юнака Стеньку, про жінку молоду, красуню-ясну, мов голубе небо, буйну, наче буря, і горду, як сокіл, ще бучніша слава».

На перший погляд, в новелі «Легенда» М. Хвильовий звертається до іншої стилістичної манери, уникає відвертих звертань до читача, формування низки асоціативних ланцюгів тощо, його творча програма лишається тією ж. Автор прагне через долю окремої особистості виявити характер своєї доби — прекрасної і жорстокої водночас. Космічна, універсальна природа подій передається через включення їх до природного циклу. Початок повстання співвідноситься з бурхливим відродженням природи та некерованою стихією : «Влетіла буря, крикнула — дзвінко, просторо:

— Повстання!

Зашуміло в зелених гаях, загриміло, загуло. Прокинулась ріка, подумала світанком та й розлилась — широко-широко на великі блакитні гони. Та й побрели по коліна у воді тумани — зажурені, похилі.

Ішла повінь... Летіла буря...».

Завершення земного існування Стеньки співвідноситься із завершенням природного циклу : «...Тоді вже вмирала й вечірня зоря, і тихо було на майдані, тільки шаблукі іноді цокотіли та здалека гудів ліс».

Дійсність поставала в свідомості митця як синтез космосу і хаосу: творення нового світу з новими людьми та законами, руйнація усталених норм, правил, що стримують розвиток суспільства й людини. В запалі творення нищаться загальнолюдські ідеї, результатом стає трансформація морального стрижня, людина втрачає власну ідентичність і стає неспроможною адекватно сприймати та оцінювати дійсність. У колі цих проблем формується творча програма М. Хвильового — синтез радикального перетворення світу й водночас найбільш повної його інтерпретації.

Письменник прагне збагнути сутність речей, йому стає очевидною непридатність до цього звичайних логічних структур, ним усвідомлюється необхідність виходу поза межі традиційної мислительної стратегії. Елементи нової поезики склалися як на основі реалістичного методу, так і на ґрунті модернізму, який ті самі життєві проблеми розв'язував не з конкретно-соціальним підходом, а з погляду космічного, вічності. Нова література, зухвалі мистецькі експерименти цілком захоплюють М. Хвильового. Справжнім художнім шедевром цього періоду, втіленням мистецьких ідей та мрій письменника стають «Арабески» (1927) — один із найбільш складних для розуміння творів. Мо-

жливо, тому, що він — швидше гімн творчості, вільному митецькому духу.

Творчий порив у тексті реалізується як переживання любові: «...я буду писати так, щоб зрідка почути кармазинові дзвони з глухого заріччя, коли серце так стисне, ніби погляд стрункої юнки, коли вона на моє буйне бажання каже крізь яблунову завірюху, здригнувши: — Да!». Ідеальним втіленням слова-творчості, що протистоїть смерті, є легендарна Шехерезада: «На сучасність я дивлюсь крізь призму легенд Шехерезади», «Це тобі, моє сине вечірнє місто з легенд Шехерезади. Це ж з тобою розмовляв я по заході сонця, коли треба було знайти слово».

Таємниця народження Слова автором включена у космогонічний міф: «таємна мавка розказує океанну казку». Таїну слова творять океан як джерело зародження, сокровенні мушлі, мерехтливі перлини: «виникають образи, які, як потоки, як жемчуг, протікають біля мого романтичного серця: жемчуг хрумтить». Відчуття пливності, неповторності кожної миті формує у тексті сугестія крихкого, мерехтливого, блискучого: «хрумтить жемчуг», «японські ліхтарики», «прозоро-фантастичні леденці (коники)», «діаманти сніжинок», «як хрусталь, медуза». У такий спосіб формується асоціативно-смысловий ряд, який передає модерне бачення подвійності творчості і життя, що поєднують свідоме і підсвідоме, необхідне і випадкове, порядок та хаос.

Автор послідовно формує концепцію творчості. Її ознаками є насамперед пошук «запаху слова», «бувт проти логіки» — вихід поза межі раціональності, реалізму, домінуюта інтуїції, підсвідомого, ірраціонального. Своєрідним еквівалентом творчості, творчого начала в художньому світі М. Хвильового стає «жінка-світ наших емоцій» («Арабески»).

Жінка, жіноче представлені у тексті множинними проявами. Романтику, порив, творчість знаменує собою Марія — «м'ятежна наречена», «чула юнка з голубими прозорими віями», «амазонянка, що джигітує десь у заозерних краях». Їй несе герой «запах слова». Згадку про велику любов несе у своєму серці лікарка Мара. Маріам — жінка з вечірнього синього города, в якому немає «ві проститутток, ні чорної біржі, ні старців, ні бруду». Лісова мавка, вільна в своїх рішеннях — Брігітта. Природу їх суті проявляє семантика імені: усі вони мають спільний корінь «Ма», що означає Праматір, богиня смерті та народження. У кельтів богиня-мати носила ім'я Брігіт. Культ Великої Богині з давніх часів означає універсальну природу всього сущого, що реалізується через жіноче начало. Саме Марія —

наскрізний образ багатьох творів письменника — в множині символічних значень стає універсальним втіленням ідеї революції в баченні М. Хвильового.

Невтомний пошук художніх засобів, які дали б можливість поєднати мікро- та макрокосм, тобто творення власного ілюзорного світу, що живе та діє за власними законами, наближує письменника до відкриттів, якими вражало нове революційне мистецтво — кіно. Безтілесна природа кіно стає засобом збереження пам'яті, вражень, емоцій: «Іду. Раптом падає під ноги різнокольорова реклама, і я згадую чарівний ліхтар, що в забутій школі мого дитинства демонстрував на стіні картини. Це — не кіно, це — примітив, але я його ніколи не зрівняю з кіно, бо тоді була надзвичайна вразливість і таке миле й симпатичне дитинство».

Принцип монтажу візуальних образів в новелі М. Хвильового споріднений із відкритою режисером С. Ейзенштейном стилістикою кіно — спонтанним чергуванням сюжетів, картин, між якими, на перший погляд, відсутній зв'язок. Якщо сприймати текст як сценарій, то кожен окремих епізод-картина входить як частина у загальну картину життя. Але водночас усі епізоди — не частини цілого, а його модифікації. Життя у своїй сутності виявлене у кожній із них. Оповідь розпадається на низку сцен, усередині цих сцен час немов зупиняється. Все відбувається тут і зараз. Важливим композиційним стрижнем стають наскрізні мотиви і лейтмотиви, пунктирні сюжетні ланцюги. Фраза-лейтмотив «Ніч. Весна. Міст. Марія» ділить текст на різні емоційно-сміслові фрагменти, що часто позначають зіткнення мрії та дійсності, реального та ірраціонального. Текст, що складається із фрагментів, видається за потік, який імітує саме життя. «Плинності» тексту відповідає уявлення про життя як протікання з минулого у майбутнє: «І тікають мутні води в невідому даль». Автор не ставить собі за мету точно фіксувати положення в часі і просторі, він прагне передати плинність, асоціативність як ознаку творчого процесу.

Природа, стихії, світло, місто виступають як багаторазове повторення «я». Активізована сфера інтуїції, позараціонального, підсвідомого наділяє людину винятковою силою, наближує всесвіт і перетворює його в іще одне дзеркало «я»: «Мовчазно стоїть нічний город, стоять заулки, під'їзди, й усе, що тут на землі, загубилося в хаосі планетарного руху і тільки ледве-ледве блищить у свідомості. І здається: це химерний Сатурн біжить у телескоп, і біжать його кільця й десять дальніх супутників»; «Я такий же химерний, як Сатурн у телескопі в хаосі планетарного руху».

На думку авторитетного літературознавця Ю. Переха, «по-зірний хаос викладу не тільки стимулює думку читача, він ще доносить до читача те, що Хвильовий високо цінив у літературній творчості і що він називав «запах слова». Письменник викликає цей запах, і це робить читача співучасником гри. «Хаос» у дійсності показується нехай експериментальною, але високою організацією тексту».

✓ Новела «Дорога і ластівка» (1927) стає яскравим свідченням настанови автора на організацію єдиної смислової площини шляхом поєднання різних чи навіть контрастних епізодів. Автором організовані в єдиний художній простір різні за емоційним настроєм новели «Дорога» і «Ластівка», спочатку надруковані в збірці «Сині етюди» (1923).

М. Хвильовий уміщує «я» в особливий світ поза межами логіки, звільнює від упереджень, норм, зв'язків. «Я» відкриває сутність речей, яка не пов'язана з реальністю. «Запах слова» в проєкті М. Хвильового є еквівалентом творчого імпульсу, що виникає як результат «бунту проти логіки».

Таке бачення світу ґрунтуване на характерних для неоромантизму й модерну одночасних опозиціях та зближеннях або існуванні на межі між реальним і ідеальним, прекрасним і потворним, добром і злом, раціональним і ірраціональним. Художній простір новели формує система текстових опозицій. Модель «тут — там» («всередині — назовні») організовує зовнішній простір новели, передає координати перебування «я» ліричного героя. Метафори світла та темряви, шуму та тиші розгортаються як опозиція природи (дощ, вітер, блискавка, сонячне світло) та культури (кімната з оксамитовими стінами, електрика), формує динамічний сюжет протистояння життя й смерті. Автор знаходить ту форму, яка органічно передає трагічне світовідчуття особистості, переживання самотності та приреченості митця у прагматичному світі.

Трагізм людини, мученицькі переживання якої зумовлює складний комплекс постреволуційних прозрень, розчарувань та фанатичної віри в революцію, автор передає в новелі «Я (Романтика)».

Сюжет новели сформований як трансляція назовні сценарію внутрішнього «я», що розігрується в координатах світу-лабіринту. Конфлікт розгортається в ідейній та етичній площині. Хвильовий ставить свого героя в ситуацію безкомпромісного вибору між революційним обов'язком та особистими почуттями. В. Юринець припускав, що автор насамперед мав на увазі «гамлетівське душевне роздвоєння героя», «неймовірну комбінацію мотивів дегенеративності, психічної протрації, наглих вибухів

злости, помсти й перспективи загірної Комуни...», «побудоване на протиріччі між зовнішньою рішучістю й прецизією в діяннях і печуваним внутрішнім розладом і хаотичністю». А ще критик відзначав, що текст справляє враження «романтичного сну радше, ніж дійсності», «величезної психічної помилки», «романтичного культу своєї психіки...». Місце дії — фантасмагоричний простір: «Біла синьої криниці, де розлетілися дороги, де розбійний хрест» «фантастичний палац», «лабіринти високих кімнат». Лабіринт стає знаком хаосу, який несе в собі людина. Існування «я» визначені координатою ексцентричності: «Тут, у глухому закутку, на краю города, я ховаю від гільйотини один кінець своєї душі».

Стан героя — гарячковий, екстатично-напружений. Автор сумлінно фіксує сум'яття, невизначеність його внутрішнього стану. Відчуття реальності втрачене. Туман, надзвичайний екстаз, галюцинації, враження героя, що він «грає якусь роль» свідчать про розколоте «я» героя, він зізнається: «я — чекіст, але я і людина». Члени чорного трибуналу — доктор і дегенерат — представлені як втілені частини «я»: «коли доктор — злий геній, зла моя воля, тоді дегенерат є палац із гільйотини». Художня система тексту формується митцем у такий спосіб, що складається відчуття розмитих часових та просторових реалій: «проноситься переді мною темна історія цивілізації, і бредуть народи, і віки, і сам час...». Враження позачасовості дії посилює образ матері, що розгортається як алюзія на образ Богоматері: «...моя мати — втілений образ тієї надзвичайної Марії, що стоїть на гранях невідомих віків. Моя мати — наївність, тиха жура і добрість безмежна». Трагічним вироком і водночас діагнозом цілому поколінню виглядає принесення в жертву матері Марії — свідомий вибір «я», який горить у «вогні фанатизму». Фанатичне переконання «я», що через таку жертву відкривається дорога до загірних озер «невідомої прекрасної комуни», виявилось ілюзією та фатальною помилкою — такою ціною відкривається дорога лише в «далеку безвість».

До морально-етичного, філософського осмислення матеревбивства як індикатора революційної свідомості, трагізму розколотої особистості свого сучасника М. Хвильовий звертається в різних творах, варіюючи його смислові нюанси. У коментарі до першодруку оповідання «Мати» (1927) автор зазначає, що між новим оповіданням та оповіданням «Я (Романтика)» «нічого спільного нема». Зважаючи на традиційну для М. Хвильового гру з читачем, налаштовану на провокацію несподіваної думки, можна сприймати цю заяву як своєрідну настанову на прочитання новел в єдиній емоційно-смисловій площині.

✓ В оповіданні «Мати» М. Хвильовий трагізм і конфліктність революційних ідеологічних протистоянь передає через їх сприйняття матер'ю хлопців-воjakів Остапа та Андрія, що опинилися по різні боки боротьби. Автор немов згортає, локалізує художній простір твору — в площині його уваги мати і два сини, що живуть у маленькому провінційному містечку. У такий спосіб актуалізується традиційна в літературі проблема «маленької людини», її спосіб бачення, сприйняття та розуміння глобальних подій, що агресивно втручаються в усталене життя, руйнують не тільки побут, але й буття.

Автор підкреслює абсурдність того, що відбувається за рахунок сюжетної циклічної побудови твору. «То ці переможуть, то ті і здавалося напівмертвій матері, що цьому ніколи не буде кінця і вона вже ніколи не найде колишнього спокою», син Остап з'являється перед нею як «втілення незнаної їй хижої мудрості», Андрій як «неприручений звір». Відтак, життя здалося їй «не домовиною, а безвихідним, страшним виттям смертельно пораненого пса». Мати втрачає розуміння дійсності. У новелі «Мати» сюжет матеревбивства набуває нового смислу. Смерть як свідомий вибір матері є водночас її протестом проти незрозумілої і жорстокої дійсності і спробою реалізувати материнське призначення до кінця — врятувати життя синові.

Після того, як Андрій «поспішає виконати свій громадський обов'язок» і вбиває матір, «гадаючи, що на ліжку лежить його брат Остап», світ вже не може лишатися таким, як був досі. Хоча автор не дає прямих оцінок вчинкам та діям героїв, сюрреалістична картина всесвітньої катастрофи є певним вираженням такого світові: «І тоді у страшній завірюсі помчалися галопом будинки, крамниці і, нарешті, сама земля».

Подальші пошуки митцем адекватних форм втілення ідеї «романтики вітаїзму» реалізуються у спробі творення великих прозових форм. Про рух М. Хвильового до великих прозових форм свідчать «Повість про санаторійну зону» (1924), опублікований на сторінках київського журналу «Життя і революція» початок роману «Граїда» (1925), який, очевидно, був знищений, і вціліла частина роману «Вальдшнепи» (1926). Цей період характеризують, — як влучно означив А. Любченко у своїх «Спогадах про Хвильового», — «велика прекрасна художня простота», «глибоке зазирання в життя, тонкий психологізм».

Палкі борці за нове життя, романтики і фанати революції перебувають у площині художньої уваги М. Хвильового. У постреволюційний час вони виявляються не тільки зайвими, а й, на думку героя «Повісті про санаторійну зону» анарха, шкідливими. Ще молоді за віком, його герої, як і герої К. Гамсуна, Г. Гессе,

Т. Манна, відчувають себе зайвими, їх тисне тягар минулого. Якщо герої європейських модерністів здебільшого на майбутнє не сподіваються, то герої М. Хвильового живуть неначе в своєрідній часовій ніші: ангажовані в минуле — яскраве, пристрасне, на межі між життям і смертю, розгублені та невизначені в сьогоденні із передчуттям його переродження, із наївною мрією в «даль», «загірню комуни», «сине місто». Тему загубленого покоління, що випало зі свого часу, підкреслює мотив втраченого Дому. Координати перебування героїв М. Хвильового знаходяться у межичасі та на просторових межах: «край села», «за містом», «у глухому закутку», «заулку», «хаосі планетарного руху», «санаторійній зоні».

Герої «Повісті про санаторійну зону» випали з реальної часової площини і гостро переживають свою невідповідність, вони вміщені у замкнутий простір санаторійної зони, де все «механічно робиться» і звідки виходу немає. Реальність героями піддається сумніву, дійсність сприймається як фантом. Та й самі вони виглядають досить фантомно, адже, крім Варі та Карно, не мають імен, а лише прізвиська — анарх, дідок, Унікум, Хлоня. Органічною частиною світу, в якому кожен не той, ким здається, є Майя, ім'я якої означає «ілюзія буття».

Проникливі критики, як от В. Юринець, відразу збагнули сутність героїв: «Немає людей, а є якісь привиди-автомати, що порушують, а властиво [...] у яких порушуються шматки нервів, мускулів, якісь частини атавістичних механізмів, сплети соціальних, але вже змеханізованих інстинктів, голос яких говорить гробовою луною набутих, неспричинених ними, навиків, побажань, у яких випорена воля, настроїв, що гудуть мідним дзвоном смерті. Панорама санаторійної зони».

Учасники дії стоять на порозі життя та смерті, брехні та правди, розуму та безумства. У термінах хвороби визначають вони свій фізичний та соціальний стан: істерія, анархізм, стан *entre chien et loup* (між собакою і вовком). Цей хворобливий комплекс формує сюрреалістичну картину свідомості: відчуття нереальності дійсності, манію пересліду, в якій природний розум безпорадний, оскільки свідомість потрапила в інші виміри, де для розуміння звичайні способи непридатні. Орієнтація на інтуїцію, відчуття, інстинкти оберігають свідомість від загибелі.

Динаміка зовнішнього життя для них чужа і недоступна, хоча з тугою споглядають вони з командної висоти простори поза Гралтайськими Межами: експериментальну ферму, потяги, що кожен п'ятнадцять хвилин вилітали і «мчались у степ по глухих дорогах республіки». Зовнішнім відповідником внутрішньої сутності мешканців зони стають «малинник», «яблуне-

вий глуш» — простір неіснування загублених душ втраченого покоління. На протигагу «дикій» дійсності анарх майбутнє «уявляє прекрасним запашним садом».

Хвильовий неначе показує межі, в яких існує свідомість персонажа у постреволуційну добу. Один його полюс складає вбивча міщанська розважливність Карно з його міркуваннями: «життя все одно є в'язниця, яку тільки треба обставити, щоб у ній була канарейка й самовар... Самовар теж корисний, коли хочеться чаю, а канарейка частенько може замінити славетний симфонічний оркестр...», інший — позамежності болю анарха: «живемо зовсім не для того, щоб жити, а для того, щоб умерти. Така наша воля».

Герої Хвильового часто виступають як alter ego автора, є репрезентантами його світогляду, сформованого, як у цілого покоління, значною мірою під впливом ідей Ф. Ніцше, А. Шопенгауера, О. Шпенглера. Отож і герої Хвильового — «неспокійний юнак» Хлоня та величезний анарх у прагненні бути вільними у виборі і життя, і смерті мають спільні риси з героями ніцшеанської ідеологемі: «Незріла любов юнака, незріло ненавидить він людину і землю. Ще зв'язані та важкі у нього душа і крила думки. Але зрілий чоловік більше дитина, аніж юнак, і менше скорботи у ньому: краще розуміє він смерть та життя. Вільний до смерті та вільний у смерті, він говорить священне Ні, коли вже немає часу говорити Так: так він розуміє смерть та життя». Хоча у Хлоні та анарха склався власний комплекс причин у такий спосіб заперечити напередвизначеність, приреченість і беззмістовність існування, смерть кожного з них постає як свідомий вибір інтелектуальної особистості.

У «Сентиментальній історії» (1928) М. Хвильовий вдається до призматичного зображення долі цілого покоління через історію розбитих сподівань дівчини Б'янки.

Спробу героїні віднайти «даль» — повернути втрачену романтику революції, протиставити її сірим будням реальності — автор показує як органічну потребу пристрасно жити. Б'янка переповнена вітальною силою, яка вимагає своєї реалізації. Чуттєве, «тілесне» світовідчуття Б'янки несумісне із завершеністю, систематизованістю, раціоналізованістю, воно актуалізує безпосередність відчуття, домінанту емоції.

Згуртовані навколо Б'янки персонажі — товаришка Уляна та сіроока журналістка, художник Чаргар та діловод Кук — виглядають як трансформації вітального імпульсу дівчини, що хотіла «від вітру завагітніти».

Кожен з них по-своєму переживає постреволуційний синдром покинутого покоління. Схожа на «високу і товку цуку»

Уляна живе згадками про колишнє торжество духу та плоті, що вона спізнала, як Єва в раю: «Ви ніколи не були в ролі Єви і ви ніколи не можете затоскувати за раєм, як я й тисячі нас, надломлених людей громадянської війни.

[...] Боже мій, ви й не уявляєте, яка це прекрасна країна. Під її сонцем не тільки внутрішній світ кожного з нас перетворювався й робив нас ідеальними, мало того, ми фізично перероджувались. Клянусь вам! Навіть фізично це були зразкові люди».

Сірооку журналістку лякає відчуття того, «як мало жити залишилось», що «на землі холодніш становиться». Її тілесна розпуста виглядає гарячковою спробою запобігти самотності, позбавитися відчуття своєї зайвості.

Принципом організації тексту є не звичайний порядок слідування подій, а багатозначний зв'язок людей, речей. Зустріч Б'янки з художником Чаргаром та стосунки з діловодом Куком представлені у дзеркальній проекції. Кожен із них по-споживацьки ставиться до дівчини. Розгублений і непристосований до дійсності Чаргар відчуває «спорідненість душ», але «ревниво береже підступи до свого внутрішнього світу», «не вмє кохати», хоча його так само, як і Б'янку, «мучить даль». Він непаче уламок того прекрасного часу, несподіваного і недоцільного у сучасності. Діловод Кук — примітивна обмежена людина, хвороблива трансформація революційної доби. Він — візія «світового чиновника» із страшного сну Б'янки, втілення того, що нищить «даль». Парадокс і трагізм долі Б'янки виявляє її інтимна зустріч з діловодом, про якого вона думає: «асенізаційний обоз». Її вчинок виходить поза традиційну характеристику в межах понять «добро»—«зло», а є вільним вибором, потребою ствердитися у власній свободі. Б'янка прагне нерозумного, щоб захистити власне право протистояти кимось визначеним правилам.

Художній доробок М. Хвильового є стереоскопічним, об'ємним образом доби. Так Г. Костюк зазначає: «У відтворених живих обставинах минулого часу пізнаємо багатючий людський типаж неповторної революційної і пореволюційної доби. Пізнаємо їх ідеї, їх воління і сумніви, їх віру й розчарування, їх шукання і невдачі, їх любов і ненависть. Ми відчуваємо в кожному творі Хвильового, незалежно від жанру, особливе, нове звучання слова та свіжий повів стилю в літературі пореволюційної доби. І ще така деталь: перечитавши ще і ще раз багатожанрову творчість Хвильового, ми сприймаємо її як суцільну складну і суперечливу, але саме тому таку живу і динамічну панораму життя українських 20-х років».

М. Хвильовий у «Вальдшнепах» дійсно прагне органічно поєднати сюжетну інтригу, психологічні портрети героїв, май-

стерно виписані пейзажі та дії чого героїв, в яких йдеться про нову державу, літературу, нову людину і кохання. Персонажі невтомно полемізують, виголошують промови, твір набуває ознак роману-диспуту. Каталізаторами запальних диспутів, в яких декларуються нові ідеї, стають дві «московки» — Аглая та її тітка Клавдія. Вони рішуче відкидають провінційність як загрозу та ознаку млявості, покори, пасивності. Емансиповані жінки виголошують гасла, які сучасники зустрічали в памфлетах Хвильового.

Письменник культивує в романі новий тип героя: цільну, мужню, рішучу особистість, прагне подати в новому романі альтернативу зневіреном представникам втраченого покоління. Головний герой роману — Дмитро Карамазов — активний учасник революційних подій, представник тієї романтичної молоді, що формувалася в революції: «Карамазова захопила соціальна революція своїм розмахом, своїми соціальними ідеалами, що їх вона поставила на своєму прапорі. В ім'я цих ідеалів він ішов на смерть і пішов би, висловлюючись його стилем, ще на тисячу смертей».

Автор продовжує дослідження того ж типу героя, що і в інших творах, подає певні алюзії на новелу «Я (Романтика)» — Карамазов згадує: «Хіба не Ганю він розстріляв колись, у часи громадянської війни, біля якогось провінціального монастиря?»

Цілком у дусі Достоевського Дмитро Карамазов дискутує питання про можливість убивства однією людиною іншої як ознаку ідейної вищості вбивці: «...тільки через вбивство можна прийти до цілковитого соціального очищення... [...] В динаміці прогресу соціальну етику можна мислити тільки як перманентний «злочин». Я злочин беру в лапки, бо свідоме вбивство во ім'я соціальних ідеалів ніколи не вважав за злочин».

Мабуть, логічно і вмотивовано виглядають розмірковування про те, як багато могло б бути написано М. Хвильовим, якби не обірвалося так передчасно його життя. Так само мають право на існування рефлексії та дискутування з приводу того, чому, власне, митець у такий спосіб поставив криваву крапку у «своєму найкращому творі».

...Але: «Я до безумства люблю небо, трави, зорі, задумливі вечори, ніжні осінні ранки, коли десь летять огнянопері вальдшнепи — все те, чим там пахне сумновеселий край нашого строкатого життя. Я до безумства люблю ніжних жінок з добрими, розумними очима, і я страшенно шкодую, що мені не судилося народитися таким шикарним, як леопард. Іще люблю я до безумства наші українські степи, де промчалась синя буря громадянської баталії, люблю вишневі садки («садок вишневий

коло хати») і знаю, як пахнуть майбутні городи нашої миргородської країни. Я вірю в «загірню комуну» і вірю так божевільно, що можна вмерти. Я — мрійник і з висоти свого незрівняного нахабства плюю на слинявий «скепсис» нашого скептичного віку».

Подорож триває...

«Безумна подорож» текстами М. Хвильового відкриває такі смислові площини, в яких істина не є «сумою значень», не збігається із формою вираження, а постійно вислизає, коли її прагнуть досягти. Результатом такої подорожі стає не стільки очікуване розгортання топосу путі, скільки процес творчості читача, несподівана емоційна подія, мандрівка у пошуках «запаху слова»...

Подорож триває...

Олена МУСЛІЄНКО

Кіт у чоботях

I

Отже, про глухе слово: Гапка. Гапка — глухо, ми її не Гапка, а товариш Жучок. Це так, а то — глухо.

А от гаптувати — це яскраво, бо гаптувати: вишивати золотом або сріблом.

...А то буває гаптований захід, буває схід, це коли підводиться або лягає заграва.

Гаптований — запашне слово, як буває лан у вересні або трави в сіновалах — трави, коли йде з них дух біля плавневої осоки.

Гапка — це глухо. Ми її: товариш Жучок.

І личить.

...От вона:

Це тип: «кіт у чоботях»? Знаєте малюнки за дитинства: «кіт у чоботях»? Він дуже комічний. Але він теплий і близький, як неньчина рука з синьою жилкою, як прозорий вечір у червінцях осені.

«Кіт у чоботях» — це товариш Жучок. От.

А тепер я питаю:

— Відкіля вони вийшли — товариші Жучки? Скільки їх вийшло? Га?

А пройшли вони з краю в край нашу запашну червінькову революцію. Пройшли товариші Жучки, «кіт у чоботях».

...Ах, я знаю: це Жовтнева тайна. Відкіля вони вийшли — це Жовтнева тайна.

...Сьогодні в степах кінноти не чути, не бачу й «кота в чоботях».

Відкіля прийшов, туди й зник.

...Зникли, розійшлись по шляхах, по кварталах, по глухих дорогах республіки.

«Кіт у чоботях» — це муралі революції.

І сьогодні, коли голубине небо, коли вітер стиха лоскоче мою скроню, в моїй душі васильковий сум.

?

Так! Я хочу проспівати степову бур'янову пісню цим сіреним муралям. Я дуже хочу, але —

— Я не можу: треба, щоб була пісня пісень, треба щоб був —

— Гімн.

Тому й васильковий сум: хіба я створю гімн «коту в чоботях», щоб понести цей гімн у глухі нетрі республіки?

Хіба я створю гімн?

От її одіж:

— Блуза, спідничка (зимою стара шинеля), капелюшок, чоботи.

Блуза колір «хакі», без ґудзиків, колір «хакі» — це ж зелений, а вся революція стукає, дзвенить, плужить, утрамбовує по ярках, по бур'янах, біля шахти — де колір «хакі».

Вся революція без ґудзиків, щоб було просторо, щоб можна розправитись, зідхнути вільно на всі легені, на всі стени, на всі оселі...

— На весь світ!

— Спідничка теж «хакі», а коли й не так, то все одно так, бо колір з бур'янів давно вже одбився в ній. Так, і спідничка теж «хакі». Вона трішки подерта спереду, трішки ззаду, трішки по боках.

Але спідньої сорочки не видно, бо революція знає одну гармонію фарб: червіньковий з кольором «хакі», тому й сорочка була зелена — тіні з бур'янів упали на сорочку.

От.

— Капелюшок...а на нім п'ятикутня зоря. Цього досить? А то ще: під капелюшком голена голова — не для моди, а для походу, для простору.

І нарешті —

— чоботи.

Ну, тут ясно:

подивіться на малюнок, той, що за дитинства.

Досить?

А тепер про її зовнішність, а потім —

— про неї...

...Зовнішність.

Русява? Чорнява?

Ясно — жучок.

А втім, це не важно...

...Очі...ах, ці очі...Я зовсім не роман пишу, а тільки маленьку пісню.

Але треба й про очі.

Очі —

— теж жучок.

Ще дивіться на її очі: коли на бузину впаде серпневий промінь, то теж її очі.

А от ніс (для баришень скандал!)... ніс — головка від цвяшка: кирпатенький (Кирпик! — казали й так, поза очі тільки).

Ну, ще зріст.

Ясно: «кіт у чоботях».

А втім, я зовсім не хочу ідеалізувати товариша Жучка, я хочу написати правду про неї — уривок правди, бо вся правда, —

— то ціла революція.

Тепер мій читач чекає від мене, мабуть, цікавої зав'язки, цікавої розв'язки, а від «кота в чоботях» — загально-визнаних подвигів, красивих рухів —

— іще багато чого.

Це даремно.

Ми з товаришем Жучком не міщани, красивих рухів у нас не буде:

у товариша Жучка не буде.

За цим звертайтеся до гітарних героїв гітарних поем.

Товариш Жучок — це тільки «кіт у чоботях» із жва-вими рухами, з бузинковим поглядом, що ходить по бур'янах революції і, як мураль, тягне соняшну вагу, щоб висушити болото...

А яке — ви самі знаєте.

І тільки.

А зав'язки — розв'язки так від мене й не дочекаєтесь. Бо зав'язка — Жовтень, а розв'язка — соняшний вік, і до нього йдемо.

Розв'язка в гітарних поетів... От: «вони поцілувались, кінець», або «О, моя Дульцінеє! Всаджу собі оцей чингал... Умирає...»

Ми з товаришем Жучком цього не знаємо. Правда, подвиги є, але вони не наші...

— А чиї?

— Ви подумайте!

Так от. Це не роман — це тільки маленька пісня, і я її скоро скінчу.

II

В цьому розділі я оповідаю про невеличкий подвиг...

— А чий? Ви подумайте!..

...Зима, фуга, буруни, іще буруни...

Потяг, залізниця й рейки, рейки в степ.

На Кубань! На Кубань! На Кубань! Довго паровик борсається в депо: і тут — у депо, і там — у депо...

І тихо в мовчанці стоять снігові станції: може, знову ми будемо бігти сюди розгублені, з запаленими очима, а за холодними станційними будинками завиють вовки на журний холодний семафор.

Але сьогодні ми йдемо на Кубань, бо віримо в свої запалені очі.

— Товаришу Жучок!

Так, і товарищ Жучок!

...А чому вона в цьому полку, ви, звичайно, не знаєте й ніколи не визнаєте, бо й я не знаю, а брехати не хочу: це уривок правди, а вся правда — то ціла революція.

...На кожній станції тільки й чути:

— Козаки! Козаки!

Всюди козаки, всюди бандити.

Тягнеться потяг, як ледачі воли в поле, як ледачі воли з поля.

Степ. Раптом:

- Стоп!
- Що таке?
- Нема палива.

— Товариші! Всеросійська кочегарка в небезпеці!

Д'ех, яблучко, кудя котішся,
Попадьош до Краснова — не воротішся.

І раптом:

Ой, на горі та женці жнуть.

— ...Ей, ви, хохли! Чого завили. Буде панахидити — і так сумно.

...Степ. Фуга. Буруни й ще буруни.

— ...Ефто пятой вагон — антірнаціональної. І скажу я тебе, братяц, про народи. Латинш — ефто тіш, смірної народ, мудрай; оврей — тож нічяво. Ходя — катаяць аль тутарін — суварай і вернай народ. А вот ефтог хахол — паняхіда: как завоя про поля аль про девчину — тякай!

...Степ. Фуга. І рейки — рейки.

— Козаки!

— Козаки!

— Де? Що? Як?

— Хто паніку робить? Сволочі!

Вискакують сотні «наганів», «бравнінгів», «гвинтівок».

Дехто дивиться з тугою, дехто готує набої, дехто сів на тендер і полетів: паровик одчепився й летить по паливо.

— Товаришу Жучок, вам не боязко? Козаки!

Усміхається: в їхнім селі були козаки. О, вона добре знає, що то — козаки. І чогось засмутніла, замислилась.

...Довго білі широкі поля. Довго паровик не приходить. Нарешті приходить. Тоді знову відходить у дикий і німий степ.

...Від станції до станції, від холодної ночі до холодної ночі.

Палива нема. Коли ніч, тоді тріщать станційні паркани, і тріщать і дивляться з тугою обідрані діряві вагони: ... «Поезд генерала (ім'ярек)».

...Від дикої станції до холодної ночі, від дикої ночі до холодної станції.

...Товариш Жучок дістала палива. А дістає так:

— Тьотю, дайте оцю паличку.

— Що?

— Дайте оцю паличку.

— Бери.

Взяла.

— А може ще дасте?

Подивиться «тьотя»:

...Жучок: «кіт у чоботях».

Іще дає.

...Товариш Жучок заливається:

— Ха! Ха! Обдурила тьотю!

А вона зовсім не обдурила, вона просто — жучок!

Ах, ці жучки в чоботях, вони конче не дають мені покою! Коли я буду відомий письменник, тоді я напишу велику драматичну поему: «Кіт у чоботях».

...Тріщить чавунна пічка — паливо. За вагоном летить, виє дика фуґа.

Ідемо на Кубань.

— ...Отак... не так. (Це товариш Жучок).

Отак... не так...

Біля пічки одиниця вагону — може я, може хто інший, може всі ми.

Вона вчить, як залатати пропалену шинелю.

Але вона каже:

— Дурня нічого валяти. Думаєш, як приїдеш додому, то я з тобою буду і тепер панькатись? Дзуськи! Як би не так!.. На, ший!

Вона нам обід варить, вона наша куховарка — і тільки. Вона безпартійна, але вже має в торбинці товстеньку книжку «Что такое коммунизм» (без автора)... Издание N-го боевого участка рабоче-крестьянской красной армии.

...Іноді ми їй кажемо:

— Слухай, товаришу Жучок! Чи не можна з тобою пожити?

Тоді ми чуємо:

— Дзуськи!

Ми регочемось, бо знаємо, що не всім «дзуськи!» — у нас є молодий «пареньок» — так зветься, так звемо: «пареньок». Він теж кирпатенький, і ми вже бачили, як він обіймав її, і вона мовчала.

...Ну, то їхнє діло.

...Але вона нас конче дивувала, вона іноді вживала таких слів, вела такі промови, що ми лише роти роззявляли.

Безумовно, коли ми думали тільки про ворога, вона ще про щось думала.

— Чи не скінчила ти була гімназію? — сміявся дехто.

Вона комічно сплескувала руками:

— Гімназію? Гімназія для панів. А для нас — дзуськи!

Тоді один незграбний хохол авторитетно заявив:

— Це паходной Ленін...

— Да руки порепані.

...А за вікном стояла туга і звисала туга з дроту, що йшов, відходив за стовпами невідомо куди.

...Хуртовина, морози, станції з заметеними дзвонами, зрідка туга на дріт, а завжди:

— Д'ех! Революція — так революція!

А потім знову холодні вагони, довгі потяги, потяг, як воли, і раптом:

— Стоп!

— Що таке?

— Нема палива.

Паровик одчеплюють, паровик летить у темну дику фугу, у дикий німий степ.

Тільки забув я ще сказати:

Частенько, коли потяг зупинявся на станції «на неопредельонное время», товариш Жучок, упоравшись біля походної кухні, виходила з вагона невідомо куди,

і довго її не було. А відтіля вона приходила завжди в за-
журі.

Чого в зажурі?

Це буде видно далі.

Плякати! Плякати! Плякати!

Гу-у! Гу-у!

Бах! Бах!

Плякати! Плякати! Плякати!

Схід. Захід. Північ. Південь.

Росія. Україна. Сибір. Польща.

Туркестан. Грузія. Білорусія.

Азербайджан. Крим. Хіва. Бухара.

Плякати! Плякати! Плякати!

Німці, поляки, петлюрівці — ще, ще, ще...

Колчак. Юденіч. Денікін — ще, ще, ще...

Плякати! Плякати! Плякати!

Місяць, два, три, шість, двадцять...ще, ще, ще...

Гу-у! Гу-у!

Бах! Бах!

Мчались місяці...

Минуло... я не знаю, скільки минуло: може це було вчо-
ра, може позавчора, а може промайнуло двісті літ?

Коли це було?.. А може це васильковий сон?

— Не знаю!

І от — літо, степове літо. Це степи біля Дніпра —
недалеко Дніпро.

...Тепер ночі в літніх степах.

Це так чудово, так каламутне!

Знаєте? Сидиш у степу й думаєш про тирсу. Це так
чудово: думати про тирсу, коли вона таємно шелестить,
коли шелест зайчиком: плиг! плиг!

Це так чудово!

Ах, який мене жаль бере, що мої попередники змалю-
вали вже степ уночі. А то б я його так змалював —

— їйправо!

...Я приїхав.

На третій день одержую записку:

«Товарищ, ви, кажеться, приїхали ще в п'ятницю. Препрошую негайно зареєструватися в ячейці».

Кажу:

— Секретар, мабуть, жоха, із старих партійців.

Товариш усміхнувся:

— Тебе дивує записка?.. «Это чепуха». От ти ще поймаєш дискусію. В печінках мені сидить оця дискусія.

Я зацікавився.

— Що за дискусія?

— Почекай, сам узнаєш.

І не сказав.

...Я пішов.

— Де кімната ком'ячейки?

— Он!

Входжу.

Дивлюсь — щось знайоме. Думаю, пригадую й раптом згадав: та це ж «кіт у чоботях».

Ото штука!

— Ви секретар ком'ячейки?

— Я...

— Вас, здається, товариш Жучок?

— Так.

— Ну, так ми з вами знайомі. Пам'ятаєте?..

Вона, звичайно, все пам'ятає, але вперше зареєструвала мій партквиток, а потім уже говорила.

...Ясно: минуло стільки то часу. Товариш Жучок дочитала — прочитала «Что такое коммунизм» (без автора). Издание N-го боевого участка рабоче-крестьянской красной армии. І тільки.

А інше так просто: ходить «кіт у чоботях» по бур'янах революції і може й сам не знає, що він секретар ком'ячейки, а потім узнає й пише:

«Препрошую негайно зареєструватися...»

Одно слово, я, мабуть, і не здивувався, тим паче, що минуло так багато часу, а «кіт у чоботях» і тоді вже був — «паходной Ленін...»

І, треба щиро сказати, друге видання Леніна — «паходной Ленін» — таке ж іноді було суворе й жахне.

От малюнок:

Я завинив.

Товариш Жучок очі драконом:

— Товаришу! І вам не соромно?

— Дозвольте... я ж... їйправо... я ж...

Товариш Жучок очі драконом:

— Ваш партквиток!.. Давайте!

Віддаю.

Пише:

«Товарищ такой то в таком то месяце пропустил столько то собраний. Получил выговор от секретаря ком'ячейки с предупреждением винести его недисциплинированность на обсуждение общественного мнения партії посредством партійного суда на предмет перевода в кандидати ілі окончательного ісключенія із наших коммуністических рядов.

Подпись».

Точка.

Коротко.

Ясно.

І — трішки того... ніяково.

...Звичайно, як і тоді (тоді — в дикім степу) на ній колір «хакі», бо революція знає одну гармонію фарб: червільковий з кольором «хакі». Як і тоді: величезні чоботи не на ногу. Як і тоді:

— Дзуськи!

Як і тоді, бузиновий погляд, бузиновий сміх і носик — голівка від цвяшка: кирпатенький.

...Як і тоді, були ночі, але вже не холодні, а теплі, замріяні — літні степові ночі.

Тільки тепер тривожили нас не козаки, а бандити-лісовики тривожили наш тил. А з півдня навідав розлютований, поранений (добивали) ведмідь з білого кубла великої російської імперії.

А от дискусія (у печінках сидить!).

Є ходяча фраза: треба бути на чеку і не забувати про чеку.

Зробили перефразовку.

— Дискусія — це бути на чеку, щоб не попасти в секретарську чеку.

Товариш Жучок каже:

— Сьогодні вечір дискусії!

Ми:

— О-ох! У печінках вона сидить! (це, звичайно, не вголос).

— Товаришу! Дайте мені на хвилину «Азбуку комунізма».

— Ах, не мешайте, товарищ. От я і забил: как сто? Фу, чорт! Значіт, капіталізм імеет трі признака: найомний труд...найомний труд...найомний труд...

Хтось підказує:

— Монополізація средств проіводства. І...

— І ідіте ви к чорту, сам прекрасно знаю.

...А от на другім краю:

— Камедія! Как все заволновалісь. Товарищ Ларіков, неужелі ви не волнуєтесь? Не верю. Не поверю, чтоб ви всьо зналі.

Це до одного з тих, що все знають:

— Ну, от, еслі ви всьо знаєте, скажіте: когда Тьер разбіл великую французскую комуну — в 71 ілі в 48 году. А? От скажіте.

— А ви, товарищ Молодчіков, не хітріте, не випитивайте, скажіте просто, что ви не знаєте. І тогда я вам скажу.

Молодчіков червоніє, і я червонію, і багато з нас червоніє, бо більшість із нас — це ті, що нічого не знають, але цього ні в якім разі не скажуть.

— Це ж дурниці — ці дискусії, наче ми шкільники.

— І правда. На чорта це? Це ж буржуазна метода освіти. Не достає ще экзамена з інспектором.

Іще чути:

— Да, наконец, дайте мне на мінуту «Азбуку комунізма».

— Фу, чорт, снова забил. Капіталізм імеет трі признака: монополізація проіводства...монополізація проіводства...

— От бачите, все ж одно не знаєте.

— Ах, оставьте меня, товарищ...

Нарешті вечір.

Так: за вікном, як і в інших моїх оповіданнях (не всіх) — громи гармат, а десь у травах, а потім на дорозі — кавалерія. Наша? Кажуть, не наша. А чия? Не знаю. Може, ворожа кавалерія, може, рейд.

І хтось тихенько за травами — «може завтра тут, де ми сидимо, будуть папірці, ганчірки й дух порожнечі, дух побігу, дух крові».

Але те забувається.

...Доповідач скінчив.

Товариш Жучок:

— Ну, товаришу Бойко, все таки я нічого не зрозуміла. При чому тут діалектика, коли сказано — історичний матеріалізм? Ви як думаєте?

— Дозвольте, товаришу голова, я собственно слова не прохав.

Товариш Жучок очі драконом:

— Як голова, нічого не дозволяю, а, як товариш, прошу вас сказати.

Ми говорили, ми плутались (з нами іноді було навіть дурно).

А все це називалось дискусія.

Товариш Жучок казала:

— Дзуськи! Не так. Ану, ви, товаришу Молодчіков? Вона рішуче входила в ролю педагога.

А ми бісались, бо в нас було самолюбство. Ми обурювались на нашу бувшу куховарку, на сьогоднішнього секретаря ком'ячейки — на «кота в чоботях».

...Потім вона бігала, метушилась, збирала жінок, улаштовувала жіночі зібрання, де говорили: про аборт, про кохання, про право куховарки (Ленін сказав).

Кричали:

— Геть сем'ю!

— Хай живе холоста жінчина!

А для плодючої жінчини казали:

— Хай буде інтернат, хай будуть спільні прачешні й т. д. й т. інш.

— ...Товаришу Жучок, можна двох любити?

— Це залежить від того, як ви знаєте історичний матеріалізм. Я його погано знаю, а тому й «воздержуюсь».

Так от —

— багато я написав би ще про товариша Жучка, і це заняття вельми цікаве. Та, бачите, зараз пів на п'яту, і мені треба вже спішити на партзібрання, бо там —

— товариш Жучок № 2, а це значить... проте, коли ви партійний, то ви самі знаєте, що це значить.

Вона написала так:

— Товаришу Мико́ло (це до мене, Микола Хвильовий). Ви, здається, після завтра будете вже в Таращанським полку, а я зараз буду в резервній кінноті: там щось махновщина, треба поагітувати. Може, ніколи не побачимось, так я вас хочу попрохати: не гнівайтесь на мене за дискусію. Я знаю, у вас — самолюбство, але в нас — темнота. А по скільки диктатура наша... Словом, ви мене розумієте: нам треба за рік-два-три вирости не на вершок, а на весь сажень. З комуністичним привітом Жучок*.

Але вона сьогодні не поїхала, і ми ще побачились.

Побачились от де.

Уявіть — порожня школа, політвідділ. По кутках, на столах сплять. Це муралі революції. Частина з них поїде в полки, подиви, частина ще буде тут, а потім теж поїде в полки, в подиви.

Це бурса революції.

...Було зоряно, а потім стало темно — пройшли хмари.

...Побігла мжичка.

Мжичило, мжичило, і чогось було сумно тоді. Хотів скоріш заснути.

Але в кутку часто підшморгували носом і не давали спати.

— Товаришу, не мішайте спати!

...Мовчанка.

Мжичка тихо одноманітно біла у вікно. Хотілось, щоб не було мжички й не торохкотіли підводи: нагадували важку дорогу на Москву — іти на Москву, на північ від ворожих рейдів.

— Товаришу, не мішайте спати.

Мовчанка.

...Ви, мабуть, уже знаєте, що то товариш Жучок підшморгувала.

Вона підійшла до мене.

— Ходімте!

Я здивовано подивився на неї.

...Вийшли на ганок.

Була одна сіра дорога в нічний степ, і була мжичка.

— Ви плакали?

— Так!..

І засміялась:

— Мені трішки соромно... знаєте... буває.

І розказала.

Тоді я взяв, що товариш Жучок, хоч і жучок і «кіт у чоботях», але і їй буває сумно й буває не буває:

— Дзуськи!

Тоді мені кирпатенький носик розказав, що їй не 19, як ми думали, а цілих 25 літ, що в неї вже було байстря і це невеличке байстря —

— повісив на ліхтарі козак.

Це було на Далекім Сході, але це й тепер тяжко. Це було на Далекім Сході, коли вона пішла по дорозі за отрядом. А то була козача помста.

...Я згадав сніговий степ.

...Ішла мжичка.

...Була одна сіра дорога й темні силуети будівель.

А втім, це не диво, що дитину на ліхтарі повісили: було ще й не таке.

Я не збираюсь у вас викликати сльозу.

А от маленький подвиг — це без сумніву.

А чий? —

— Ви подумайте.

...Товариш Жучок № 2,

№ 3,

№ 4,

і не знаю, ще скільки є.

Товариш Жучок № 1 нема.

Зник «кіт у чоботях» у глухих нетрях республіки.

Зник товариш Жучок.

...Ходить «кіт у чоботях» по бур'янах революції, носить соняшну вагу, щоб висушити болото, а яке — ви знаєте.

Так:

— під охристив Гапка (глухе слово, а от гаптувати — вишивати золотом або сріблом — це яскраво).

Ми назвали —

— товариш Жучок.

А історія назве —

— «кіт у чоботях».

Кіт у чоботях — тип.

Точка. Коротко. Ясно.

Все.

Дорога й ластівка

I

У перспективі — дорога.

Праворуч, ліворуч — акварелі. Далеко — ліс. Дорога до лісу, а може вбік.

Дорога спокійно відходить, і на ній порожньо.

Мабуть, скоро зажовтіє листя, і в небо засумує старий дуб. Старий дуб був колись біля нашої хати, в дитинстві.

Я дивлюсь на дорогу, і вона веде мене за далекі гони.

Покірно йду за нею.

...Колись була береза, зірвав листок і положив у книгу; книзі, здається, більш, як сто літ, пожовкли навіть рядки. А в цій книзі лист із берези, пожовклий. (Може, берези вже й нема... А де згадка про автора столітньої книги з пожовклими рядками?).

...Дивлюсь на дорогу. На дорозі порожньо, і я думаю про небуття: коли дорога відходить, тоді щось відходить, кудись відходить.

...Потім згадую сливи.

Саме по цій дорозі везли колись сливи. Я був маленький і прохав у тітки слив.

Тоді вона дала мені жменю.

Та не були то сливи. Було дитинство.

...На краєвиді купчаться хмари, збираються на вечір.

Але то буде не потоп, а впаде звичайна роса. Тоді забує рослина.

А в потопі (пам'ятаєте?) були голуби.

Біля вікна пролетіли голуби, фуркнули і зникли за величезним будинком.

І каже голубка: — Дорога? — Каже голуб: — Дорога!
Потім полетіли на площу Володарського і там сіли біля ратуші.

...Дивлюсь знов на дорогу.

За нею, куди вона йде, іде суворість, може, жорстокість, може, сама смерть.

Ну, і що ж? Хай ідуть: так треба.

Але все таки, що з дорогою?

І сказав голуб: — Дорога? — Сказала голубка: — Дорога!

По далекій дорозі пішла широка тінь. Проходили розпатлані хмари і погасили сонце.

Коли пройшла тінь і сховала дорогу — дороги не було.

Я впав на обніжок своєї мудрости й подумав з тоскою:

— Дорога?

Але голуби не озивались.

Город шумів, кричали мотори, летіли будинки.

Мій далекий сон (лебедине крило) розтанув над містом.

...Я надів кашкета й вийшов на вулицю.

II

Було тихо і темно.

Раптом повіяв вітер.

І закрутило,

зашуміло

в деревах.

Був грім — то прийшла літня пахуча громовиця. Зірвало її, і помчалась вона в темну просторінь.

...А потім зашумів дощ.

Вона шукала світло —

— шукала,

найшла,

полетіла.

Влетіла.

Було чудове блискуче світло і тихо, без дощу.

То була кімната.

Сіла на шахві — спокійно, сухо, тепло.

Але хвилювалась.

Її хвилювало звичайне світло — електрика.

Тоді вона зірвалась і знову полетіла.

І от — чотири оксамитових стіни.

Ясно: вдарилась в оксамитову стіну і впала в фарфорову чашу.

Назад!

Назад!

І — в клявіші!

Пронісся мелодійний звук.

А що вона?

...Ще раз у стелю розписну, а там

в знеможі

впала.

Сиділа. Важко дихала.

А її ніжки обгортав килим — то східній оксамитовий килим із Турції.

Певно, кімната була незвичайна — то була кімната в моїй уяві.

...А за вікном носився вітер, скиглили дерева, тривожно кричали гудки.

Тільки ніч сміялась тихо, темно і лукаво.

...Так! Вона шукала вікна — вилетіти у вікно, у дощ, у ніч.

Але вікна не було.

А потім ще довго носилась по кімнаті. Знову падала в фарфорову чашу й билась у розписну стелю.

Була в розпуді — її надто тривожило звичайне світло — електрика.

...Тоді в дощ заскиглили дерева, потім у дощ засміялись дерева.

Чи чула вона, як сміялись дерева?

Нічого не чула вона.

Нічого!

Нарешті —

— вдарилась вона в срібну жирандолю і впала на оксамитовий турецький килим.

зідхаючи востаннє (вона розбилась на смерть), хилила голівку від світла й шукала очима —

— вікно.

Вікна не було. І вона вмерла.

...А за вікном стояла ніч і тихо, темно і лукаво усміхалась.

За десять хвилин світало.

За годину я увійшов у кімнату.

Вже ночі не було.

Пройшла громовиця, пройшов дощ.

Підводилось сонце.

Пахло сонцем, пахло життям.

Я зідхнув глибоко й високо підвів голову.

...Потім узяв її за крильця, зневажливо подивився на крильця й кинув її в помийну яму, де рились бродячі міські пси.

То була ластівка.

Я

(Романтика)

«Цвітові яблуні»

З далекого туману, з тихих озер загірної комуни шелестить шелест: то йде Марія. Я виходжу на безгранні поля, проходжу перевали і там, де жевріють кургани, похиляюсь на самотню пустельну скелю. Я дивлюся в даль. — Тоді дума за думою, як амазонянки, джигітують навколо мене. Тоді все пропадає... Таємні вершники летять, ритмічно похитуючись, до отрогів, і гасне день; біжить у могилах дорога, а за нею — мовчазний степ... Я одкидаю віі і згадую:... воістину моя мати — втілений прообраз тієї надзвичайної Марії, що стоїть на гранях невідомих віків. Моя мати — наївність, тиха жура і добрість безмежна. (Це я добре пам'ятаю!). І мій неможливий біль, і моя незносна мука тепліють у лампаді фанатизму перед цим прекрасним печальним образом.

Мати каже, що я (її м'ятежний син) зовсім замучив себе... Тоді я беру її милу голову з нальотом сріблястої сивини і тихо кладу на свої груди... За вікном ішли росяні ранки і падали перлямутри. Проходили неможливі дні. В далі з темного лісу брели подорожники й біля синьої криниці, де розлетілись дороги, де розбійний хрест, зупинялись. То — молоде загір'я.

— Але минають ночі, шелестять вечори біля тополь, тополі відходять у шосейну безвість, а за ними — літа, роки і моя буйна юність. Тоді дні перед грозою. Там, за отрогами сизого боку, спалахують блискавиці і накипають, і піняться гори. Важкий душний грім ніяк не прор-

веться з Індії, зі сходу. І томиться природа в передгрози. А втім, за хмарним накипом чути й інший гул — ... глуха канонада. Насуваються дві грози.

— Тривога! — Мати каже, що вона поливала сьогодні м'ята, і м'ята вмирає в тузі. Мати каже: «Надходить гроза!» І я бачу: в її очах стоять дві хрустальні росинки.

I

Атака за атакою. Шалено напірають ворожі полки. Тоді наша кавалерія з флангу, і йдуть фаланги інсургентів у контратаку, а гроза росте, і мої мислі — до неможливості натягнутий дріт.

День і ніч я пропадаю в «чека».

Помешкання наше — фантастичний палац: це будинок розстріляного шляхтича. Химерні порт'єри, древні візерунки, портрети княжої фамілії. Все це дивиться на мене з усіх кінців мого випадкового кабінету.

Десь апарат військового телефону тягне свою печальну тривожну мелодію, що нагадує дальній вокзальний ріжок.

На розкішній канапі сидить, підклавши під себе ноги, озброєний татарин і монотонно наспівує азіатське: «ала-ла-ла».

Я дивлюсь на портрети: князь хмурить брови, княгиня — надменна зневага, княжата — в темряві столітніх дубів.

І в цій надзвичайній суворості я відчуваю весь древній світ, всю безсилу грандіозність і красу третьої молодости минулих шляхетних літ.

Це чіткий перлямутр на бенкеті дикої голодної країни.

І я, зовсім чужа людина, бандит — за одною термінологією, інсургент — за другою, я просто і ясно дивлюсь на ці портрети і в моїй душі нема й не буде гніву. І це зрозуміло:

Я — чекіст, але і людина.

Темної ночі, коли за вікном проходять міські вечори (масток злетів на гору й царить над містом), коли сині димки здіймаються над цегельнею й обивателі, як миші, —

за підворіття, у канаресечний замок, темної ночі в мойому надзвичайному кабінеті збираються мої товариші. Це новий синедріон, це чорний трибунал комуни.

Тоді з кожного закутка дивиться справжня й воістину жажна смерть.

— Обиватель:

— Тут засідає садизм!

Я:

— ... (мовчу).

На міській башті за перевалом тривожно дзвенить мідь. То б'є годинник. З темного ступу доноситься глуха канонада.

Мої товариші сидять за широким столом, що з чорного дерева. Тиша. Тільки дальній вокзальний різжок телефонного апарату знов тягне свою печальну, тривожну мелодію. Зрідка за вікном проходять інсургенти.

Моїх товарищів легко пізнати:

доктор Тагабат,

Андрюша,

третій — дегенерат (вірний вартовий на чатах).

Чорний трибунал у повному складі.

Я:

— Увага! На порядку денному діло крамаря ікс!

З дальніх покоїв виходять льокаї і також, як і перед князями, схиляються, чітко дивляться на новий синедріон і ставлять на стіл чай. Потім нечутно зникають по оксамиту килимів у лябіринтах високих кімнат.

Канделябр на дві свічі тускло горить. Світлу не сила досягти навіть чверти кабінету. У височині ледве манячить жирандоля. Вгороді — тьма. І тут — тьма: електричну станцію зірвано.

Доктор Тагабат розвалився на широкій канапі вдалі від канделябру, і я бачу тільки білу лисину й надто високий лоб. За ним іще далі в тьму — вірний вартовий із дегенеративною будівлею черепа. Мені видно лише його трохи безумні очі, але я знаю:

— у дегенерата — низенький лоб, чорна копа розкуйовдженого волосся й приплюснутий ніс. Мені він завше нагадує каторжника, і я думаю, що він не раз мусів стояти у відділі кримінальної хроніки.

Андрюша сидить праворуч мене з розгубленим обличчям і зрідка тривожно поглядає на доктора. Я знаю, в чому справа.

Андрюшу, мого бідного Андрюшу, призначив цей неможливий ревком сюди, в чека, проти його кволої волі. І Андрюша, цей невеселий комунар, коли треба енергійно розписатись під темною постановою —

— «розстрілять»,

завше мнеться, завше розписується так:

не ім'я і прізвище на суворому життєвому документі ставить, а зовсім незрозумілий, зовсім химерний, як хетейський гієрогліф, хвостик.

Я:

— Діло все. Докторе, Тагабате, як ви гадаєте?

Доктор (динамічно):

— Розстрілять!

Андрюша трохи перелякано дивиться на Тагабата й мнеться. Нарешті, тремтячи і непевним голосом каже:

— Я з вами, докторе, не згодний.

— Ви зі мною не згодні? — і грохот хриплого реготу покотився в темні княжі покої.

Я цього реготу чекав. Так завше було. Але й на цей раз здригаюсь і мені здається, що я йду в холодну трясовину. Прудкість моєї мислі доходить кульмінацій.

І в той же момент раптом переді мною підводиться образ моєї матері...

— ...«Розстрілять»???

І мати тихо зажурено дивиться на мене.

...Знову на далекій міській башті за перевалом дзвонить мідь: то б'є годинник. Північна тьма. В шляхетний дім ледве доноситься глуха канонада. Передають у телефон: наші пішли в контратаку. За порт'єрою в скляних дверях стоїть заграва: то за дальніми кучугурами горять села, горять степи й виють на пожар собаки по закутках міських підворіть. В городі тиша й мовчазний передзвін серць.

...Доктор Тагабат нажав кнопку.

Тоді льокай приносить на підносі старі вина. Потім льокай іде, і тануть його кроки, віддаляються по леопардових міхах.

Я дивлюсь на канделябр, але мій погляд мимоволі скрадається туди, де сидить доктор Тагабат і вартовий. В їхніх руках пляшки з вином, і вони його п'ють пожадливо, хижо.

Я думаю «так треба».

Але Андрюша нервово переходить із місця на місце і все поривається щось сказати. Я знаю, що він думає: він хоче сказати, що так нечесно, що так комунари не роблять, що це — бакханалія і т. д., і т. п.

Ах, який він чудний, цей комунар Андрюша!

Але, коли доктор Тагабат кинув на оксамитовий килим порожню пляшку й чітко написав своє прізвище під постановою —

— «розстрілять», —

мене раптово взяла розпука. Цей доктор із широким лобом і білою лисиною, з холодним розумом і з каменем замість серця, — це ж він і мій безвихідний хазяїн, мій звірячий інстинкт. І я, главноверх чорного трибуналу комуні — нікчема в його руках, яка віддалася на волю хижої стихії.

«Але який вихід?»

— Який вихід?? — І я не бачив виходу.

Тоді проноситься переді мною темна історія цивілізації, і бредуть народи, і віки, і сам час...

— Але я не бачив виходу!

Воістину правда була за доктором Тагабатом.

...Андрюша поспішно робив свій хвостик під постановою, а дегенерат, смакуючи, вдивлявся в літери.

Я подумав: «коли доктор — злий геній, зла моя воля, тоді дегенерат є палач із гільйотини».

Але я подумав:

— Ах, яка нісенітниця! Хіба він палач? Це ж йому, цьому вартовому чорного трибуналу комуні, в моменти великого напруження я складав гімни.

І тоді відходила, удалялась од мене моя мати — образ загірної Марії, і застигала, у тьмі чекаючи.

...Свічі танули. Суворі постаті князя й княгині пропадали в синім тумані цигаркового диму.

...До розстрілу присуджено,

— шість!

Досить! На цю ніч досить!

Татарин знову тягне своє азійтське: «ала-ла-ла».

Я дивлюся на порт'єру, на заграву в скляних дверях. — Андрюша вже зник. Тагабат і вартовий п'ють старі вина. Я перекидаю через плече мавзер і виходжу з княжого дому. Я йду по пустельних мовчазних вулицях обложеного міста.

Город мертвий. Обивателі знають, що нас за три-чотири дні не буде, що даремні наші контратаки: скоро зариплять наші тачанки в далекий сіверкий край. Город причайвся. Тьма.

Темною волохатою силуетою стоїть на сході княжий маєток, тепер — чорний трибунал комуни.

Я повертаюсь і дивлюся туди, і тоді раптом згадую, що шість на моїй совісті.

...Шість на моїй совісті?

Ні, це неправда. Шість сотень,
шість тисяч, шість мільйонів —
тьма на моїй совісті!!

— Тьма?

І я здавлюю голову.

...Але знову переді мною проноситься темна історія цивілізації, і бредуть народи, і віки, і сам час...

Тоді я, знеможений, похиляюсь на паркан, становлюся на коліна й жагуче благословляю той момент, коли я зустрівся з доктором Тагабатом і вартовим із дегенеративною будівлею черепа. Потім повертаюсь і молитовно дивлюся на східню волохату силуету.

...Я гублюсь у переулках. І нарешті виходжу до самотнього домика, де живе моя мати. У дворі пахне м'ятою. За сараєм палахкотять блискавиці й чути гуркіт задушеного грому.

Тьма!

Я йду в кімнату, знімаю мавзера й запалюю свічу.

— Ти спиш?

Але мати не спала.

Вона підходить до мене, бере моє стомлене обличчя в свої сухі старечі долоні й схиляє свою голову на мої груди. Вона знову каже, що я, її м'ятежний син, зовсім замучив себе.

І я чую на своїх руках її хрустальні росинки.

Я:

— Ах, як я втомився, мамо!

Вона підводить мене до свічі й дивиться на моє зморене обличчя.

Потім становиться біля тусклої лампади й зажурено дивиться на образ Марії. — Я знаю: моя мати і завтра піде в монастир: їй незносні наші тривоги й хижі навколо.

Але тут же, дійшовши до ліжка, здригнув:

— Хижі навколо? Хіба мати сміє думати так? Так думають тільки версальці!

І тоді, збентежений, запевняю себе, що це неправда, що ніякої матері нема переді мною, що це не більше, як фантом.

— Фантом? — знову здригнув я.

Ні, саме це — неправда! Тут, у тихій кімнаті, моя мати не фантом, а частина мого власного злочинного «я», якому я даю волю. Тут, у глухому закутку, на краю города, я ховаю від гільйотини один кінець своєї душі.

І тоді в тваринній екстазі я заплющую очі, і, як самець напровесні, захлинаюсь і шепочу:

— Кому потрібно знати деталі моїх переживань? Я справжній комунар. Хто посміє сказати інакше? Невже я не маю права відпочити одну хвилину?

Тускло горить лампада перед образом Марії. Перед лампадою, як різьблення, стоїть моя зажурна мати. Але я вже нічого не думаю. Мою голову гладить тихий голубий сон.

II

...Наші назад: з позиції на позицію: на фронті — паніка, в тилу — паніка. Мій батальйон наготові. За два дні я й сам кинусь у гарматний гул. Мій батальйон на підбір: це юні фанатики комуни.

Але зараз я не менше потрібний тут. Я знаю, що таке тил, коли ворог під стінами города. Ці мутні чутки ширяться з кожним днем і, як змії, розповзлись по вулицях. Ці чутки мутять уже гарнізонні роти.

Мені доносять:

— Ідуть глухі нарікання.

— Може спалахнути бунт.

Так! Так! Я знаю: може спалахнути бунт, і мої вірні агенти ширяють по заулках, і вже нікуди вміщати цей винний і майже невинний обивательський хлам.

...А канонада все ближче й ближче. Частіш гонці з фронту. Хмарами збирається пил і стоїть над городом, прикриваючи мутне вогняне сонце. Зрідка палахкотять блискавиці. Тягнуться обози, кричать тривожно паровики, проносяться кавалеристи.

Тільки біля чорного трибуналу комуни стоїть гнітюча мовчазність.

Так:

будуть сотні розстрілів, і я остаточно збиваюся з ніг!

Так:

вже чують версальці, як у гулкій і мертвій тиші княжого маєтку над городом спалахують чіткі й короткі постріли; версальці знають:

— штаб Духоніна!

...А ранки цвітуть перлямутром і падають вранішні зорі в туман дальнього бору.

...А глуха канонада росте.

Росте передгрозя: скоро буде гроза.

...Я входжу в княжий маєток.

Доктор Тагабат і вартовий п'ють вино. Андрюша похмурий сидить у кутку. Потім Андрюша підходить до мене й наївно печально каже:

— Слухай, друже! Одпусти мене!

Я:

— Куди?

Андрюша:

— На фронт. Я більше не можу тут.

Ага! Він більше не може! І в мені раптом спалахнула злість. Нарешті прорвалось. Я довго стримував себе. — Він хоче на фронт? Він хоче подалі від цього чорного брудного діла? Він хоче витерти руки й бути невинним, як голуб? Він мені віддає «своє право» купатися в калюжах крові?

Тоді я кричу:

— Ви забуваєтесь! Чуєте?.. Коли ви ще раз скажете про це, я вас негайно розстріляю.

Доктор Тагабат динамічно:

— Так його! так його! — і покотив регіт по пустельних лабіринтах княжих кімнат. — Так його! так його!
Андрюша знітився, зблід і вийшов із кабінету.

Доктор сказав:

— Точка! Я відпочину! Працюю ще ти!

Я:

— Хто на черзі?

— Діло № 282.

Я:

— Ведіть.

Вартовий мовчки, мов автомат, вийшов із кімнати.

(Так, це був незамінимий вартовий: не тільки Андрюша — і ми грішили: я й доктор. Ми часто ухилялися доглядати розстріли. Але він, цей дегенерат, завше був солдатом революції, і тільки тоді йшов із поля, коли танули димки й закопували розстріляних).

...Порт'єра роздвинулась, і в мій кабінет увійшло двоє: жінчина в траурі й мужчина в пенсне. Вони були остаточно налякані обстановкою: аристократична розкіш, княжі портрети й розгардіяш — порожні пляшки, револьвери й синій цигарковий дим.

Я:

— Ваша фамілія?

— Зет!

— Ваша фамілія?

— Ігрек!

Мужчина зібрав тонкі зблідлі губи і впав у безпардонно-плаксивий тон: він просив милости. Жінчина втирала платком очі.

Я:

— Де вас забрали?

— Там-то!

— За що вас забрали?

— За те-то!

Ага, у вас було зібрання! Які можуть бути зібрання в такий тривожний час уночі на приватній квартирі?

Ага, ви теософи! Шукаєте правди!.. Нової? Так! Так!.. Хто ж це? Христос?.. Ні?.. Інший спаситель світу?.. Так! Вас не задовольняє ні Конфуцій, ні Лаотсе, ні Будда, ні Магомет, ні сам чорт!.. Ага, розумію: треба заповнити порожнє місце...

Я:

— Так по-вашому, значить, назрів час приходу Месії?

Мужчина й жінка:

— Так!

Я:

— Ви гадаєте, що цей психологічний кризис треба спостерігати і в Європі, і в Азії, і по всіх частинах світу?

Мужчина й жінка:

— Так!

Я:

— Так якого ж ви чорта, мати вашу перетак, не зробіть цього Месію з «чека»?

Жінка заплакала. Мужчина ще більше зблід. Суворі портрети князя й княгині похмуро дивились із стін. Доносились канонада й тривожні гудки з вокзалу. Ворожий панцерник наїдає на наші станції — передають у телефон. З города долітає гамір: грохотали по мостовій тачанки.

...Мужчина впав на коліна й просив милости. Я з силою штовхнув його ногою — і він розкинувся горілиць.

Жінка приложила траур до скроні і в розпуді покилася на стіл.

Жінка сказала глухо й мертво:

— Слушайте, я мати трьох дітей!..

Я:

— Розстрілять!

Вмить підскаочив вартовий, і через півхвилини в кабінеті нікого не було.

Тоді я підійшов до столу, налив із графіна вина й залпом випив. Потім положив на холодне чоло руку й сказав:

— Далі!

Увійшов дегенерат. Він радить мені одложити діла й розібрати позачергову справу:

— Тільки що привели з города нову групу версальців, здається, всі черниці, вони на ринку вели одверту агітацію проти комуни.

Я входив у ролю. Туман стояв перед очима, і я був у тім стані, який можна кваліфікувати, як надзвичайний екстаз.

Я гадаю, що в такому стані фанатики йшли на священну війну.

Я підійшов до вікна й сказав:

— Ведіть!

...В кабінет увалився цілий натовп черниць. Я цього не бачив, але я це відчував. Я дивився на город. Вечоріло. — Я довго не повертався, я смакував: всіх їх через дві години не буде! — Вечоріло. — І знову передгрозові блискавиці різали краєвид. На дальньому обрії за цегельнею підводились димки. Версальці насідали люто й яро — це передають у телефон. На пустельних трактах зрідка виростають обози й поспішно відступають на північ. В степу стоять, як дальні багатирі, кавалерійські сторожові зағони.

Тривога.

В городі крамниці забиті. Город мертвий і йде в дику середньовічну даль. На небі виростають зорі й проливають на землю зелене болютяне світло. Потім гаснуть, пропадають.

Але мені треба спішити! За моєю спиною група черниць! Ну да, мені треба спішити: в підвалі битком набито.

Я рішуче повертаюсь і хочу сказати безвихідне:

— роз-стрі-лять!..

але я повертаюсь і бачу — прямо переді мною стоїть моя мати, моя печальна мати, з очима Марії.

Я в тривозі метнувся вбік: що це — галюцинація? Я в тривозі метнувся вбік і скрикнув:

— Ти?

І чую з натовпу жєнщин закурне:

— Сину! мій м'ятежний сину!

Я почуваю, що от-от упаду. Мені дурно, я схопився рукою за крісло й похилився.

Але в той же момент регіт грохотом покотився, бухнувся об стелю й пропав. То доктор Тагабат:

— «Мамо»?! Ах ти, чортова кукло! Сісі захотів? «Мамо»?!!

Я вмить опам'ятався й схопився рукою за мавзер.

— Чорт! — і кинувся на доктора.

Але той холодно подивився на мене й сказав:

— Ну, ну, тихше, зраднику комуни! Зумій розправитись і з «мамою» (він підкреслив «з мамою»), як умів розправлятися з іншими.

І мовчки одійшов.

...Я остовпів. Блідий, майже мертвий, стояв я перед мовчазним натовпом черниць із розгубленими очима, як зацькований вовк (Це я бачив у гігантське трюмо, що висіло напроти).

Так! — схопили нарешті й другий кінець моєї душі! Вже не піду я на край города злочинно ховати себе. І тепер я маю одно тільки право:

— нікому, ніколи й нічого не говорити, як розколосось моє власне «я».)

І я голови не загубив.

Мислі різали мій мозок. Що я мушу робити? Невже я, солдат революції, схиблю в цей відповідальний момент? Невже я покину чати й ганебно зраджу комуни?

...Я здавив щелепи, похмуро подивився на матір і сказав різко:

— Всіх у підвал. Я зараз буду тут.

Але не встиг я цього промовити, як знову кабінет задривав од реготу.

Тоді я повернувся до доктора й кинув чітко:

— Докторе Тагабат! Ви, очевидно, забули, з ким маєте діло? Чи не хочете й ви в штаб Духоніна... з цією сволоччю! — я махнув рукою в той бік, де стояла моя мати, і мовчки вийшов із кабінету.

...Я за собою нічого не почув.

...Від маєтку я пішов, мов п'яний, в нікуди по сутінках передгрозового душного вечора. Ка-

нонада росла. Знову спалахували димки над дальньою цегельнею. За курганом грохотали панцерники: то йшла між ними рішуча дуель. Ворожі полки яро насідали на інсургентів. Пахло розстрілами.

Я йшов у нікуди. Повз мене проходили обози, пролітали кавалеристи, грохотали по мостовій тачанки. Город стояв у пилу, і вечір не розрядив заряду передгроззя.

Я йшов у нікуди. Без мислі, з тупою пустотою, з важкою вагою на своїх погорблених плечах.

Я йшов у нікуди.

III

...Так, це були неможливі хвилини. Це була мука. — Але я вже знав, як я зроблю.

Я знав і тоді, коли покинув маєток. Інакше я не вишов би так швидко з кабінету.

...Ну да, я мушу бути послідовним!

...І цілу ніч я розбирав діла.

Тоді на протязі кількох темних годин періодично спалахували короткі й чіткі постріли: — я, главковерх чорного трибуналу комуни, виконував свої обов'язки перед революцією.

...І хіба то моя вина, що образ моєї матері не покидав мене в цю ніч ні на хвилину? Хіба то моя вина?

...В обід прийшов Андрюша й кинув похмуро:

— Слухай! Дозволь її випустити!

Я:

— Кого?

— Твою матір!

Я:

(мовчу).

Потім почуваю, що мені до болю хочеться сміятись. Я не витримую й регочу на всі кімнати.

Андрюша суворо дивиться на мене. Його рішуче не можна пізнати.

— Слухай. Навіщо ця мелодрама?

Мій наївний Андрюша хотів бути на цей раз проникливим. Але він помилився.

Я (грубо):

— Провалівай!

Андрюша й на цей раз зблід.

Ах, цей наївний комунар остаточно нічого не розуміє. Він буквально не знає, навіщо ця безглузда звіряча жорстокість. Він нічого не бачить за моїм холодним дерев'яним обличчям.

Я:

— Дзвони в телефон! Узнай, де ворог!

Андрюша:

— Слухай!..

Я:

— Дзвони в телефон! Узнай, де ворог!

В цей момент над маєтком пронісся з шипінням снаряд і недалеко розірвався. Забряжчали вікна, і луна пішла по гулких порожніх княжих кімнатах.

В трубку передають: версальці наслідують, вже близько: за три верстви. Козачі роз'їзди показалися біля станції: інсургенти відступають. — Кричить дальній вокзальний ріжок.

...Андрюша вискочив. За ним я.

...Куріли далі. Знову спалахували димки на горизонті. Над городом хмарою стояв пил. Сонце-мідь, і неба не видно. Тільки горова мутна курява мчала над далеким небосхилом. Здіймалися з дороги фантастичні хуртовини, бігли у височінь, розрізали простори, перелітали оселі й знову мчали і мчали. Стояло, мов зачароване, передгрозя.

...А тут бухкали гармати. Летіли кавалеристи. Відходили на північ тачанки, обози.

...Я забув про все. Я нічого не чув і — сам не пам'ятаю, як попав до підвалу.

Із дзвоном розірвався біля мене шрапнель, і надворі стало порожньо. Я підійшов до дверей і тільки но хотів зиркнути в невеличке віконце, де сиділа моя мати, як хтось узяв мене за руку. Я повернувся —

— дегенерат.

— От так стража! Всі повтікали!., хі... хі...

Я:

— Ви?

Він:

— Я? О, я! — і постукав пальцем по дверях.

Так, це був вірний пес революції. Він стоятиме на чатах і не під таким огнем! Пам'ятаю, я подумав тоді:

— «це сторож моєї душі» і без мислі побрів на міські пустирі.

...А над вечір південну частину околиці було захоплено. Мусіли йти на північ, залишити город. Проте інсургентам дано наказа задержатись до ночі, і вони стійко вмирили на валах, на підступах, на роздоріжжях і в мовчазних закутках підворіть.

...Але що ж я?

...Ішла спішна евакуація, ішла чітка перестрілка,

і я остаточно збивався з ніг!

Палили документи. Одправляли партії заложників. Брали решту контрибуцій...

...Я остаточно збивався з ніг!

...Але раптом виринали обличчя моєї матері, і я знову чув зажурний і впертий голос.

Я одкидав волосся й поширеними очима дивився на міську башту. І знову вечоріло, і знову на півдні горіли оселі.

...Чорний трибунал комуни збирається до побігу. Навантажують підводи, бредуть обози, поспішають натовпи на північ. Тільки наш самотній панцерник завмирає в глибині бору й затримує з правого флангу ворожі полки.

...Андрюша десь ізник. Доктор Тагабат спокійно сидить на канапі й п'є вино. Він мовчки стежить за моїми наказами й зрідка іронічно поглядає на портрет князя. Але цей погляд я відчуваю саме на собі, і він мене нервує й непокоїть.

...Сонце зайшло. Конає вечір. Надходить ніч. На валах ідуть перебіжки, і одноманітно відбиває кулемет. Пустильні княжі кімнати завмерли в чеканні.

Я дивлюся на доктора й не виношу цього погляду в древній портрет.

Я різко кажу:

— Докторе Тагабат! через годину я мушу ліквідувати останню партію засуджених. Я мушу прийняти отряд.

Тоді він іронічно й байдуже:

— Ну, і що ж? Добре!

Я хвилююсь, але доктор єхидно дивиться на мене й усміхається. — О, він, безперечно, розуміє, в чому справа! Це ж у цій партії засуджених моя мати.

Я:

— Будь ласка, покиньте кімнату!

Доктор:

— Ну, і що ж? Добре!

Тоді я не витримую й шаленію.

— Докторе Тагабат! Останній раз попереджаю: не жартуйте зі мною!

Але голос мій зривається, і мені булькає в горлі. Я пориваюся схопити мавзера й тут же прикінчити з доктором, але я раптом почуваю себе жалким, нікчемним і пізнаю, що від мене відходять рештки волі. Я сідаю на канапу й жалібно, як побитий безсилий пес, дивлюся на Тагабата.

...Але йдуть хвилини. Треба вирушати.

Я знову беру себе в руки і в останній раз дивлюся на надменний портрет княгині.

Тьма.

— Конвой!

Вартовий увійшов і доложив:

— Партію вивели. Розстріл призначено за містом: початок бору.

...Із-за дальніх отрогів виринав місяць. Потім плив по тихих голубих потоках, одкидаючи лимонні бризки. Опівночі пронизав zenit і зупинився над безоднею.

...В городі стояла енергійна перестрілка.

...Ми йшли по північній дорозі.

Я ніколи не забуду цієї мовчазної процесії — темного натовпу на розстріл.

Позаду рипіли тачанки.

Авангардом — конвойні комунари, далі — натовп черниць; в авангарді — я, ще конвойні комунари й доктор Тагабат.

...Але ми напали на справжніх версальців: за всю дорогу жодна черниця не промовила жодного слова. Це були щирі фанатички.

Я йшов по дорозі, як тоді — в нікуди, а збоку мене брели сторожі моєї душі: доктор і дегенерат. Я дивився в натовп, але я там нічого не бачив.

Зате я відчував:

— там ішла моя мати з похиленою головою. Я відчував: пахне м'ятою. Я гладив її милу голову з нальотом сріблястої сивини.

Але раптом переді мною виростала загірна даль. Тоді мені знову до болю хотілося впасти на коліна й молитовно дивитися на волохату силуету чорного трибуналу комуні.

...Я здавив голову й ішов по мертвій дорозі, а позаду мене рипіли тачанки.

Я раптом відкинувся: що це? галюцинація? Невже це голос моєї матері?

І знову я пізнаю себе нікчемною людиною й пізнаю: десь під серцем нудить. І не ридати, а плакати дрібненькими сльозами хотілось мені — так, як у дитинстві, на теплих грудях.

І спалахнуло:

— невже я веду її на розстріл?

Що це: дійсність чи галюцинація?

Але це була дійсність: справжня життєва дійсність — хижа й жорстока, як зграя голодних вовків. Це була дійсність безвихідна, неминуча, як сама смерть.

...Але, може, це помилка?

Може, треба інакше зробити?

Ах, це ж боюнство, легкодухість. Єсть же певне життєве правило: *errare humanum est*. Чого ж тобі? Помиляйся! і помиляйся саме так, а не так!.. І які можуть бути помилки?

Воістину: це була дійсність, як згряя голодних вовків. Але це була й єдина дорога до загірних озер невідомої прекрасної комуни.

...І тоді я горів у вогні фанатизму й чітко відбивав кроки по північній дорозі.

...Мовчазна процесія підходила до бору. Я не пам'ятаю, як розставляли черниць, я пам'ятаю: до мене підійшов доктор і положив мені руку на плече: — Ваша мати там! Робіть, що хочете!

Я подивився:

— з натовпу виділилася постать і тихо самотньо пішла на узлісся.

...Місяць стояв у zenіті й висів над безоднею. Далі відходила в зелено-лимонну безвість мертва дорога. Праворуч маячів сторожовий загін мого батальйону. І в цей момент над городом знявся рясний вогонь — перестрілка знову біла тривогу. То відходили інсургенти, — то помітив ворог. — Збоку розірвався снаряд.

...Я вийняв із кобури мавзера й поспішно пішов до самотньої постаті. І тоді ж, пам'ятаю, спалахнули короткі вогні: так кінчали з черницями.

І тоді ж, пам'ятаю —

з бору вдарив у тривогу наш панцерник. — Загудів ліс.

Метнувся вогонь — раз,

два —

і ще — удар! удар!

...Напирають ворожі полки. Треба спішити. Ах, треба спішити!

Але я йду і йду, а самотня постать моєї матері все там же. Вона стоїть, звівши руки, і зажурно дивиться на мене. Я поспішаю на це зачароване неможливе узлісся, а самотня постать усе там же, все там же.

Навкруги — пусто. Тільки місяць лле зелений світ з пронизаного zenіту. Я держу в руці мавзера, але моя рука слабіє, і я от-от заплачу дрібненькими сльозами, як у дитинстві на теплих грудях. Я пориваюся крикнути:

— Мати! Кажу тобі: іди до мене! Я мушу вбити тебе.

І ріже мій мозок невеселий голос. Я знову чую, як мати говорить, що я (її м'ятежний син) зовсім замучив себе.

...Що це? Невже знову галюцинація?
Я відкидаю голову.

Так, це була галюцинація: я давно вже стояв на порожнім узліссі напроти своєї матері й дивився на неї.

Вона мовчала.

...Панцерник заревів у бору. Здіймались огні. Ішла гроза. Ворог пішов у атаку. Інсур-генти відходять.

...Тоді я у млості, охоплений пожегом якоїсь неможливої радості, закинув руку на ший своєї матері й притиснув її голову до своїх грудей. Потім підвів мавзера й нажав спуск на скроню.

Як зрізаний колос, похилилася вона на мене.

Я положив її на землю й дико озирнувся. — Навкруги було порожньо. Тільки збоку темніли теплі трупи черниць. — Недалеко грохотали орудія.

...Я заложив руку в кишеню й тут же згадав, що в княжих покоях я щось забув.

«От дурень!» — подумав я.

...Потім скинувся:

— де ж люди?

Ну да, мені треба спішити до свого батальйону! — І я кинувся на дорогу.

Але не зробив я й трьох кроків, як щось мене зупинило.

Я здригнув і побіг до трупа матері.

Я став перед ним на коліна й пильно вдивлявся в обличчя. Але воно було мертве. По щоці, пам'ятаю, текла темним струменем кров.

Тоді я звів цю безвихідну голову й пожадливо впився устами в білий лоб. — Тьма.

І раптом чую:

— Ну, комунаре, підводься!

Пора до батальйону!

Я зиркнув і побачив:

— переді мною знову стояв дегенерат.

Ага, я зараз. Я зараз. Так, мені давно пора! — Тоді я поправив ремінь свого мавзера й знову кинувся на дорогу.

...В степу, як дальні богатири, стояли кінні інсургенти. Я біг туди, здавивши голову.

...Ішла гроза. Десь пробивалися досвітні плями. Тихо вмирав місяць у пронизаному zenіті. З заходу насувалися хмари. Ішла чітка, рясна перестрілка.

...Я зупинився серед мертвого степу:

— там, в дальній безвісті, невідомо горіли тихі озера загірної комуни.

Арабески

ІХ слово

Город.

Я безумно люблю город. Я люблю виходити ввечорі із своєї кімнати, іти на шумні бульвари, випивати шум, нюхати запах бензолу й тоді йти на закинуті квартали, щоб побачити японські ліхтарики — так, здається — в трикутниках цифр: будинок, на розі, №: горить. Я люблю, коли далеко на дальніх міських левадах рипить трамвай: щось неможливе нагадує цей рип, щоб постали переді мною теплі образи, як хрустальні дороги, як прозоро-фантастичні леденці (коники), що я їх уже ніколи, ніколи не побачу на базарі. Тоді я люблю Еспанію, тому що вона далеко, тому що я фантаст, тому що я пізнаю й кохаю город не так, як інші, тому що город — це Сервантес Сааведра-Мігуель, тому що в битві при Лепанто, тому що в полон до альжирських піратів. Тому що підходить до мене Марія і каже:

— Nicolas! Я читала сьогодні еспанські новелі і я скажу: Мартінес Сієрра — моя радість, бо в його новелях маленька музика, мелодія слів, як оркестра моєї душі, коли у вишневих садках моєї чумацької країни жевріють зорі: падають на ягоди крізь темну темряву літньої синєблюзої ночі й падають на ставки, щоб прозвучати. Мартінес Сієрра — маленька флейта, веснянка дум про далеку Еспанію.

Ми зупинилися на мосту. Гримить повінь. Над рікою важкі весняні хмари. Тоді Марія дивиться на далекий огонь, що горить на костьолі, і творить поему. Гримить повінь. Над рікою важкі весняні хмари.

Ніч.

Весна.

Міст.

Марія.

О, Мартінесе Сієрра! Тобі, музичному музикантові, твоїм новелям, де звучить така широка й радісна весна, де міріяди міріядів голубих метеликів над гармонією моєї душі — тобі шлю із своєї чумацької країни привіт. О, Мартінесе Сієрра! Не тільки ти закоханий у звуки, фарби й запах слова — я теж естет. Я вірю, що наші душі зійдуться десь у міріядах міріядів голубих метеликів, у цій голубій хуртовині, коли серце так енергійно стисне, наче таємна мавка розказує океанну казку, коли в океанах горять жемчуги, як горить сонце на шляхах моєї чумацької надзвичайної країни. О, Мартінесе Сієрра! Про що розповім тобі? Чи розкажу тобі, як співають наші дівчата біля шведських могил, коли пісня з буряків, як сіроока жура, як геніяльний Леонтович у бур'янах мого степового краю? Чи розкажу тобі, як повільною ходою бредуть круторогі воли з молочної ферми? Чи сплету тобі вінок із польових дзвоників — з подій: як була, як пройшла, як гриміла, як народжувалась молода епоха? Ішла м'ятежна епоха. Ішла духмяна романтика, і нечутно ходили в борах тіні середньовічних лицарів. Бігли вітри із Сходу — сторожки й тривожні. І тоді в аулах моєї голубої Савойї стояв гул. Через перевали, з азіатського степу, з глухої тайги, летіли: депеша за депешою.

О, Мартінесе Сієрра!..

Ніч. Весна. Гримить повінь. На дальньому костьолі горить огонь і теж творить поему. Я мовчу. Марія мовчить. На мосту тихо, і тільки мутні води клекочуть і тікають у невідому даль. Тоді я знову пізнаю, як я безумно люблю город. Уранці, в городі, де незнайомі вулиці, а по них проходиш, якимось невідомо й задумано: проходять і зникають давно забуті тіні іхтіозаврів, і розчиняється рожеве вікно в майбуття. Гарно приїхати в город із села, коли

в кварталах дримає тиша, дримають візники, а по вулицях метуть двірники, коли в горді прокидається ранок і гулко процокотить фаєтон, а потім —

— змовкне.

Слухай, Nicolas! Коли я думаю про міські квартали, я думаю, що я чула юнка з голубими прозорими віями, що я амазонянка й джигітую десь у заозерних краях...
Слухай, Nicolas!

Ніч. Весна. Гримить повінь. І тікають мутні води в невідому даль.

Ніч.

Весна.

Міст.

Марія.

Але так можна збожеволіти: коли ранок почне рундуки: за м'якою зеленню дерев стоять рундуки. І плентаються сюди люди — білі, незнайомі, забуті, як далека Іспанія, як троглодитний вік, коли люди ловили за хвіст леопарда й тут же роздирали його надвоє, щоб їсти. І починає ще ранок — битий шлях, а за ним плентаються фурґони селянської городини.

— Маріє! Я безумно люблю город! Я люблю робітничі квартали й квартали єврейської голоти, коли дивишся відтіля на костьол, коли на костьолі в діядемі ночі горить казковим огнем циферблят. Тоді я похиляюсь на телеграфний стовп і думаю, що я ніколи не розкажу, що робиться в моїй душі, які виникають образи, які, як потоки, як жемчуг, протікають біля мого романтичного серця: жемчуг хрумтить і японські ліхтарики (коли гоголівський ярмарок) біля прозоро-фантастичних леденців (коники), що я їх уже ніколи, ніколи не побачу на базарі. Тоді я наливаю себе вишневим соком моєї неможливої муки й молюся, щоб «Боженька» зробив мене генієм: щоб розказати, як хрумтить жемчуг біля японських ліхтариків: будинок, на розі, №: горить.

Я безумно люблю город.

Деталь із моєї біографії

Народився я (Сойрейль, припустім, бо для мене просвітянський реалізм — «к чорту»... навіть у прізви-

щак, бо я його органічно «органонами» не виношу), народився я, Соїрейль, котрого не треба плутати з Карейлем, автором «Французької революції», оскільки в Англії нема просвітанства такого, як у нас, але, може, є й покраще: я маю на увазі Ірляндію й англійський бокс, після якого й після літургії (підмаслені очі д'горі) навіть coitus за «розписанням», — народився я в одному з тих городків, саме в степовому краю, саме в полковій залозі, де колись — так давно! — слобожанські полки, а потім недалеко Диканька з Мазепою на шведських могилах перед полтавським побоїщем. Я був сином якогось чиновника, який від мене одмовився. Звичайна історія: чиновник спокусив горняшку однієї прекрасної травневої ночі, коли зацвіли яблуні, під яблунями. А коли я народився, чиновник, котрий мене народив, щоб не годувати Соїрейля, утік із провінціального городка. Таким чином у країні покриток стало одною покриткою більше. Але моя мати не пішла дорогою — на Сагайдак — шевченківської Катерини й моєї Оксани із «Життя» — з тієї книги, що «Сині етюди», яких, етюдів, я вже ніколи, ніколи не буду писати, бо я пишу —

— роман.

Моя мати не пішла цією дорогою, бо на другий день умерла. Тоді другий чиновник, гадаючи, що його жінка безплідна й нездібна родити, взяв мене за сина. Чиновник помилився. Прийшла друга травнева ніч, коли небо було в яблуневій завірюсі й пахло горизонтом (а небо може пахнути горизонтом наперекір усякій міщанській логіці), коли степовий городок дрімав під голубим крилом весняної ночі, безплідна чиновникова жінка родила майбутнього колезького реєстратора. Чиновник цикнув і сказав:

— Помилка-с!

Але мене не можна було викинути, бо формальності щодо закріплення було пророблено. Таким чином, не глядячи на те, що чиновникова жінка була не безплідна, що в травневу ніч, коли стояла яблунева завірюха, родила колезького реєстратора, — не зважаючи на все це, я лишився в чиновника на його хлібах.

Я не буду описувати те інше, що, може, когось і цікавить, але мене, навпаки, і ніскільки-

ки; не буду описувати так, як писали наші шановні корифеї; я буду писати так, щоб зрідка почути кармазинові дзвони з глухого заріччя, коли серце так стисне, ніби погляд стрункої юнки, коли вона на моє буйне бажання каже крізь яблуневу завірюху, здригнувши:

• — Да!

...Але як же хрумтить жемчуг біля японських ліхтариків, біля прозоро-фантастичних леденців (коніки), що я їх уже ніколи, ніколи не побачу на базарі!

— Слухай, Nicolas! А що ж далі? Як же з твоїм чиновником?

— Маріє! Ти наївничаєш. Нічого подібного не було. Я тільки приніс тобі запах слова.

Ніч. Весна. Гримить повінь. І тікають мутні води в невідому даль.

Ніч.

Весна.

Міст.

Марія.

...А сьогодні вітри насідають із півночі. Цілий день шаленіє хуртовина, і ростуть на дорозі замети. Іде грудень року від народження легендарного Христа тисяча дев'ятсот двадцять третього, від народження епохи громадянських війн — шостого. Я ще не знаю, що я напишу, але на моїй душі — біль. Бо ж подумай, Маріє:

— Я читаю кожного дня книжки, але я ані разу не зустрів справжньої книжки (поєми) про нашу — у віки — революцію. Тоді я знову молюся, щоб «Боженька» зробив мене генієм, щоб розказати, як ішла, як пройшла, як гриміла молода епоха.

Ішла м'ятежна епоха. Ішла духмяна романтика, і нечутно ходили в борах тіні середньовічних лицарів. Бігли вітри із сходу, сторожкі й тривожні. І тоді в аулах моєї голубої Савойї стояв гул.

Ще деталь

Мені пророкують велике майбуття: одні кажуть, що я буду командором нової художньої школи; на погляд

других, я «прорублю вікно в Європу», куди й буде (біс!) виглядати мій чумацький надзвичайний край; треті за- певняють мене, що я в потенції...

...Мені навіть неловко писати...

Є, правда, і четверті, які вважають мене графоманом, дилетантом, парвеню і т. д. Але, на радість, я цим не хочу вірити: я гадаю, що я все таки напишу гарний твір, бо ж яблуні тільки но зацвітають у садах моєї духмяної фантазії, бо ж переді мною й за мною гори поетичного матеріялу.

Словом, коли б я хотів загубити свою індивідуальність, я б давно її загубив. А коли б я був через міру шанобливою людиною (зовсім без шанобливості — ні риба ні м'ясо), я міг би використати своє становище.

Але я дуже тиха, лагідна людина. І тому, коли мені, як літераторові, що подає надії, запропонували взяти посаду командора одного чималого, правда, видавництва, я навіть з охотою взяв її.

Отже там, де я працюю, де все так імпозантно, там ви знайдете всіх, кого вам треба. Тут і Пульхерія Іванівна Жюха, тут і тов. Крутик (мій заступник, прекрасний «зам»), тут і ціла академія різнобарвної професури.

Але більш за все мені подобаються ті весняні дні, коли потоки ласкавого сонця заливають усі кімнати моєї установи, коли з мого імпозантного будинку падає весняна «капель», коли за моїм кабінетом шум ділового будня.

Я розвалююсь у кріслі, закурюю гаванську сигару (недавно прислав із Германії дипломатичний кур'єр) і кричу:

— Антошка!

Антошка тут як тут. Цей бородатий симпатяга до чотирьох годин сидить за моїми дверима й тиче — автоматично — пальцем у напис:

— «Без докладу не входити».

— Що прикажете, товаришу?

Що ж я йому прикажу? Власне, мені нічого приказувати, бо за мене приказали мої підручні, мої прекрасні підручні, які зараз шумлять, як музика, за дверима мого кабінету.

Тоді я кажу:

— Антошка! — і потираю руки. — Альянс?

Антошка:

— Альянс!

— Ах ти, моя карапуля, — млію я від гарного настрою. — Ах ти, моя дурашка!

— Так точно! — каже Антошка й підходить до мого столу. — Дозвольте прикурити?

Ця фамільярність мене зовсім не нервує: поперше, в кабінеті нікого нема; подруге, я радий ще раз доказати свою демократичність, свій комунальний лібералізм.

— Прикурюй, каналья! Прикурюй! — і я галянтно підношу йому свою гаванську сигару.

За моїм вікном грає голубе небо. Десь, очевидно, гомонять жайворонки; десь, очевидно, такий простір, така легкокрила даль, що я не можу не мріяти. З мого імпазантного будинку летить весняна «капель», її не може заглушити навіть шум шумного міста.

— Антошка! — і я потираю руки. — Альянс?

Антошка:

— Альянс!

...А Пульхерія Іванівна завідує в мене редвидатом. Це славетна людина. Коли я приймав посаду, мені стільки про неї наговорили, що я й справді думав її викинути з установи. Але тепер я бачу, що це була робота злих язиків. І справді — Пульхерія Іванівна така прекрасна жінчина: у неї таке прекрасне волосся — золотом, що я прямо дивуюсь. І потім вона така енергійна, така розбитна.

— Пульхеріє Іванівно! — питаю я. — Ви заключили договір із професором Чам?

— Як же! Давно заключила. Він такий хороший чоловік; у нього таке, знаєте, велике горе: вчора фокстер'єр здох, і потім він такі прекрасні роботи пише... Я гадаю, що йому треба дати найвищу ставку.

О, Пульхерія Іванівна не проморгне. Це я добре знаю. Вона не підірве авторитету нашого видавництва. Вона викине на ринок, так би мовити, сливки наукової мислі.

— Обов'язково! Обов'язково! — кажу я. — Найвищу ставку.

І, щоб завжди бути в курсі справ, виймаю з бокової кишені порожній бльокнот і беру олівець.

— Дозвольте, Пульхеріє Іванівно, записати ці прекрасні роботи, які незабаром випустить наше видавництво.

Вона:

— Ах, Миколо Григоровичу, я й забула... От пам'ять... Я зараз принесу їх.

— Що ви! Що ви, Пульхеріє Іванівно! Не турбуйтеся. Дозвольте тоді мені просто написати: в якому це буде відділі?

Вона:

— Відділі?.. Ах, Боже мій... от пам'ять... Це ж відомий професор Чам... по... по... неврогеології, здається... Професор Чам.

Професор Чам.

Ніч.

Весна.

Міст.

Марія.

Гримить повінь. І тікають мутні води в невідому даль.

— Nicolas! Про що ти думаєш? Милій мій!.. Ти думаєш про осінь? Невже ти думаєш про осінь? Милій мій! Похили свою голову на моє плече, розкажи мені голубу поему.

— Маріє! — і я чую, як гримить повінь, як біжать мутні води в невідому даль, і моя радісна Марія кладе на моє чоло свої духмяні кучеряшки й пахне, як юність, як безмежні дороги в прекрасний невідомий край.

...Уранці прийшла весна.

І цілий день тануть сніги. Біжать по дорогах потоки, і чути: десь хропуть коні. Стоїть таке неможливе небо, нібито воно тільки но народилось.

Учора опівночі, коли за городом урочисто скликав гудок нічну зміну, над костьолом із західнього боку повис теплий туман. Учора я думав про Турґенева й про вальдшнепів, тому що це в крові, тому що мій батько був стрільцем, думав про заводі на Ворсклі, про свій степовий край, про його одинокі озера, що стоять там, де пересікаються чумацькі шляхи. Сьогодні мої мислі про інше. Це знає й Марія. Я думаю зараз про жінчину революції.

— Nicolas! — і Марія виймає хустку, що пахне конвалією, і підбирає волосинки під капелюшок, що їх розкидає весняний вітер. — Nicolas! Ти скажи мені: невже жінщина так міцно зв'язана з революцією, що без неї новелістові не можна обійтись?

— Да, Маріє! Без жінщини не можна обійтись. Бо жінщина — це круг наших емоцій.

— А я от тобі не вірю! — говорить Марія й підставляє весняному вітрові своє обличчя.

Ніч.

Весна.

Міст.

Марія.

Гримить весняна повінь. І тікають мутні води в невідому даль. Ми стоїмо на мосту. Перед нами й за нами — город. Ми чуємо, як глухо б'ється крига. Над костюлом горить огонь.

— Nicolas! Я тобі не вірю, тому що ти й досі не показав жінщини в революції.

— Да, Маріє! Я ще не показав, але я покажу.

— Ні, ти її не покажеш, бо в твоїм уявленні вона не більше, як самичка.

— Маріє!

— Да, Nicolas! Так.

Гримить повінь.

І тікають мутні води в невідому даль.

К в о д л і б е т.

У Діккенса, здається, в «Записках Піквікського клубу» герой скрикнув: —

— Їхать — так їхать, як говорив папуга, коли кішка потягла його за хвіст. У Діккенса, здається, з тих же «Записок Піквікського клубу», є й такий радісний вираз:

— А от і я! — як сказав хтось, падаючи з десятиповерхового будинку.

Студент жив у підвалі, в кімнаті з одним тусклим вікном, що виходило на глуху брудну вулицю. Але й тут він жив милостю якоїсь грузної баби, що знімала весь

підвал і одводила йому цю кімнату виключно за його прекрасні очі: кожної суботи баба тягла студента до себе на кухню, напоювала його там жовтим (якась примісь) самогоном, і, коли студент часто починав хилити голову на бік, коли повз вікна проходив із калатушкою сторож, грузна баба брала енергійним жестом свою жертву за плече, роздягала її догола й клала на своє ліжко. Після так званої суботньої ночі студент завжди почував у роті якийсь неприємний запах і потім цілий день спльовував.

Це теж деталь, і, «позаяк» вона з життя, я й її пишу.

— Маріє! Не будь наївна. Я даю тобі запах слова.

...І знову переді мною легкосиня даль надзвичайного минулого. І знову я чую далекий загірний голос: «пройдуть віки, найдуть свою змужнілість, пізнають радість і журу твоєї прекрасної землі, відійдуть по древній дорозі в небуття, але ніколи не повториться народження твоєї м'ятежної нареченої».

— Тільки один раз!

— Тільки один раз!

Так б'є годинник над ратушею глибокої ночі, коли тривожно горить циферблат.

...І я, романтик, закоханий у свою наречену, знову бачу її сіроокою гарячою юнкою з багряною полоскою на простріленій скроні. Вона затулила рану жмутом духмяного чебрецю й мчить по ланах часу в безсмертя.

— Чи наздожену її — свою сірооку м'ятежну наречену?

Гримить повінь. І тікають мутні води в невідому даль.

Я безумно люблю город. Але я похиляюсь на телеграфний стовп і думаю, що я ніколи не розкажу, що робиться в моїй душі, які виникають образи, які, як потоки, як жемчуг, протікають біля мого романтичного серця: жемчуг хрумтить і японські ліхтарики (коли гоголівський ярмарок) біля прозоро-фантастичних леденців (коники), що я їх уже ніколи, ніколи не побачу на базарі. Тоді я наливаю себе вишневим соком моєї неможливої муки й молюся, щоб «Боженька» зробив мене генієм: щоб розказати,

як хрумтять жемчуг біля японських ліхтариків:
будинок, на розі, №: горить. Я безумно люблю
город!

Ніч.

Весна.

Міст.

Марія.

— Маріє! Ти пам'ятаєш той день, коли я перший раз побачив тебе?

— Да, Nicolas! Ходім! — і вона енергійно переступає калюжі весняної води. — Да, Nicolas, пам'ятаю.

— Маріє! — і я зупинився.

Вона — теж.

Тоді я беру кінчик її солдатської блюзки й кладу на нього свої гарячі уста. Марія мовчить. Я мовчу. Пахне конвалією. Весняний вітрець б'ється в кучеряшки моєї нареченої.

— Nicolas! Милий мій! Не треба думати про осінь.

— Маріє! — і я тисну їй руку.

Вона мовчить. Я мовчу. На костюолі горить циферблат, і далеко гримить повінь. Марія оправаляє блюзку й раптом зникає в темряву, в глухий міський заулок.

Р. S. Я говорю не про чарівну мандрагору, я говорю про адамову голову: про метелика, що з черепом на голові. Мені навіть сни якісь химерні. З-під канапи вискочив звичайний пацюк з перебитим задом. Мені кажуть, щоб я його добив. Тоді я беру чималий молоток, і, коли пацюк іде на передніх лапках повз мене, я з гидливістю опускаю з силою молоток на його голову. Але диво: після мого удару пацюк раптом виріс, став розміром із болонку й пішов на задніх лапках, а на його голові я бачу череп: я говорю не про чарівну мандрагору, я говорю про адамову голову, про метелика. Тоді мені зупиняються мислі, і стоїть переді мною якась настирлива пляма, що може довести до божевілля. Я знову підводжу чималий молоток і з гидливістю опускаю з силою на пацюкову голову. Але диво: пацюк знову виріс і став розміром з фокстер'ера. Пацюк з перебитим задом іде на задніх лапках. В кімнаті тихо, за вікном тихо, і тільки на костюолі горить циферблат. Я мовчу.

XIV слово

...Коли цвіркуни на далекому зруйнованому курорті починають мовчазний концерт, тоді за косою в порту горить маяк. Маяк блимає, булькає, погасає на мить, і знову за косою в порту неможливо привабливий огник. Тоді далеко серед морської мертвоти реве пароплав, і несе людей, їхні муки й сподівання в інші краї, у виноградну даль.

— і от, поет з тієї божественно-незрівнянної країни, що, як золота осінь, димить на твоїй патетичній душі, пізнав сірого чортика й тісно жив з ним і не в сенсі банально-сантиментальної нудьги, а так, як може жити художник. Він був страшений нахаба, але він міг тільки жевріти і то в тайзі, і то для утилізації обмеженого кола часто обмежених людей. Поет знав, як далеко одійшов запах тобілевичо-старицьких бур'янів, що прекрасно пахли після «Гайдамаків» і «Катерини», як далеко і «Тіні забутих предків», і все, що хвилювало юність, а тепер залишило тільки сірого чортика. Поет знав, що в історії народів його божественно-незрівнянній країні, що, як золота осінь, димить на твоїй патетичній душі, принаймні на першу півсотню літ одведено силою рабської психіки тільки два рядки і то петитом; і на ці два рядки ніхто й ніколи (аж поки пройде півсотні літ!) не зверне уваги. І поет, що крізь огонь своєї інтуїції побачить нові береги, загине, як Катерина на глухій дорозі невідомости.

...Тоді біжить коник моєї фантазії по першій сніговій дорозі, і летять од його копит діаманти сніжинок. У далекому бору, що ледве маячить, дід мороз трусить білою бородою, і якась фантазмагорія навкруги. Під столом сидить кішечка і муркотить про радість морозного дня. Над оселею здійснюються димки й пливуть у тихе голубе небо. І ніхто не розкаже мені: що це?

Степова оселя й дальні виноградники — все потопало в мовчазному концерті цвіркунів. Стояли похмурі хмари, і десь традиційно глухо билось і грало з берегами сіре туманне море. Природа, цей незрівнянний художник, шукала цієї ночі химерного жанру. В кожному пелесті й тремтінні приморської сиротливої фльори я відчував напружену

боротьбу за майбутнього прекрасного Рафаеля. Вмирала стара форма, як лицарство, як запорожці. По таємних лябіринтах мистецтва мчав вітер із незнаного краю.

...І жили в тій оселі, що її звали по циркулярах курортом, люди, собаки, коти та інші тварини. Чим годували котів чи то собак, я напевне не знаю. Але людей годували дохлою гнилою рибою, трохи не кращими яйцями й такими ж сосисками. Все це привозили з нудного провінціального міста.

За тих днів, коли до столу подавали (висловлюючись канцелярською мовою) вищезазначене, за тих днів зчинявся бунт. Бунтували пролетарі, службовці й навіть комунари. Тоді комунарів збирали й говорили:

— Вам бунтувати не можна, бо ви — комунари, будівничі нової держави, а курорт, як вам відомо, державний.

Комунари хвилювались, але вони знали, що їм бунтувати не можна, а можна говорити іншим «халатникам» (хорі), що курорт дуже гарний і коли риба гнила, то це — помилка, бо вона зовсім не гнила.

І комунари розпинались і доказували, бо вони знали, що таке дисципліна і що таке для всесвітньої революції ця неприємна деталь, коли ми стоїмо напередодні. Тільки один написав щось у центральну пресу, після чого стало багато краще, бо вже не подавали гнилої риби, а подавали гнилі сосиски.

Проте не зайвим буде зупинитись і на цій деталі: нудне провінціальне місто, на жаль, лежало далеко від степової оселі, що по циркулярах називалась курортом. Отже, підтримуючи інтереси свого населення, курортна адміністрація організувала на своїй території непоганий буфет. Коли халатники були незадоволені обідом, вони мали цілковите право піти до буфету й узяти там те, що їм було потрібно. Дешевка тут була надзвичайна: коли, припустім, десь пачка цигарок коштувала сімнадцять копійок, то тут брали всього (за таку ж таки пачку) тридцять п'ять. Те саме і з іншими продуктами.

Тоді в мовчазнім концерті цвіркунів я бачив жінку, її звали панна... не пам'ятаю добре — хай буде за Винничен-

ком: панна Мара. Вона виходила, коли йшли з вечері халатники, до виноградників, де кінчається степ і починається море, і думала. Панна Мара думала про те, що вона — жінка-лікар, прийшла сюди за три червінці на вісімнадцять годин праці, але вона ніколи не почула ласкавого слова від своїх пацієнтів, бо вона була трохи крива і з звичайним сірим обличчям, що ніколи не зупиняє. Вона дивувалась, чому хорі незадоволені гнилою рибою, бо ж гнилу рибу подають не кожного дня, а вона добре знає, як важко відбудувати той курорт, що зазнав великих пертурбацій за часів громадянської війни. Правда, є багато неприємних явищ, і їх легко усунути, висловлюючись газетною мовою, але для цього бунтувати не треба, особливо комунарам (вона зовсім позапартійна!), бо про це напишуть письменники в різних газетах та журналах.

Але панна Мара думала й про те, як би гарно йти в цей вечір, коли цвіркуни починають свій химерний концерт, а недалеко рокотить море, з гарною людиною, що буде її нареченим. Вона була за цих хвилин безмежно сентиментальною й вона трошки плакала.

Море традиційно глухо билось у береги, і тоді за виноградниками зливалися в єдину гармонію і море, і нічний степ і одинока оселя серед пустелі.

Панна Мара йшла до курзалі, сідала там біля шахматистів, дивилася. Але ніхто на неї не звертав уваги й ніхто не хотів покохати панну Мару, бо такий уже жорстокий закон природи.

...«Мила мамусю! Яке хороше життя, який божественний запах навкруги мене. Тут море таке надзвичайне і тут такі мислі, наче я не звичайний рядовий лікар, якого ніхто не знає і який нікому, за винятком хорих, непотрібний, а якийсь Персі-Біш Шеллі, що про нього я мріяла колись у своїй студентській кімнатці. Увечері я йду до моря, дивлюся в сині краї й думаю: відтіля буря принесла уламки кайори й тіло Шеллі, а тут, на піщаному березі, його наречена вихопила з огню його прекрасне серце. Ти, мамусю, будь ласка, не читай нікому мого листа, бо цим ти зробиш мені багато неприємного. Прошу я тебе також ніколи, ніколи не згадувати в своїх листах Стефана, бо я й досі не можу прийти в себе. Ах, як він

насміявся наді мною! Але я йому простила, я йому все простила. Ти, як жінка, повіриш мені, бо знаєш, що нема меж тій любові, що її носимо ми. Я пізнала цю любов і я щаслива. Нехай фігляри й скептики «возводять в канон» бездушний американізм, але людини вони все одно не перероблять. Ах, мамусю! Яке прекрасне життя, який божественний запах навкруги мене, як чудово пахне одвічне море, яка даль за темними виноградниками, що так тривожать мою душу цієї химерної південної ночі».

...Коли цвіркуни на далекому зруйнованому курорті починають мовчазний концерт, тоді за косою в порту горить маяк. Маяк блимає, булькає, погасає на мить, і знову за косою в порту неможливий морський вогник. Тоді далеко серед морської мертвоти реве пароплав і несе людей, їхні муки й сподівання в інші краї, у виноградну даль.

— Товаришко Маро, ще раз і ще раз: воістину прекрасне життя. І, коли я умру й на моїй могилі ви положите пучок чебрецю — знайте: я воскрес.

І знайте: біля тієї криниці, що в ній, як у верцадлі, весь світ, давно вже стою я, і на моїй душі таке тихе, таке світле й прозоре озерце, що я відчуваю себе Господом Богом. Товаришко Маро, схиліть свою голову на мої груди і знайте: я ваш друг.

...Маяк блимає, булькає, погасає на мить, і знову в порту неможливий морський вогник. Праворуч — море, далі — виноградники й моя мука за пароплавом — у виноградну даль.

Тихо. Тільки одвічні цвіркуни плетуть легенду із далі первісних віків, і нема їй ні кінця, ні краю. Тоді зникають і дороги в диких половецьких краях.

Літо тисяча дев'ятсот двадцять четвертого року. — Головний лікар читав сьогодні лекцію про душу. Це характерно: про душу. Народу було досить, майже всі халатники.

Цікавились усі й особливо комунари. Справді, що може сказати спец про душу?

І от, коли головний лікар скінчив, один несміливий голос запитав:

— А дозвольте, товаришу професоре, спитати вас, що появилось раніш: думка чи слово.

Лікар, що мусів сказати не те, що хотів сказати, крутнувся:

— А ви як думаете?

— Скажіть, як ви думаете, — уперто сказав комунар.

— Я думаю, — головний лікар проковтнув слово й кинув:

— Я думаю — думка.

— Тоді дозвольте й мені слово, — і комунар поліз на трибуну.

Він говорив довго, уперто. Він говорив так весело, що майже всі послули. Комунар був добрим книжником, бо вчився він у партшколі й не міг не знати, як на це питання дивиться товариш Богданов.

І, коли б спец не прийшов у себе після першої й не зовсім вдалої вилазки і, набравшись нахабства, не зупинив промовця, промовець, мабуть, і досі розмахував би руками.

Спец:

— Зупиніться, будь ласка. Ми з вами ніколи не договоримося, бо це аналогічно цьому: що раніш появилось — курка чи яйце.

— Звичайно, курка, — вирвалося з мовчазної аудиторії (жіночий голос), бо курка...

— Ну, ну, що ж таке курка, — ехидно запитав спец, — слово чи думка?

— Ви, товаришу професоре, застали нас зовсім непередготовленими, — скрикнув жіночий голос. — Треба було попередити комгурток.

Тоді головний лікар зняв окуляри й сказав, що лекцію скінчено і що халатники можуть розходитись. Щождо того, що раніш появилось — думка чи слово, даному зібранню нема ніякого діла, бо хорим заборонено хвилюватись, і потім останні наукові дані недвозначно натякають: раніш появилась думка.

От же мораль: раніш появилось не слово і не думка, а гнила риба, бо лекцію про душу було розраховано спе-

ціально на заспокоєння нервів, які розтривожено було вищезазначеною морською твариною.

Повз одинокої оселі, що біля моря, іде залізниця — тупик. І на тупику, коли вийдеш увечері слухати, як приливає море, бачиш зруйновані вагони, розірвані снаряди, бачиш руїну.

То пройшла махновщина і зникла в степовій тирсі, як згадка про дику татарву. Увечері, коли на малому лимані кричать чайки й десь важко сідають баклани, над морем стоїть чіткий місяць і грає срібними веслами на поверхні синьої води. На березі, як хрусталь, медуза. Кажуть: медуза горить, коли йде зграями. І це, як древнє сказання. Тоді в пустельному кутку приморської полоси рибалки підводять чайму над кайорою, беруть невід і йдуть у море.

Міцнішає вітер. Вітер із моря. У порту проревів пароплав, але враз змовк: він сьогодні не вийде за хвилеріз, бо збирається на ніч не абияка буря. Кайора метнулася на обрії й раптом зникла. Тоді з одинокої рибальської хати вийшла мати й дивилася в море. І підійшла до неї ще молода жінка, і вони довго стояли на березі.

І сьогодні море казиться, і казяться піщані береги в хуртовині камінців, але це останній шквал. Даль жене табуни: вал, вали і гребні хвиль розкидають бісер. Сходить сонце. І одинокий рибачький посьолок зустрічає його золотих вершників тишею.

На якорі кайора. Вона плавко колисається. Але вже скоро вщухне вітер, над морем стане мертвий зиб. Тоді вщухнуть і береги. На камінцях буде муркотіти море. Чайки полинуть на болота, і стане велика морська пустеля.

II

І от вранці Бригіта була на узліссі й там рвала проліски. Бригіті було щось біля шістнадцятьох. Вона рвала проліски й дивилась на них. Потім вона пішла до батька. Це було в тому лісі, де її батько був лісником.

У цей час біля хати з шумом зупинилась кавалькада. То приїхав молодий граф. Він був, як казковий лицар, і одяг йому було всипано діамантами. На кашкеті, збоку, біля фазанового пера, стояв великий рубін. Молодий граф грав тростинкою. Кінь його раз-у-раз хропів і переступав з ноги на ногу. Це був породистий англійський жеребець з агатом на лобі. Бригіта винесла кухоль криничної води й подала молодому графові. Той подивився на неї, сильно вдарив коня, так що кінь знявся на диби, і сказав, що Бригіта, як мавка. Всі зареготали, Бригіта почервоніла. Кавалькада поскакала далі.

Був весняний вечір; за лісом, в оселі, скликали до вечірні. Бригіта вийшла з хати, взяла пойнтера Мілорда й пішла в глуш.

Там вона знову зустріла графа. Він зліз із коня, погладив пойнтера й підійшов до Бригіти.

Він притиснув її до своїх грудей і скрикнув. Бригіта не перелякалась і тільки зідхнула глибоко. Молодий граф схопив її й положив на свого коня. Потім вони поскакали по лісових доріжках.

За годину граф був у своєму маєтку. Він взяв Бригіту за руку й повів її до себе. Там він сказав їй, що вона відци вже ніколи не піде.

Бригіта вирвала руку й стала серед кімнати.

— Графе, — сказала вона, — я виросла в лісі. Пустіть мене.

Граф став її умовляти, але вона його не слухала. Тоді він пообіцяв їй, що примусить її силою. Бригіта підскочила до вікна й вискочила на веранду. Граф свиснув; згряя борзяків кинулась за Бригітою, але її вже не було.

Вона прибігла до своєї лісової хатки й нічого не сказала батькові. Цілу ніч вона думала про графа. А вранці по слідах копит вона сама пішла до графського маєтку. — От!

І от моїм арабескам несподіваний *finis*. Навколо тиша. Тільки зрідка постріли вартових, тільки зрідка прошелестять підошви незнайомих людей. Люди йдуть і зникають, мов безшумні шуми моїх строкатих аналогій і асоціацій. Город спить. Над ратушею даль божевільно далекого неба. І нерозгаданий зоряний Віфлеєм стоїть у квадриль-

йонах віків таємною загадкою. Мовчки бавляться люкси своїм світлом — білим до різі в очах, і ховаються по темних кутках луни трамвайних ударів. Мовчазно стоїть нічний город, стоять заулки, під'їзди й усе, що тут, на землі, загубилося в хаосі планетарного руху і тільки ледве-ледве блищить у свідомості. І здається: це химерний Сатурн біжить у телескопі, і біжать його кільця й десять дальніх супутників.

Моїм арабескам — *finis*. І герої, і події, і пригоди, що їх зовсім не було, здається, ідуть, і вже ніколи-ніколи не прийдуть. І ніколи я не повернусь до своїх арабесок, щоб мучити себе над кожною крапкою. І вже ніколи не промчатся феєрверки гіперболізму крізь темряву буденщини, і не спалахне огнецвіт моєї фантазії: на рік буває тільки одна ніч — на Івана Купала — коли в зачарованому колі жевріє жемчуг химерної папороті.

Моїм арабескам — *finis*. Але я не тоскую. Я ще раз пізнав силу безсмертного слова, і воно перетворилось у мені. І з океану варіацій я випливаю, м'ятежний і радісний, до нових невідомих берегів.

— О, Маріям! Хіба не коштовні крупинки золотих камчатських розсипин хочу я вихопити з бурі емоціональних вибухів.

Моїм арабескам — *finis*. Тоді Стерн, Гоголь, Діккенс, Гофман, Свіфт ідуть теж від мене, і вже маячать їхні романтичні постаті, як голубі диліжанси на шляхах моєї безумної подорожі.

Так сказав Теодор: це радість бунту проти логіки. Я такий же химерний, як Сатурн у телескопі в хаосі планетарного руху. Я — щасливий, о, Маріям! Який орган так божественно звучить у кожному нерві моєї істоти? Кому там співають славу?

Це тобі, моє сине, вечірне місто з легенд Шехерезади. Це ж з тобою я розмовляв по заході сонця, коли треба було найти слово.

— О, Маріям! Ти — жінка й ти пізнаєш радість моєї пісні про синій вечірній город.

...Тихий вечір. Синій вечірній город. Азія. І я цього тут не бачу: ні проститутток, ні чорної біржі, ні старців, ні бруду. Я бачу: ідуть квакери — не ті, XVII віку, а ці, сповідни-

ки світла, горожани щасливої країни. І я вірю, я безумно вірю: це — не квадратура кола, це — істина, що буде на моєму сантиментальному серці. І тоді в молитовній екстазі я дивлюся, як мільйон разів дивився, в далекий димок на курган, де скликає муедзин до загірної Мекки.

Синій вечірній город. Азія. І мені, Сатурнові, не божеству, що біжить у телескопі, коли темна зоряна ніч нависла над обсерваторією, мені радісно сказати, що тут увесь я: із своєю мукою, із своїм «знаю», із своїми трьома кільцями: віра, надія, любов. Синій вечір. Синій вечірній город. Азія.

— Але на сучасність я дивлюсь крізь призму легенд Шехерезади. *Libetum arbitrium*. Для епохи великого ренесансу характерним буде тихий азійський город — без проституток, без чорної біржі, без бруду. І душевна дисгармонія буде тоді легенький вир під водяними ліліями, коли човен без весел несе не несе, а комиші стоять на кордоні зелених луків і прислухаються.

Для епохи великого ренесансу буде характерним строката весна й плебеїв Великдень. Тоді підуть тисячі горожан на площу м'ятежної комуни, а потім підуть карнавалом на аеродром. І цей строкатий колір б'є мені в вічі, мов чітка червона пляма, що від слова «ярмарок».

— О, Маріям, я безмежно щасливий. Тільки тепер не забрудню твоєї родинки, що впала на твоє слонове рамено. Так сказав Теодор.

Тоді пройшла слава про синій вечірній город. Азія. Тоді пішли горожани не в академічні колізеї, де йшла нудота декадансу, де тисячі анемічних надломлених людей дивилися на бутафорію минулої епохи, а пішли до цирку, на футбольне поле, в спортивні клуби. І були ще клуби ділового будня і клуби наук.

— ...Мат королю! Я вам готовий дати форою й ферзя, але й тоді я вийду переможцем. Бо й великий маестро Капаблянка не міг перемогти модерніста Реті.

...Моїм арабескам — *finis*. І тобі, сине вечірнє місто, надхненно співаю славу. І йдуть, і пливуть квартали, а за ними трамваї й густий присмерк.

Сторожкий дзвін. Бігають огники — такі химерні, мов фіолетово-рожеві ліхтарики в ресторані японських кур-

тизанок. Над площею м'ятежної комуни стоїть прожектор і уперто розглядає строкаті вітрини державних крамниць. Іду. Раптом падає під ноги різнокольорова рекляма, і я згадую чарівний ліхтар, що в забутій школі мого дитинства демонстрував на стіні картини. Це — не кіно, це — примітив, але я його ніколи не зрівняю з кіно, бо тоді була надзвичайна вразливість і таке миле й симпатичне дитинство.

Іду. Синій вечірній город. Азія. Б'є годинник. Іду.

...А за мною прожектор, трамвайні ліхтарики, тротуарні світлові плякати й мільйон інших дрібниць. І все це мчить у химерному колі асоціацій і пливе, мов Сатурн у телескопі, коли темна зоряна ніч нависла над обсерваторією і все, що тут, на землі, загубилось у хаосі планетарного руху і тільки ледве-ледве блищить у свідомості.

...Іду. Синій вечірній город. Азія. Б'є годинник. Іду.

Мати

Приїхали до матері та три сини:
Три сини вояки, да не 'днакі,
Що 'дин за бідних,
Другий за багатих...

П. Тичина

Батько цих бойових хлопців помер дуже давно — так давно, що й не скажеш. Поховали його на осінньому кладовищі в тому ж таки дореволюційному містечку і саме тоді, коли Остап та Андрій тільки но розпочинали свою життєву путь. Як пам'ятають старожили, з батька був звичайний собі кравець і — можна сказати — надзвичайна людина. Ну, хто б, скажімо, наважився назвати його Тарасом Бульбою? Хто б ризикнув з цього сморчка зробити хоч би поганенького вояку? А от глядіть же: тільки й думок у нього було, що про тую неспокійну козацьку старовину. Зігнувшись над якимись штанцями, скажімо, та перегортаючи сторінки молодого Гоголя, кравець (розповідають старожили) завжди тяжко зідхав і з такими словами звертався до своєї молодої дружини:

— А чи не думаєш ти, що з мене вийшов би непоганий кошовий отаман?

З історії містечка відомо, що коли Остап (старший кравців син) скінчив т. зв. «приходську школу», кравець ціле літо бігав по сусідських дворах і розпитував у мешканців, як йому добитися із своїм перваком до кадетського корпусу. За всяку ціну хотів кравець зробити зі свого любого сина (як і з другого сина) військову людину й за всяку ціну хотів він бачити своїх синів на вороних кониках. З його біганини, звичайно, нічого не вийшло (не допоміг навіть пан «справник»), і кравець примушений був, продавши своє майно (козу й курку з півнем), повести свого первака до місцевої гімназії. І привів кра-

вещь свого первака до місцевої гімназії й благословив його приблизно такими словами:

— Так от що, дорогий мій сину! Не забувай батьківського заповіту: як виростеш, синку, то, прошю я тебе, піди ще ти до військової школи і причепи собі там блискучу шаблюку... щоб був ти мені, значить, як Остап для Тараса Бульби.

Остап уважно вислухав батька й побіг на іспити. І поступив він, значить, в тую гімназію, й саме тієї осені, коли чудакуватий кравець навіки розпрощався з нашим білим і без кінця загадковим світом.

Кравець був типовий містечковий кравець, і не наважився він порушити вікову традицію: як і всі містечкові кравці, він був страшенно бідний. Не залишив він після себе буквально нічого, крім двох пар стареньких ножиць та поганенької швацької машинки. Так що мусіла, значить, його дружина перебиватися з хліба на сіль та жити в неможливих злиднях. І вже не могла вона віддати свого другого сина в гімназію й віддала його до простенької ремісної школи.

Таким чином, сама судьба повела двох братів по різних дорогах, і сталося так, як у сентиментальних народніх казках: один завжди носив чистенький костюмчик та вже з дитинства мав тенденцію зробитись негативним типом, а другий і не знімав засмальцьованої сорочки. Одного мати мусіла годувати пахучими сосісками («На дві копійки на сніданок, щоб не глузували паничі!»), а другий їв чорний хліб з олією. І тому Остапові, як і треба було чекати, завжди грала на обличчі весела усмішка, а Андрій ніколи й не посміхався: він завжди дивився на світ суворим поглядом незадоволеної людини.

Мати розуміла другого сина, і великим болем стискало їй серце. Як їй хотілось тоді, щоб і Андрій ходив у чистенькій сорочці і ходив учитись у чистеньку гімназію. Хіба він не такий близький і рідний їй, як Остап? Чи, може, й справді вона не на рівні частини поділила свою матерню любов? Ні, вона однаково любить своїх дорогих синів, і вона зовсім невинна, що має мізерний заробіток і нездібна виховати обох їх так, як хотілось би... Чи, може, вона мусить взяти Остапа з гімназії і одвести його до ремісної школи?

В таких болях ішли дні, місяці і, нарешті, роки. Над містечком пролітали весни, перелітні птиці та ще якісь невідомі вітри з невідомих країн. Над містечком брели й осінні невеселі дощі, та йшов, нарешті, північний мороз. Улітку в містечку збирали вишні, сливи та яблука, і тоді пахло на базарах забутою старовиною. Містечкове життя не виходило з дореволюційного кола своїх буденних інтересів і нічим не відрізнялося від того життя, що його намальовано в тисячах новель та оповідань.

Мати починала свій день на вранішньому базарі, де купувала вона найдешевші продукти, й кінчала його біля машинки. З десятої, приблизно, години до неї починали стікатись люди, й вона приймала від них роботу. Цілий день вона шила сорочки та костюмчики і зовсім не мала часу розмовляти з своїми любими синами. Тільки за обідом чи то вже вночі вона підходила до якогось із них і ласкала його своїми тихими сірими очима.

— Ну, як твоє, синку, вчення? — питала вона і пестила дорогу дитину своїми схудлими руками.

Остап на ласку відповідав ще більшою ласкою. Він обіймав свою матір і говорив їй, що його вчення добре йде, що він скоро скінчить гімназію і тоді буде годувати свою мамуську гарними цукерками, що, нарешті, — говорив — вона ніколи вже не буде так поневірятись, як зараз поневіряється. Але Андрій не вмів ласкатись, і ніколи мати не чула від нього теплого слова. І хоч знала вона, що з таких мовчазних хлопців частіш за все виходять гарні люди, та не могла вона знести цього мовчання Андрієвого і йшла від нього в зажурі.

В 1914 році, як відомо, почалась велика європейська війна. В цей час Остап був уже у восьмій класі гімназії, а Андрій, скінчивши ремісну школу, працював у містечковій кузні. В цей час мати вже не знала колишніх злиднів, бо хоч від старшого сина вона ще й не мала допомоги, але зате Андрій тепер кожного місяця приносив їй той чи інший заробіток. Члени сім'ї могли вже ходити щонеділі до кінематографії і навіть почали думати про власний маленький будиночок. Словом, війна надійшла тоді саме, коли перед кравчихою допіру потихеньку почали розгортатись добрі обрії довгожданого щасливого життя.

Мати, звичайно, затривожилась. Відчула вона, що велике лихо насувається на неї. Як Остапа, так і Андрія — коли затягнеться війна — можуть забрати в солдати (першому йшов двадцятий, другому дев'ятнадцятий рік) і, значить, можуть забрати всі її надії. Вона виходила на вулицю, зупинялась і розпитувала знайомих та прислухалась до таємничих розмов, що шелестіли по закутках колись спокійного містечка.

А містечко і справді зашумувало. Із зовсім невойовничих будиночків повилазили доти невідомі войовничі патріоти своєї вітчизни і, помахуючи кулаками, кричали, що вони Франца-Йосипа знищать в два тижні, а за місяць завоюють всю Австро-Угорщину з Німеччиною вкупі. З державних установ кожної хвилини летіли вісті про наші «надзвичайні» перемоги, і обивателі остаточно збожеволіли від несподіванок. На базарі цілий день товклися люди і передавали з уст в уста напівфантастичні чутки, і навіть можна було бачити, як дуже поважні містечкові крамарі раптом підскакували до своїх покупців і — ні з того, ні з сього — починали вести з ними довгі бесіди про сучасні події. І тільки там, на вокзалах, де матері випроваджали своїх синів у далеку невідому доріженьку, — тільки там було безгоміння. Але й це безгоміння було не буденне. Словом, прийшла якась нечувана тривога й прийшла якась нечувана суєта. Якимсь химерним вентилятором вентилювало запліснявіле містечкове життя.

Тоді й надійшов перший удар для матері. Надійшов тоді, коли Остап раптом заявив за вечерею, що він вирішив іти добровольцем на фронт, і що він хоче цим рішенням, так би мовити, вшанувати пам'ять свого батька. Мати ахнула. Вона довго сперечалась із старшим сином, щоб він відмовився від такої безумної думки. Вона доводила йому, що кравець трохи психічно-ненормальний був і що, значить, зважати на його заповіти не приходиться. Але Остап стояв на своєму, і ніяка сила не могла його переконати. Тоді Андрій порадив матері «плюнути на цю справу» і сказав своєму старшому братові:

— Коли вже ти так хочеш заробити хрестика, то, мабуть, паняй, брате, на фронт і не мороч нам більше голови!

І поїхав Остап на фронт заробляти хрестика, і заробив він їх там цілих чотири. І зробився він там паном-ротмістром, і дістав він собі славу бойового вояки. Узнала про це мати не з дорогих синових листів (він за весь час тільки одного написав), а з ілюстрованих журналів, де серед великих героїв вміщено було й його дороге обличчя. І радісно і сумно було дивитись на те обличчя! Радісно було, що вона народила й виховала такого сина. Сумно було, що цей син уже, мабуть, ніколи до неї не повернеться, бо зійшов він на зовсім чужу їй і невідому доріженьку. Як згадка про неповторну молодість, жевріло на серці це колись таке рідне й близьке їй обличчя. І поночіло на душі, і сумно було їй дивитись на цей присмерк, що йде над сірими калюжами її понурого містечка.

А в містечковому житті і справді почало поночіти. Войовничі патріоти вже не виходили на вулиці й не махали кулаками, як на початку війни, і з державних установ уже не летіли радісні вісті. Крамарі мовчки постачали обивателя і вже не мали охоти говорити на сучасні теми. Трапилось щось неможливе: війна робилась звичайним побутовим явищем, і нікого не зворушував лазаретний стогін оборонців вітчизни. Серця почерствіли, і обиватель похмуро чекав на якусь нову екстравагантну несподіванку.

Тоді мати зазнала дальшого удару. Задумала війна одібрати у неї й її другого сина, і покликали Андрія до військової служби. Але не пішов той на військову службу, і оголошено було його дезертиром. Тоді утік Андрій із свого рідного містечка, і залишилась мати самотньою зозулею у своїй підвальній кімнаті. Це був дуже важкий час у її невеселому житті. Вона навіть відчула раптом, що немилий їй стає сам білий світ. Коли раніш вона знала, для кого поневіряється в своїх злиднях, то тепер вона остаточно розгубилась і тільки дивилась мертвими очима у своє туманне вікно. Надворі вже прокидалась весна, дзюрчали потоки, симпатично ніжилось над містечком молоде сонце, а мати ходила з кутка в куток похмурим автоматом і уявляла собі світ як велику й безвихідну домовину. І невідомо, до чого б привели бідну жінку її муки, коли б не революція.

Перший вибух 17-го року зазвучав матері божественним органом. Коли для звичайного містечкового обивателя революція прийшла тільки новою несподіванкою, що він її так похмуро чекав, то для матері вона була чарівним бальзамом. Мати враз посвіжішала й, виходячи з весняних плякатних вулиць за містечко, з надією дивилась в теплу легко-бірюзову далечінь. Вона вже певна була, що їй тепер недовго чекати своїх любих синів.

— Мені дуже подобається революція, — сказала вона колись своїй сусідці.

Словом, фортуна нібито зжалилась над матір'ю і навіть зжалилась над нею до кінця: за якийсь місяць вона принесла на своїх крилах її першого сина Остапа, георгієвського кавалера чотирьох хрестів. Але принесла вона Остапа саме в той час, коли вже не треба було георгієвських кавалерів і коли зривали погоники з офіцерського плеча. І що ж? Остап недовго прожив у своєму рідному містечку і недовго втішав свою рідну мамусю цукерками, що ними обіцяв колись годувати її. Тільки один раз продзвенів він своєю шаблюкою в її убогій кімнаті і скоро зашумів із своїм отрядом на Дін.

Мати розгубилась: що ж це таке? Чи не солодкий сон приснився їй? Невже ж для того вона виховувала свого любого Остапа, щоб він їй дав тільки одну щасливу хвилину?

Тоді ще раз нібито зжалилась над нею фортуна і принесла їй на своїх крилах другого сина — Андрія. Але й цього вона принесла до рідного містечка з великим отрядом і саме в той час, коли в країні вже зацвіли червоні зірки на кашкетах. І що ж? І Андрій недовго жив у своєму рідному містечку і недовго втішав свою рідну мамусю. Тільки один раз він продзвенів своєю шаблюкою в її убогій кімнаті і, розпитавши добре про Остапа та взнавши, яким шляхом кинувся він, скоро й сам зашумів зі своїм отрядом на Дін.

І став Дін для матері якоюсь страшною загадкою. Вона чула, що на Дону гуртуються якісь офіцерські сили, вона знала, що червоні готуються до смертельної боротьби з ними, але вона ніяк не хотіла зрозуміти, що її сини в різних таборах, що десь на донських степах Остап і Андрій кидаються один на одного, як розлютовані звірі, і що, можливо, десь вони вже у мертвій схватці і якийсь із них уже

хрипить на гострому кинджалі свого рідного брата. Мати схоплювалась із свого ліжка і божевільними очима дивилась у вікно. Цей сон був страшніший за всі кошмарні сні, і тільки тепер вона пізнала, що таке справжнє нещастя. І здалося їй тепер життя не домовиною, а безвихідним, страшним виттям смертельно пораненого пса.

Так проходили дні, місяці і, нарешті, роки. По селах, містах і містечках лютувала громадянська війна. То тут, то там блискали пожеари, і дні переповнились кулеметним татаканням. То тут, то там розривались снаряди, і банди блукали по всіх великих і малих степових шляхах. То ці переможуть, то ті, і здавалося напівмертвій матері, що цьому ніколи не буде кінця, і вона вже ніколи не найде колишнього спокою.

Тоді десь раптом ударив грім і метнулась блискавка. Ніби хтось мудрий і великий взявся переконати матір, що нічого безконечного нема, і взявся найти їй довгожданий спокій. І ще раз ударив грім і метнулась блискавка: то відступав за своє рідне містечко її рідний син Андрій і навідав на нього його рідний брат Остап.

Мати, звичайно, нічого не знала. Вона не знала, що мало не на порозі її убогої кімнатки стикнулись у мертвій схватці завзяті брати. Цілий тиждень переходило містечко із рук у руки, і мати тільки під кінець узнала, що то її сини воюють один з одним на порожніх вулицях свого рідного містечка. І вона, розпатлана, кинулась до штабу. І побачила вона там Остапа. Вона впала перед ним навколюшки і почала благати його, щоб він припинив бійку. Тоді усміхнувся Остап і сказав матері чужим голосом:

— Іди, стара, додому і, будь ласка, не перешкоджай мені!

Вона подивилась на сина і не пізнала його: перед нею стояла сувора і без кінця далека їй людина. Це вже був не той Остап, що обіцяв їй годувати її смачними цукерками. Це було втілення незнаної їй і хижої мудрости. Тоді ще раз подивилась мати на свого рідного сина сухими очима і мовчки пішла додому.

І в цю ж таки ніч вона стикнулась із другою своєю дитиною. О третій годині ночі хтось тихенько постукав їй у вікно. Вона хутко підвелася з ліжка. Тоді чує вона

рідний їй голос, і голос цей просить скинути заціпку з її убогих дверей. Вона кинулась до порога і побачила, нарешті, свого дорогого Андрія.

Але й його побачила вона таким же далеким і чужим, як і Остапа. Він навіть не привітав її, він навіть не дивився на неї і, як неприручений звір, увесь час ховав напідлоб'ї свої колись добрі очі.

— Чого ж ти прийшов до мене? — з великою тоскою, нарешті, промовила мати.

— Я прийшов до тебе, матусю, — чужим голосом сказав Андрій, — щоб ти мені допомогла в моїй справі!

— Яка ж твоя справа, синку? — зідхнула мати. — Чому ж вона саме твоя і чому вона не може бути моєю? Андрій негарно усміхнувся і сів на стільця.

— А тому не може бути твоєю, — сказав він, — що ти нічого не розумієш!

— Боже мій! — скрикнула мати. — Невже ж це не я виховувала тебе, мій любий синку? Чому ж я не найду з тобою спільної мови?

— Не найдеш, матусю, — сказав Андрій, — бо такої мови ти шукаєш і з моїм братом Остапом. З моїм найлютішим ворогом...

— З твоїм найлютішим ворогом? Синку! Що ти говориш? А-ах, Боже мій! — і мати заридала.

Тоді підійшов до неї її рідний син і сказав їй чужим голосом:

— Покинь, стара, виводити, бо мені ніколи зараз, і до того ж я мушу за твоєю допомогою пролізти до братового штабу.

Та не встиг Андрій вимовити своїх останніх слів, як у дворі зашуміло. Він кинувся до вікна і в присмерках місячної ночі побачив вершників. І зрозумів Андрій, що згряя ворогів оточує його, і сказав він матері:

— Ховай мене, мамусю і якмога скоріш! Ховай мене від мого брата Остапа!

Мати кинулась. Мати кинулась ховати свого любого сина Андрія. І сховала вона свого любого сина Андрія на глухому горищі і повернулась до кімнати. Тоді з шумом розчинилися двері, і зупинився на порозі Остап з двома своїми молодими вершниками.

— Ну, так де ти, стара, сховала мого брата Андрія? — грізним голосом спитав він. — Чи не думаєш ти, що мої дозорні прозивали його?!

— Не бачила я твого брата Андрія! — рішуче сказала мати і, зблідла, сіла на своє ліжко. — Не бачила!..

— Не бреши, стара! — скрикнув Остап і взявся рукою за свою блискучу шаблюку. — Чи не думаєш ти, що я помилую свого найлютішого ворога?

І, сказавши це, Остап подивився на вершників. Вершники від задоволення крякнули. Мовляв: наш пан-отаман не знає рідні і для нього в боротьбі нема братів!

— Я радий, що ви так думаєте про мене! — сказав Остап. — Отже, хочу я довести вам, що для мене в боротьбі нема і матері.

І георгієвський кавалер всіх чотирьох хрестів, що поважно виблискували на його груді, сів біля своєї матусі. І наказав він своїм вершникам обшукати двір і горище. І запалив він цигарку і звів свої суворі брови біля перенісся.

Мати сиділа бліда і мовчки дивилась на сина. Духом алькоголю так пашило від нього, що вона мимоволі повернула своє обличчя до вікна. Вона раз-у-раз позирала на двері і прислухалась до шуму: невже ж таки знайдуть її рідного сина? І тільки коли вершники повернулися до кімнати і доложили Остапові, що Андрія ніде нема, вона з полегшенням зідхнула й сказала:

— Хіба я вам не говорила?! Чого ж ви прийшли до мене?

— Так ти, я бачу, хочеш хитрувати? — скрикнув Остап. — Так знай же, відьмо: нема тобі пощади від мене! Коли до ранку ти не видаси мого брата, то...

Остап схопився за клинок і показав його матері. Тоді переповнилась чаша терпіння, і сказала мати:

— Що ти говориш, Остапе? Побійся Бога! Невже ти, мій п'яний сину, забув своє дитинство й «солодкі цукерки»?!

— Ха-ха! — зареготав Остап. — Чуєте, хлопці? Моя мати згадала солодкі цукерки! Моя мати хоче мене розжалобити! Чуєте, хлопці?!

П'яні вершники теж зареготали. Зареготали й шаблі дзвоном якогось страшного розпачу. Тоді знову сказав Остап:

— Не, матуську, цукерки тебе не спасуть! Спасибі тобі, що ти мене породила й виховала, але не пишайся цим! Бо породити — то зовсім не важка штука... і навіть деяке задоволення... Ха-ха! А виховати — це твій природний обов'язок... Ну, словом, я хочу жити і во ім'я якихось там шляхетних поривань зовсім не думаю підставляти свою голову своєму братові Андрієві!

Мати з жахом дивилась на свого сина і нічого не розуміла. Вона все втішала себе надією, що це — ніщо інше, як п'яний бред п'яної людини, і вже не могла втішати себе такою надією. — «Це пекельний сон сниться мені» — уперто думала вона і раз-у-раз клала на своє печальне чоло свою схудлу руку. Вона клала руку, аж поки підвівся Остап.

І підвівся Остап і сказав матері, щоб вона влаштувала йому ліжко на ґанку; мовляв, він там буде до ранку чекати відповіді і її останнього слова. Вона мусить сказати, де сховала Андрія. І, похитуючись, пішов він на ґанок, а за ним пішли і його вершники.

Стінний годинник одбивав секунди. Час ішов дуже поволі, і якась година здавалася матері за цілу вічність. Вона раз-у-раз підходила навшпиньках до сінешніх дверей і прислухалась. Десь кричали вранішні півні, а ще далі вили собаки безвихідним виттям. Перед матір'ю проходили одна по одній картини її невеселого життя і проходили дорогі обличчя її маленьких синів. Сьогодні в містечку порожньо і дико, сьогодні зчепились в мертвій схватці два рідних брати, а колись над містечком стояло хоч і вбоге, але ясне й ласкаве сонце, і Остап та Андрій були такими симпатичними людьми. Сьогодні грохочуть оселі грохотом громадянської війни, скачуть по шляхах божевільні вершники, і сини не хочуть визнавати один одного, навіть матері уже не визнають. А тоді вони ласкали її своїми дитячими рученятами і так хороше зазирали в її обличчя. Що ж це таке? Невже ж так завжди буває в житті?

І раптом прийшла матері думка, що ніякого кошмару нема і що все, що діється зараз, є звичайне й природне явище. І коли вона не може зрозуміти цього, то вона, значить, оджила вже свій час, і, значить, на її земне

місце прийшли нові люди, з новими думками й з новими, далекими їй бажаннями. І тоді захотілось матері вмерти.

Вона підійшла до сінешніх дверей і приложила до них своє ухо.

Остап хropів, хropіли й його п'яні вершники.

Тоді полізла мати на горище до свого сина Андрія й сказала йому:

— Твої вороги, синку, сплять. Отже, тікай, якмога скоріш!

— Мені здається, що я від тверезих уже не втік би, — сказав Андрій. — Чи не п'яні вони, матусю?

— П'яні, синку, ти легко вискочиш у вікно... Тікай, синку!

— А де ж мій братік Остап спочиває? — спитав раптом якимсь занадто тремтячим голосом Андрій.

Мати подивилась на сина і в присмерках місячної ночі, що проточились на горище, побачила в Андрійових очах підозрілий блиск. І вона одразу зрозуміла його: Андрій задумав убити свого п'яного брата Остапа.

І, зрозумівши це, вона, не довго думаючи, сказала:

— Спить твій брат Остап на моїй кроваті, — сказала вона.

— Ну, то й добре! Значить, і я ще можу трохи відпочити.

І ще сказав Андрій своїй матері, щоб вона злазила з горища і не перешкоджала йому. І послухала мати сина і, ступивши на долівку, пішла в кімнату та лягла на своєму ліжку.

І лежить мати під легкою ковдрою і ніяк не може вгадати, скільки часу пройшло. Давно вже чує вона, як Андрій шелестить в снігах сторожкими носками і думає: «мабуть, сокиру шукає».

І хоче вона йому сказати, щоб він не шукав сокири, і чомусь не може цього зробити. Місяць починає вже поночіти і, мабуть, десь далеко на землю сходить світанок. Стінний годинник одноманітно тукає, і летять у вічність бистрокрилі секунди, їх наздоганяють хвилини і — ще повільніш — години. І не чують вони цих пострілів, що тривожать порожнє містечко. Організовано, в шахматно-

му порядку, але й байдуже, поважно ступає його королівська величність сам король-час.

Мати вже бачить, як скрадається до її затіненої кровати її молодший любий син. Вона хоче попередити його й сказати йому, що не Остап, а вона, його мати, лежить на ліжку, і чомусь не може цього зробити. Та й навіщо попереджати, коли так приємно мріяти. І вона продовжує мріяти. І мріє вона про щасливе життя, і мріє, аж поки до неї підходить Андрій, аж поки трапилось те, чого й треба було чекати...

Він і справді підійшов. Підійшов братовбивця тихо, нечутно і зупинився, як примара.

Але чого ж він стоїть? Невже й тепер не кінець! Ні, мабуть, тепер кінець! Недарма ж їй до болю хочеться вмерти, недарма.

І тоді враз гупнуло. То Андрій, гадаючи, що на ліжку лежить його брат Остап, поспішає виконати свій громадський обов'язок.

І замість мрій, перед материними очима раптом загорілись якісь рожеві потойбічні світи. Мати навіть не встигла скрикнути. Матері вже не було. І зовсім даремно сокира знову падала на її голову і так настирливо гупала в передранковій темряві.

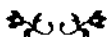
Матері вже не було...

Тоді Андрій вискочив у вікно і побіг по порожніх улицах середньовічного містечка. І тоді ж у страшній завірюсі помчались галопом будинки, крамниці, і нарешті, сама земля.

Але матері вже не було. Вже перший удар сокирою переніс її в той загадковий світ, де нема ні печалі, ні зідхань, де ніколи не загоряється ніжна смужка молодого дня і де ніколи так завзято не кричать жовтогарячі півні, як вони кричали в містечку за тієї невеселої передранкової темряви.

Матері вже не було. Матері саме тих бойових хлопців, що їх батько помер дуже давно: так давно, що й не скажеш.

Повість про санаторійну зону

Сергієві Пулипенкові

Із щоденника хорої: «...і стоїть той тихий осінній сум, що буває на самотньому ставку, коли не листя, а золотий дощ ізлітає з печальної білоногої берези, коли глибокою пустелею відходить голубе небо в невідомий дальній димок...» — Але я, власне, не про це. Я знаю, що наша санаторійна зона могла б бути прекрасним матеріалом для повісти. Головними героями можна вважати: анарха (саме анарха, не інакше, і ми не помилились, назвавши його так: анарх без «іст» ще волохатіш, мов Махно, мов уся та вольниця, що мчить по степах диким кошмаром), Майю — це теж псевдонім — сестру Катрю й Хлоню. Я нічого не сказала про метранпажа Карно, але він не тільки для анарха, — і для мене являється якоюсь серединою між живою істотою й фантомом. Взагалі можна погодитись, що повість про санаторійну зону мала б основний недостаток: схематизм... — Але треба завше мати на увазі: санаторійна зона не театр маріонеток — це є розклад певної групи суспільства, за який (розклад) і за яку (групу) я не беру відповідальности. . . .

Після мертвої лежанки в санаторій приходять якесь непорозуміння: жінчина з «благородного» інституту, як вона каже, любила колись кадрили і басить: «Пулжалуста! Пулжалуста! Свезжі ячки! Спеціально для здоров'я». — А втім, у неї й папіроси спеціально для здоров'я. Всього ж краму має на червінець. І лежить він у кошику. — «Так що, шановна пані, — підходить до неї якийсь хо-

рий, — ви мені вчора дали тухлі яйця». — Жінчина з «благородного» інституту здивовано дивиться: — «Хм!.. Йому ж у середину не залезіш!» — Хлоні така відповідь завше подобається. Він купує одну крапанку й прохає миршавого дідка подержати її, поки він вийме з кишені гроші... — І так проходять дні. Основною темою санаторійного будня буває так звана «пуговка». Крутити пуговку — це крутити кохання в диких малинниках. Крутять пуговку, можна сказати, всі. Принаймні, майже всі. — «Ваш чоловік ревнивий?» — питає хтось когось. — «Ну, да!.. А що?» — «Та так!» — «Що так?» — хвилюється друга. — «Та думаю сказати, що ви з (ім'ярек) крутите пуговку». — «Я? кручу пуговку? Чи ви не збожеволіли?» — «Ні!» — «І це серйозно?» — «Так!» — Тоді друга раптом міняє тон. — «Голубонько! Ну, що ви робите? Він же в мене зовсім «іздьоргана» людина. Це ж його остаточно уб'є. Ну, голубонько (обіймає), невже мені так і не можна ходити з мужчинами?» — «А де ви ходили? Кажіть!.. Ну?» — «...Ну, ладно... ну... ходила... ну ... в ліс... ну... що ж тут такого?» — «Звичайно, нічого!» — знову спокійно каже перша. — «Я вашому чоловікові це тільки й скажу, що ви ходили з (ім'ярек) у ліс». — «Що ви кажете?» — і на обличчі другої жах. — «Та ви ж його цим уб'єте?» — «Ну, ладно! — сміється перша. — Я не скажу. Але — умова: не підходьте до (ім'ярек) після цієї лежанки... Добре?» — «Будь ласка! на чорта він мені здався?» — і друга робить найщиріше обличчя. Перша, усміхаючись, відходить. Тоді друга підбирає волосся й шипить крізь зуби: — «Ну, й нахалка! Шкода, що в тебе нема чоловіка!» — ... Але перша вже з (ім'ярек). — Але річ і не в цьому. Зацікавлення метранпажем доходить все таки свого апогею. Вранці, наприклад, бачили, що до нього приходив хтось із города. Оповідають, що Карно після першої лежанки стояв у густій яблуневій зарості. Оповідають, що до нього підійшла — наче з землі виросла — фігура, очевидно другий метранпаж. Поговорили конспіративно (в цьому всі певні) з півгодини. Потім фігура зникла в бур'янах. — «Наш метранпаж, — сміявся хтось, — пахне «натпінкертоном». — «Да! Мабуть, каналья!» — кидав другий. — А втім, не всі ж і цікавляться

Карно. Дехто просто гадає, що комусь, мовляв, хочеться зробити з нього надзвичайну людину. І тільки. Це ж бо розвага. Але в цих, між іншим, єсть і ще інтереси. Принаймні, саме тут і було чути, як один із хорих, розмахнувшись картою, кричав: — «Віст!» — «Дозвольте! — зупиняв його другий. — Це ж нечесно. Я так не граю в преферанс. Я так не можу грати вісім: ви заглядаєте в карти». — «Це ж коли?» — «А зараз!» — «І ви це смієте мені говорити?» — «А що ж... неправда?» — «Тоді ви — нахал!» — «Я — як?» — Розгорявся скандал. Але підлітали й мирили. Це ті мирили, що вчора скандалили за «66». Розводили й питали: — «Ну, тепер гніву нема?» — «Нема!» — «А у вас нема?» — «Нема!» — «Тоді подайте руки!» — Але рук не подавали. — «Я не подаю принципово: не гігієнічно!» — Тоді говорили, що гігієна спеціально для Німеччини, а нам на неї плювати! — «В данім разі плюють сіверяни, тільки не ми». — Тоді вияснялося, що «ми» орієнтуємось на закордон, бо там (sic!) Вишиваний А потім знову йшли балачки про те, інше. А потім відходив сірий санаторійний будень.

«...і стоїть той тихий осінній сум, що буває на самотньому ставку, коли не листя, а золотий дощ ізлітає з печальної білоногої берези, коли глибокою пустелею відходить голубе небо в невідомий дальній димок».

I

Над сторожкою тишею санаторійного закутка метнувся молодий голос і — пропав. Але дзвінкий відголосок, затихаючи за дальніми осоками, ще довго стояв над рікою.

— Ма-а-айо! — гукали безмежні простори.

На зоні конав присмерковий час. Вечір стояв стрункий, прозорий і легкий, мов трусиковий пух. Крізь гущавину кучерявих дерев линула тиховійна жура. Стояло глибоке літо. — Над верандою жевріла голубоока саєта вечірнього неба, а з безодні виринав молодик: неясні лінії і мідний німий хребет.

На Гралтайських Межах ледве чутно кричав санаторійний дурень.

І тоді ж із-за пишної яблуні вийшов ординатор і пішов по доріжці — суворий, у білому халаті, пенсне в землю. Він перевіряв останню лежанку. На другому краю санаторійної зони суетилась сестра з термометром. Потім сестра пішла в березовий куток, підійшла до порожніх койок і сказала:

— Ах, Боже мій! І сьогодні шоста палата? Де ж Майя?.. Де ж, нарешті, анарх?.. А-ах, Боже мій!

Але їй ніхто не відповів. Тільки легенький вітер шамотів у дикому малиннику й виганяв на трави табунці зелених хвиль.

Сестра трохи постояла в роздум'ї й раптом кинула, повертаючись до койок із хорими:

— Скажіть, будь ласка, анархові, що я йому цього не пробачу. Це ж неможливо! Який же це режим? — і пішла туди, де стояв суворий ординатор...

Потім хтось вибіг за зону і — в рупор:

— Аго-о-ов!

Насторожилася ріка й понесла озов на низини, на плеса, замираючи. І знову нічого не чути. Тільки зрідка з десятих міської в'язниці долітав волохатий гомін: то кричав глухим напруженим криком тюремний наглядач.

Нарешті з дикого малинника вискочила Майя. Слідом за нею — своєю звичайною млявою ходою величезний, волохатий анарх. Скоро лежали на своїх койках і перекидалися фразами. Скоро заговорила й Унікум: вона ніколи в таких випадках не мовчала. Унікум має для цього спеціальну тираду, що в ній згадується Савонаролю, фльорентійців, аскетизм, жах, ридання й т. д., і все це — недвозначний натяк на анарха.

Хтось позіхнув. Очевидно, тирада не тільки на того, кому її було призначено, але й на решту публіки вже не впливала. Проте, незабаром і сама Унікум змовкла: мабуть, і їй було нудно. І справді: промову її зовсім не розраховано на анархову запальність. Вона добре розуміє, як важко розторсати цього ведмедя. Сказала — і все!

Тільки за півгодини миршавий дідок (лежав тут недалеко), прокидаючись, згадав:

— Хе... Хе... Тавонароля!

Цим би, очевидно, і зліквідовано було відголоски на тираду Унікум, коли б не Хлоня.

— А що то значить «тавонароля»? — спитав він дідка, нервово одкинувши голову.

— Тентіменталізм — от що! — кинув дідок і захікав.

Цього було досить. Така відповідь зірвала Хлоню, бо він вважав, що наша епоха — доба сентименталізму, і тому він не допустить, щоб хтонебудь глузував із неї. Проте такі нелогічні висновки з'ясовувались просто. Хлоня писав по закутках патетичні новелі, які потай читав анархові. Взагалі Хлоню вважали за «оригінального пацанка»: то він метушився по зоні й щось викрикував, то бачили його з похиленою головою в якійсь надзвичайній меланхолії. Жив він тут декілька місяців і за цей час чотири рази бігав до ріки топитися.

Хлоня зірвався з місця і, підбігши до дідка, закричав істерично.

— Ну, да! Ну, да! Сентименталізм!... Але ти розумієш, що це! Чуєш, чортова тютя?

Всі обурились. Це ж неможливо! Якийнебудь молодкосос — і так поводитьсь з дорослими. Сестра мусить обов'язково доложити ординаторові. Хіба анарх маленький? Та він же дідка може одним пальцем убити! Хіба він не постоїть за себе, коли він всерйоз приймає цю кличку. І що тут особливого? Невже Савонароля — таке погане ім'я?.. Нарешті, чого ж анарх мовчить?.. От ще байдужий ведмідь!

А з Хлонею треба покінчити. Бож і справді ніхто нічого не знає про справжній душевний стан цього хлопця. Можливо, він просто рисується... А, коли він істерик, треба лікуватися, для цього єсть спеціальні лікарні. Не можна допускати, щоб він наводив терор на весь санаторій.

Сестра Катря заспокоювала хорих. І, коли на койках стихло, вона звернулася до Хлоні:

— Навіщо ви так?.. Ах, як негарно!

Хлоня мовчав.

Анарх теж не промовив жодного слова. Вся ця історія давно йому обридла, і він не буде втручатися в неї. Він

простягнув своє величезне тіло, і здавалося, що от-от тріснуть тендітні ніжки його койки, і вона із стогоном завалиться під цією грузною машиною.

А втім, таке припущення міг би зробити тільки той, хто не мав випадку зустрітися з анарховими очима. Була в цих очах і наївна простота, і романтична мрійливість.

Анарх уважно дивився на чисте прозоре небо — там стояли пір'їнні памеги. В цю хвилину він просто химерив. Він бачив, як у небі росла кристальна фортеця з неможливо синім фасадом. Він спостерігав, як по безкрайому горовому океані, починаючи свою повітряну путь від експериментальної ферми, пливли білі барашки на своїх білорунних човнах, і майже нічого не бачив, крім синіх верховіть. І коли б не цей негарний смішок, що ним весь час сміялася Майя (була в тому смішку якась неприємна нотка), анарх почував би себе добре. Принаймні, зараз.

Майя знову засміялась.

Звичайно, можна повернутись і спитати, чому їй так весело. Алеж це даремно: Майя скаже, що вона згадала щось смішне. На тім і крапка. А справді це не так. Він має на це докази.

Нарешті, всі ці ідіотські історії з Савонаролею, безперечно, не обходяться без неї. Це ж вона назвала його Савонаролею.

Із трьох осіб, з якими зійшовся він на санаторійній зоні, саме — Хлоні, сестри Катрі й Майї, до останньої його найбільше тягнуло. Спершу анарх думав, що це з'ясовується її фізичними якостями (Майя, безперечно, була красивою жінчиною), що це з'ясовується їхнім фізичним зв'язком, але потім переконався: це не те. Іноді вона так тонко й безжалісно глузувала з нього, що після цього він майже з огидою згадував її довгі темні віії, під якими щулились нехороші вороні очі. Його навіть у такі хвилини не приваблювало її западне тіло, яке вона завжди безсоромно демонструвала під надто прозорим капотом.

Якісь загадкові ланцюжки скріпляли з нею його, і — цікаво — часто побрівши в нікуди, анарх раптом натикався на Майю, наче саме тут він і призначив їй побачення. Проте й Майя ніколи не дивувалася з такої зустрічі: чи

то й вона вважала її за звичайне явище, чи просто не звертала на це уваги.

Сестра Катря остаточно заспокоїла хорих. Власне, ніхто й нікого і не хотів ображати (виправдувався дехто), і зроблено невеличкий тарарам лише для того, щоб трохи збаламутити тихе озеро сірого санаторійного будня.

Над санаторієм стояла сторожка тиша. Проходила, остання лежанка. Розкидані по садку койки вже не перекидались голосними фразами. Чекали вечері, щоб після неї попрямувати в білі суворі палати.

Але за чверть години до дзвоника біля пустельної клумби на північному краю будинку раптом виросла фігура. Одразу ж мало не всі звернули на неї увагу.

Майя цієї фігури не бачила. Вона повернулася до анарха й сказала:

— Ну... як діла?

— Не знаю! — неохоче кинув той.

Тоді Майя підвелась і сіла біля нього. Потім погладдила його волохату голову своєю вихолоною рукою:

— Ах, ти, моя волохатко!

— Майо!... Не треба! — тихо сказав він і взяв її не в міру тонку талію в свою мускулясту руку.

Вона засміялася тихим смішком, кокетливо опустила голову, швидко метнула погляд, схопила його погляд і обидва перевела до тонкої сорочки на свої тугі грудні яблука.

— Не тре-ба? — протягнула Майя і, зиркнувши на веранду, раптово скинулася: — Савонаролечко! Він і досі тут?

І вона легким рухом одкинула своє тіло до будинку.

Ну, да! Біля клумби з клунком метранпаж. Сьогодні зранку він прийшов у санаторій і рішуче заявив, що не піде відціля. Це було трохи комічно, але й трохи трагікомічно, як дехто казав.

Метранпаж заявив, що він хоче оселитись на санаторійній зоні. Він має від свого виробництва відпуск, та він не має можливості подихати чистим повітрям. А через те, що в державних санаторіях завше забрано всі безплатні місця і — між нами кажучи (на це «між нами кажучи» метранпаж зробив декілька наголосів) — не тими,

кому слід забирати, — він революційним шляхом хоче виправити деякі дрібненькі хиби «нашого» апарату.

Дзвонили до губздраву. Не було начальника: буде ввечорі. Метранпаж чекав.

— Коли хочеш — це мені подобається, — сказала Майя, — бо це справжня упертість.

— Упертість — то так, але подивіться на анарха, — говорила на дальній койці Унікум. — Це ж цілі океани іронії, цілі таємниці анархістської мудрости. Як же: республіка покинула метранпажів!

Унікум і тепер ніхто не відповідав.

Палало сонце. Нечутно гриміло за рікою нагартованим за день жовтожаром. Ухнув сич... — Тоді повз койки пройшла сестра Катря й зідхнула.

Анарх раптом згадав тихий негарний смішок. Він подивився на Майю й коротко кинув:

— От!

— Що от? — суворо, міняючи тон, спитала та. — Особливого нічого не бачу.

Вона розуміє, куди закидає він, і вона цинічно заявляє, що її не тільки радує, але й нервує метранпажева впертість.

Майя добре знає життя й знає таких плебеїв, котрі тільки-но й корисні своєю товстозадою під боком. Ця ж, остання, продає на бульварі бублики (мухи загадили) або гнилі вишні: на фунт півфунта хвостиків — і плює на все і вся.

— Але це ж ти про дружину? — похмуро вставив анарх.

— Знаємо! — грубо кинула Майя. — Знаємо, що таке вплив оточення!

Він не сперечався, він навіть був незадоволений, що, не стримавши себе, необережно кинув це «от». Він знав: спогади про цю невеличку сутичку з Майєю будуть тримати його в поганому настрої декілька днів. І, власне, навіщо це робити? Коли він незадоволений санаторійною публікою і вважає, що їй не місце тут, коли він так уже симпатизує опозиції, то, поперше, чому анарх тут живе? Подруге, і сам він недалеко одійшов від Унікум, припустім. Хіба він не порівнює себе з санаторійною публікою?

— Не, зрозумійте! — доказувала десь Унікум. — При чому тут ми?

— Е, на злодії шапка горить, — викрикнув хтось. — Плебеї все розуміють. Пора б на викиньштейн! Пора б дати місця метранпажам.

— Махаївщина! — і Унікум удавано позіхнула.

Перекидались фразами, мов фліртували: гостро. Анарх подивився на клюмбу: до метранпажа підійшла сестра.

Тоді заворушилася зона. Кожне навіть нікчемне явище зустрічали тут із хвилюванням, із сваркою. Хтось сказав, що метранпажа беруть у санаторій, і полетіла чутка по койках.

Одна рудоволоса дама скочила з ліжка й запитала:

— Ви не бачили, який він?.. Дуже старий?..

— Так що метранпажі не котячої породи! — вульгарно відрубали плебеї. — «Пуговки не вкрутиш!»

— Галдіть! — і дама сплюнула.

Але шум не стихав.

...І тоді ж рішили, що перший метранпажів учинок був досить оригінальний. Ця нова особа, безперечно, буде розвагою на протязі кількох сірих санаторійних буднів. Від метранпажа чекали нових трюків.

Вже світлові тіні пали на яблуні, і яблуні стояли тихо, нерухомо. Пухові сплески повисли над рікою: грали верховоди. Від кошари запахло дальнім гноєм.

— Тям! Тям! Тям! — прозвучало біля центрального будинку.

Розбитим черепком міді кінчалась остання лежанка. Хорі підводились і йшли до веранди.

II

На другий день узнали: метранпаж — із центру, прізвище — Карно. Вже говорили про те, що Карно — вертлявий, поганенький, мов миша без хвоста. Проте пройшов третій день, нарешті — тиждень, а метранпажеве минуле було все таке ж туманне. Це всіх страшенно заінтригувало, а тому й часто можна було чути, як десь із під дуба доносились таємничі розмови про Карно. То зібралось декілька койок.

Метранпаж, очевидно, зацікавив своїм зовнішнім виглядом. Це була втілена демонстрація. Не дивлячись на його низенький зріст, ніхто б не міг щиро сказати, що це — миша без хвоста. Карно в розмові ніби ріс і становився вищим за всіх. Цікаво, що він і дивився завше так, ніби говорив із людиною на дві голови нижчою за себе: якось ізверху вниз ухитрявся він ставити свої очі, і так з усіма, навіть із тими, кому він був по плече. І коли потім йому приходилось зустрічатися з випадковими людьми, які не знали його, він, ведучи з ними розмови, трохи нервувався й доти тягнувся навшпиньки, поки його співбесідник не здавав, як казали санаторійці, «внутрішні» позиції. Але дивився він завжди по-мишачому: хутко й гостро. Навіть і обличчя йому було якесь гостреньке, і балачки його були гостренькі. Проте — хоч як це й дивно — балачки його були звичайні фрази, якими перекидались санаторійці, і з тією тільки різницею, що фрази ці сполучались через якусь своєрідну синтаксу, характерну для всякого сарказму. Коли Карно можна було назвати втіленою демонстрацією, то з таким же успіхом до нього підходив і втілений сарказм. Останній, власне, заінтригував більш за все санаторійців.

Тільки анарх та Майя вели себе звичайно. Принаймні, ніхто не помічав, щоб їх цікавила метранпажева постать. Як і раніш, вони зникали в дикому малиннику й надавали тим багато клопоту черговим сестрам. Крізь дикий малинник вони продиралися на гору, що була командною висотою в цьому районі, і відтіля дивилися на степи: степи відходили на північ і захід.

Це було вже тоді, коли глибоке літо шукало своїх кінців, коли зрідка навіть пахло прозорою осінню. Саме тоді хора й писала в своєму щоденнику:

...Командна висота стоїть над рікою. Далі летять поля. Ріка летить за полями: її смарагдова стьожка, не води. За санаторієм скрадаються слобідки, поселки, а ще далі — околиця, перші міські квартали й нарешті город. Анарх дивився на північ і бачив: там, біля города, на перевалах, степи дико озирались і бігли

і зникали в туманній безвісті загір'я. У санаторій стікалися з усіх кінців духмяного краю. Тут були партійні, безпартійні, анархи, слюсарі, токарі, метранпажі і були, як казала Майя: радбури, комбури, комфутури, пролетури, в «останній стадії» і від манікюрш: так, взагалі. Майя оглядала з командної висоти санаторійну зону й шпурляла:

— «Тут звалено союзу вінегрету» Потім вона говорила, що, коли б її спитали: «хто це там живе?» — вона б і справді не найшла відповіді. — «Хто ж? Звичайно, люди!» — дразливо подавав анарх. — «Мій глупенький Савонаролечко! — усміхалася Майя, нарочито приймаючи його слова за чисту монету. — Тобі до твоєї навчальної відповіді недостає: льорнету, що в нього ти дивився б із безоднею мудрости на цих людей, і театральнo-солоденької замашки... Савонаролечко! Їйбогу, ти доісторичний екземпляр!» — Анарх мовчав. — «Ну, чого ж ти мовчиш? — казала кокетуючи Майя. — Подивися на мої «глазьони»... Правда ж, вони блистять на сонці, як чорні виноградинки? Ну, признайся!.. Правда ж, я — елястична гадючка, що гладить твоє серце мініатюрним замшевим язичком? Ну?.. — і знову Майя негарно всміхалась. — Ні, то неправда! То просто цитата з авантюрного роману á la Тарзан. То... просто... гра фантазії, викликаної половим зворушенням...» Потім вона шелестіла своїми довгими віями, шулила очі й тараторила щось про свою тендітну фігурку, що до неї анарх являється різким контрастом, про волохату махновську вольницю, яка мчить по степах диким кошмаром, і питала: — «Правда?» — «Правда!» — кидав він, щоб одв'язатись. І тоді ж думав, що з кожним днем tete-a-tete з Майєю становиться неможливіш. — «Ну, чого ж ти надувся?» — питала вона. Потім знову грала своїм негарним смішком і казала, що перед нею

стоїть грізний образ великого реформатора Савонаролі, і їй не то страшно, не то — не страшно. Тут кокетування переходило свої межі й було вже просто глумом. Анарх знав, що збоку він тільки комічний, але не перекосити обличчя він не міг, бо й справді в цей момент йому було неприємно: Майя виводила його з рівноваги. Остаточо пориваючи з минулим, анарх добре знав, які сюрпризи чекають його. Але він ніколи не припускав, щоб вони так впливали на нього. Власне, в такі хвилини не гнів на Майю тривожив його, а підозрілість. І ця підозрілість росла й набирала не абиякої сили. Перелім був, власне, недавно, в кінці квітня. Після довгих вагань, після важких безсонних ночей прийшов гарний настрій і пропала нарешті нудьга, яка не давала йому покою. На протязі мало не тижня він був у стані якоїсь молодечої безшабашности, бо була незломна певність, що це і є те, чого він так довго чекав. Правда, і раніш були такі моменти, коли до нього приходила бадьорість; правда, незломна певність — взагалі проблематичне явище. Але на цей раз він повірив собі. Він подумав, що криза світогляду (вона виникла під давлінням об'єктивних обставин) пройшла, і він тепер знову візьметься, перецінивши цінності, за творчу працю. Саме тоді анарх і використав знайомство, щоб потрапити на санаторійну зону. Це для цього був перший подвиг: він доброхітно приймав послугу тих, з ким до цього часу вів запеклу боротьбу. Він (так анарх іронічно думав про себе) спалив чорний прапор і відважно розгортав багряний. Тепер він бачив, що, спаливши чорний, він багряного, можливо, не розгорне. Він бачив, нарешті, що перелім був фікцією. І тепер, коли Майя так грубо підлітала до його душевного надлому, анарх спішив од неї відійти. Далеко маячів яблуневий глуш. Навкруги розтаборився дикий малинник і сто-

яло чітке безгоміння. Майя не звертала уваги на анарха й рвала якісь трави. Він сідав на пеньок і дививсь на горизонт. Іноді з-за ріки хтось знову кричав: — «Аго-о-ов!» — «Хто це? Хто-о-о-це?» — підхоплювала Майя. Але ріка й тоді мовчала. Повільно несла свої темно-алмазні води в далеч між чорних берегів. Потай рвала зелену лямівку з круч; невідомо крутила у верпадлі глибини і виносила її за осоками, за комищами, на пасторальні гони духмяного вечора... Стояла сутінь. Плавко лянули сплески під шатро легкокрилих верб. Іноді спотикався млявий вітер і враз падав. Пахло резедою з клюмби, відтіля, з дальньої веранди. Тоді з-за ріки гулом темної міді крокували дзвіниці. Анарх знову сідав на пеньок і думав про осінь: напливе осінь — прозорі простори, стиглі яблука, таємні мислі, далекі спогади. І коли в цю хвилину з конторського пляцу доносилися звуки «катеринки», її середньовічних мотивів — перед ним стояла якась фільма з дитячих літ, на якій він бачив королівського блазня. І тоді ж перед ним виростав цирк. За цирком холодний дощ: мжичить. На арені кльовн із своєю буфонадою, а за лаштунками вмирає кльовнів син.

— Провінційальна трагедія! — гірко всміхався анарх. Але, як він не глузував із себе, як не соромив себе, від таких дум він не міг утекти. Цирк, як примара, розпливався й пропадав, а замість цирку виростали шереги інвалідів якоїсь невідомої інсуреції й проходили повз його. Нарешті даль стихала. «Катеринка» пропадала в яблуневій оазі. Він підводився і йшов на широку дорогу, де буйно розляглися хліба. Тоді підходила до нього Майя й ще раз сміялася своїм тихим негарним смішком. — «Савонаролечко! — казала вона. — Ну, який з тебе анарх?» — «Маййо!» — зупиняв її той. — «Ну, не буду! Не буду більші!» — говорила вона. З появою на санаторійній зоні

Карно розмови такі не припинялись, але несподівано набрали більш загострених форм. — «Як тобі подобається «наш»? — питала Майя. — «Хто це?» — підводив очі анарх. — «Метранпаж, звичайно!» — «Саме?» «Ну, от... взагалі... — говорила, чомусь нервуючись, Майя. — Мені здається, що він просто пронира — і все». — «Можливо!» — Тоді вона раптом грала очима й спирала погляд на своїх грудних яблуках. — «А от мені хочеться з ним пофліртувати. Ти як на це дивишся?» — «Що ж, діло твоє!» Майя клала свою руку на анархове плече, притулялась до нього всім тілом так, що анарх почував, як йому починали горіти вуха, і шепотіла: — «Ти не думай, що так... фліртувати: Я серйозно... Знаєш?.. Ну, ти мене розумієш!..» Тоді він переходив на «ви»: — «Слухайте!» — і він зупинявся. — «Ах, який ти смішний!» — реготала Майя. Вона так голосно реготала, що здавалось — дзвенять усі перевали, весь ліс, усі бур'яни, всі зелені дороги. Відголоски її реготу метушилились і тікали: і до санаторійної зони, і до перших міських кварталів, і в сизу загоризонтну безвість.

Це був надзвичайний регіт сильної самиці, що почувала свою силу. Але він і тут пізнавав тихий, негарний смішок. Щось надломлене, ледве помітне забігало вперед і плуталось у міцних нотах реготу.

III

Колись, коли падали легкі тіні, з дальнього поселку догори підвівся важкий гул: полудневий шабаш. Це було перед другою лежанкою.

Хлоня подивився задумано в гущавину дерев і сказав, звертаючись до метранпажа:

— Чуєте, як гудить? як вам? подобається?

Анарх догадався, що Карно нічого не скаже, а миршавий дідок і зараз буде фолькотіти гнилими зубами. Тому він і одвернувся до веранди.

Дідок і справді щось сказав. І те, що він сказав, було, як і завжди, безглузде. Анарх не втерпів і підвівся. Він подивився навкруги себе: нікого з медичного персоналу не було. Тільки сестра Катря маячила під яблунею з одувачиком у руці.

Стояла гаряча тиша. Навіть одувачик, коли сестра Катря дмухнула на нього, спалахнув, як фоєрверк, і розтанув у просторах білим димком.

Анарх пішов повз койок, що на них лежали хорі. Недалеко він почув розмову. Один із хорих надхненно розповідав про барикади під Києвом, про божевільного Муравйова, про арсенал.

За асоціацією — божевільний Муравйов — він подумав про розстріли й тут же, зиркнувши на оповідача, раптом згадав, що ординатор наказав сестрі поповнити про його анамнез. І це неприємно вразило й зіпсувало й без того поганий настрій. «Для чого анамнез?» І йому раптом прийшло в голову, що анамнез — причіпка: просто треба комусь поповнити його біографію.

Сьогодні він знову відчув тривогу. Вона підійшла до нього й зупинилась.

Але він мусить себе взяти в руки! Відкіля ця підозрілість?.. Ні, це неможливо! Він певний, що справа зовсім не в ломці світогляду — це просто гістерія. Він давно вже помічає, що з ним робиться щось неладне! Саме гістерія, інакше й не могло бути: після довгих років горожанської війни, в якій він приймав активну участь, анарх мусів чекати цієї хвороби. І вона прийшла із своїм знеладям психічної сфери, з надзвичайною вразливістю, з ексцентричністю, з приступами тоски й страху. Треба негайно вжити якихось заходів — інакше з ним буде те, що і з Хлонею.

Проходив дзвінкий день.

В тихому блакитному неводі полоскалось біломідне сонце, а день тягнув невода все вище й вище, до zenіту. Тоді перевалилось через zenіт біломідне сонце, і потягнув хрустальний день на захід.

До анарха, коли він простяг своє велетенське тіло, підсунула койку Унікум. Праворуч лежала Майя, ближче — метранпаж.

— Чому я з вами так мало говорю? — спитала Унікум, звертаючись до анарха.

Хтось пирхнув: цю солом'яну вдовушку, безперечно, мучить еротоманія. Вона буквально й остаточно нікому не дає покою.

— Знаєте, краще було б, коли б ви до мене не приставали! — сказав анарх.

— Що? — скрикнула Унікум.

Хтось іще раз пирхнув.

Тоді Унікум, щоб вийти з ніякового становища, підвелась і погладила своєю рукою загорілі анархові груди. Потім похилила голову на бік, на дикий малинник: мовляв, ходім! І раптом одвернулась.

— От іще нелюдимий!

— І справді: якийсь Мендель в окулярах, — сказала Майя, втручаючись у розмову, і кинула до анарха: — Чого ж ви? Сама ж кличе, ну, і йшов би!

— Нікого я не кличу, — образилась Унікум. — Подумаєш, яка цяця! — і понесла свою койку до веранди.

Майя вирядила її іронічним поглядом, потім розставила руки й затопила яблуневий глуш:

— О-о-о!

— Так кричить санаторійний дурень! — подав із дальньої койки психопат.

— Коли хочете знати, так кричить життя! — кинула в бік Майя.

Психопат усміхнувся: «життя?» Він ніколи цьому не повірить. Дідок правий: у неї, безперечно, хорий огник в очах.

«О» пішло в глуш, у бур'яни, й там поринуло, щоб більше не вернутися. Але «о» стривожило медичний персонал. Прибігла сестра й одразу ж накинулась:

— Не можна так, Майо, — сказала вона. — Що ви робите? Я ординаторові скажу!

Майя звернулася котятком. Майї нема. Майя ніколи не кричала.

— Хто ж?

— О! — і Майя показала пальцем на анарха.

Сестра до нього: мовляв, такий серйозний — і на тобі! Що це з ним? То невчасно на койку лягає, то ще щоне-

будь. Це ж недисциплінованість! Так порушувати санаторійний режим ні в якому разі не можна. Він мусить негайно себе виправдати — інакше будуть неприємності.

Але сестру несподівано перебив метранпаж.

— Це кричали вони! — сказав він, роблячи наголос на «вони», і махнув рукою в Майїн бік.

— Що? — зробила здивовані очі Майя.

— Нічого! — спокійно сказав Карно, і потім раптом спитав, звертаючись до анарха: — А що то у вас лежить у кишені?

— Ну? — скинув очі анарх.

— Я питаю: що то у вас лежить у кишені?

Анарх зиркнув на свою кишеню й тут же почервонів.

Проходячи повз загороджений молодняк, він зірвав три яблука, що їх хотів дати Хлоні. Тепер Карно його несподівано поставив у таке становище, ніби він тільки те й робить, що нищить заборонений молодняк.

— Яблука, — сказав він і витяг їх.

— Яблука ж заборонено рвати, — кинув метранпаж і перевів свій іронічний погляд на Майю.

До цього часу анарх жодного разу не говорив із Карно. І тепер йому раптом здалося, що метранпажів голос він уже десь чув. Анарх навіть пам'ятає: саме такий упертий, повний безсмертного сарказму, з гаркавим акцентом.

Сестра здвигнула плечима й одійшла від койки. Наступила ніякова мовчанка. Майя вперто дивилася на метранпажа, останній — іронічно — на неї. Анарх похилив голову на плече й теж мовчав. І, коли б не дідок, що підсів до нього, він мусів би кудись одійти.

Дідок нахилився до анархового вуха й знову пошепки говорив якусь нісенітницю про Річардсона, про сентименталізм. Це була одна з його улюблених тем. Потім дідок смакував так: Майя, мовляв, не біблійська Рахіль, але щось подібне. Знаєте: фосфоричний блиск, легенька хвороба в очах, ніжка, знаєте, коли неловко сяде напроти без панталонів...

— Хе... хе... Тентименталізм?

Анарх тільки хмурився. Він завжди мовчки вислухував цю пошлятину: то в нім прокидалась у такі моменти

неможлива огида й презирство до цього безсилового самця, то раптом охоплювало бажання чути слиняве белькотіння, що його він приймав, як молитву перед своїм могутнім тілом.

Тепер анарх просто не чув дідка. Він крадькома поглядав на метранпажа і з кожним поглядом усе більш находив знайомих рис у його обличчі. Один раз навіть здалося, що це його старий знайомий.

Підійшла сестра Катря. А коли прозвучав дзвінок і зашуміли хорі, підійшов психопат.

Сестра Катря зривала одуванчики й дмухала на них. Одуванчики спалахували й тут же танули. Хлоня уважно дивився на цю процедуру й ніби щось згадував.

Розмови йшли на антирелігійні теми. Дійшли нарешті до попів, до тих, що «к чорту рясу» й на партизанських коней сідали. Говорили й про інших: про святих і преподобних Онаніїв і Озаріїв. Для відомого кола й це улюблена тема. Дідок і тут подавав пошлятину. Особливо хвилювався психопат.

— Ви кажете піп? Добре! Утилізуєш і попа! Немає в нетрях ячейки — хай піп агітує з амвону! І потім я думаю, — додав він, — що і в цій оновленні ікон є своя прелість. По-моєму, це все таки — містика революції. Не погоджуєтесь?

Звичайно, з ним не погоджувались. Мало того: Майя назвала придуркуватим, за що психопат і образився.

Нарешті, коли біля жовтого пісочку хтось крикнув «хто робив — той валяв», публіка кинулась туди. І через деякий час на койці zostалися: анарх і сестра Катря.

Ця дівчина завше шукала побачення з анархом. Але природний такт і безмірна делікатність утримували її від такої безцеремонної й уїдливої нав'язи, на яку здібна була Майя. І тому не дивно, що анарх порівнюючи також рідко бачився з сестрою Катрею, як і з Хлонею (останній взагалі любив самотність).

Зійшовся анарх із цією дівчиною в перші дні свого промешкання на санаторійній зоні. Близьке знайомство почалося з того, що сестра Катря відрекомендувала йому Хлоню, який і прочитав одну із своїх патетичних новель. Після цього випадку не тільки Хлоня найшов у особі ана-

рха свою постійну й уважну аудиторію, але й сестра Катря побачила, що вона не помилилась: саме таким і намалювала вона анарха в своїй уяві. — Сестра Катря була тихою дівчиною, голос їй ніколи не підносився на вищі нотки, і навіть тоді, коли вона хотіла висловити своє обурення, у неї нічого не виходило. Приваблювала вона анарха не красою своєю, а саме некрасивістю, в якій була своєрідна краса; саме цим трохи кирпатеньким носом і безцвітними тихими очима. Вся її одіж сиділа на ній якось незграбно, але і в цьому була своя привабливість. Особливо подобались анархові неслухняні кучеряшки з її русявого волосся, «вічна» біленька блюзка, на шиї — «вічний» бантик «котиком». Чимсь древнім, забутим, але й близьким віяло від цього бантика.

І зараз, коли публіка розбіглась, анарх, зиркнувши на сестру Катрю, згадав глуху доріжку в крижовник, що по ній ходили тургенєвські дівчата.

Навкруги стояла гаряча тиша. На далеких перевалах до експериментальної ферми відходила соняшна дорога. На поверхні ріки бігали сріблясті зайчики і похило — під вагою сонця — стояли осоки. Біля домів відпочинку зрідка прокидалися голоси, але глухли в соняшній порожнечі.

Сестра Катря подивилася своїми тихими очима на анарха й сказала:

— Знаєте? Скоро їду. Подала рапорт.

— Зовсім?

— Так! Буду працювати десь в іншому місці...

— І радий за вас, і шкода, що їдете! — сказав анарх ласкавим голосом: він завжди почував необхідність говорити з сестрою Катрею задушевно.

— А ви ж коли? — спитала сестра Катря.

— Думаю, через два місяці — не більше: бачу — мене збираються затримати тут.

— Я чула. Ординатор казав, що у вас щось подібне до гістерії.

— Можливо! — покривився він.

Потім сестра Катря скаржилась, що бути біля города в нетрях надто важче, ніж десь у далеких нетрях. І потім їй важко в санаторій: вона вже ніколи не буде сестрою.

Але сестра Катря розуміє, що для анарха ця тема не зовсім приємна.

— Ну, колись і ви виїдете! — сказала вона, зиркнувши на ріку, і задумалась.

Він скинув очима в яблуневий глуш і подумав: «колись». І раптом захотілось йому образити цю милу дівчину. Він ледве стримав себе, щоб не сказати: «а чи не хочете ви комбінації з трьох пальців?» Чому це всі певні, що він у стані повної анабіозу? Чому це всі говорять із ним таким жалісливим тоном, ніби й справді з ним діється щось неладне? Безперечно, він мусить підлікуватися... Але що з того?..

З ріки вийнуло вогким росяним потоком. Сестра Катря положила руку на анархове плече й говорила, легко хвилюючись і підкреслюючи свої фрази жестами степової дівчини: наївними і м'яко-суворими. Темою її оповідання були наші сірі санаторійні «будні», що з їх кола вона шукала виходу.

— Це якась ідіотська плутанина! — сказала сестра Катря й наївно подивилася на осоки. — Це якась ідіотська проблема, і їй нема ні кінця, ні краю. Я буквально не розберу: де починається вільний геній царя природи й кінчається крамар, світовий чортик. Знаєте — думка підійде до цієї мовчазної стіни й робиться порожнім дріб'язком. — Ви не думайте, що я тут, на санаторійній зоні, давно. Ні, я більш, як півроку, ніде не проживу. Це — натура. Іноді дивуються: я така тиха, смирененька дівчина — і така непосидюща... І уїду я відціля все для того ж: шукати виходу з цього тупика, з цієї буденної мізерії...

Потім сестра Катря говорила, що їй давить якась невимовна тьма. До того ж сестра Катря певна, що основної проблеми, яка виникає з природи людини незалежно від її переконань, виховання etc, саме: де починається вільний геній царя природи й кінчається крамар, світовий чортик — цієї проблеми ще ніхто не розв'язав. Сестра Катря гадає, що навіть уплутавши сюди Шпенглера, Бергсона, революцію, кохання й мільйон інших дрібниць, можна здобути тільки одну мовчазну стіну, перед якою й буде стояти думка. Сестра Катря гадає, що прогнозу на майбут-

не поставити можна, але вона говорить про практику, про сьогоднішній день.

— І нарешті, — і сестра Катря зідхнула, — я говорю про день, який буде через п'ятсот літ. Ви мене розумієте? Так, товаришу! Я гадаю, що тут треба щось знайти. Знаєте — підійти не гарячково, тихо, повільно й пошукати. Тут десь, безперечно, криється помилка.

Сестра Катря скінчила й наївно розвела руками. Анарх подивився на неї й згадав її вікно, в якому до глухої ночі він часто спостерігав цю дівчину в стосах книжок. І в цей момент він відчув якусь спорідненість із нею і, добре знаючи собі ціну, він подумав із любов'ю: «Дон-Квізадо!»

Але майже одноразово анарх почув ізбоку метранпажів голос. Той, очевидно, давно вже стояв позаду їх. Ця миша без хвоста (як казали хорі), цей Карно нахабно подивився на анарха, подав уперед своє гостреньке обличчя й спитав із відтінком гаркавого сарказму:

— А дозвольте взнати: з якої це оперетки? Єсть різні оперетки. Наприклад, «Весьолая вдова».

— Це ви до мене? — спитала сестра Катря.

— До вас, баришня, — кинув Карно.

Сестра Катря засміялась: хіба ж вона баришня? Це ж помилка: вона тільки дівчина. І сказала метранпажеві, що вона трохи цікавиться філософією. Але її не задовольняє жодний представник цієї галузі. Взагалі ж її більше за все цікавить раціоналізм і практична справа. Треба пізнати природу людини. Це, безперечно, щільно прилягає й до марксизму. Але це ні в якому разі не вульгарний.

Потім сестра Катря, маючи на увазі, що говорить із примітивною особою, з'ясувала ще й так:

— Ну, це припустім, як і між робітництвом буває: єсть свої «ізообретателі». Ви мене розумієте?

Коли сестра Катря говорила, анархові було ніяково: вона, мов дитина. Але, зиркнувши на Карно, він раптом пізнав до нього почуття ворожнечі.

Проте він нічого не сказав і підвівся. За ним — і сестра Катря. Підійшовши до веранди, анарх інстинктивно, почувачучи на собі погляд, повернувся й зустрівся очима з Карно.

Метранпаж стояв на тій же місці й криво всміхався.

Не встигла сестра Катря зійти на веранду, як її хтось покликав до їдальні.

— Я все таки не гублю надії ще поговорити з вами, — сказала вона й зникла за дверима.

Анарх сів за стіл і став переглядати газету.

За другим столом сиділа Унікум і родина однієї худорлявої хорої.

— Як живемо? — казала Унікум. — На зоні все автоматично робиться.

— А все таки?

Унікум зідхнула, ніби їй і справді не хотілось говорити.

— Ну, коли ви так настоюєте, — почала вона, — то слухайте. О восьмій годині — дзвоник, потім сніданок, другий сніданок, обід, чай, вечеря. Між ними — лежанки, з яких одна — мертва. В години лежанок, завше непорозуміння з сестрами. Як бачите, без цього не можна: один хорий недисциплінований, другий просто випадково не дотримується режиму. Наприклад, на мертвій лежанці замість того, щоб лежати колодою, дехто зривається й кудись уходить... А то з куріями нелади, бож режим не дозволяє вживання тютюну.

— Хіба? — чомусь здивувалась родина.

— Так! — казала далі Унікум. — Ну, а в неділю бредуть на терези важитись.

— Важитись?

Анарх підвів очі й подивився на групу за другим столом.

— А що, як би ви підвелись! — говорила родина худорлявої хорої, звертаючись до Унікум.

— Для чого це?

— Та ну бо, не соромтесь!

Нарешті Унікум зрозуміла, в чому справа, і підвелась. Тоді родина сказала:

— Ах, який у вас торс... прелість!.. Невже ви стільки це за півтора місяці?

— Да! — побідно сказала Унікум.

— Ох, яка ви симпатична жінчина! — похлопала родина Унікум по її гладкому торсу й звернулась до своєї родички: — Як же ти, Анелічко?.. Ну?

Худорлява хора раптом заплакала.

Тоді родина обурилась: це ж неможливо! Тут щось єсть! Або сестри, або ординатор винні. Знаємо, мовляв, цю публіку: спеці! Вони обов'язково переговорять із товаришем ікс.

Худорлява хора ще плакала й радила своїм родичам звернутися спершу до ординатора. Тоді Унікум запропонувала їм свої послуги й повела всіх у докторський кабінет.

Коли група зникла в дверях і заглухли її кроки, анарх знову відчув якийсь неприємний накип на серці. Ті невидимі ланцюжки, якими його зв'язано було з Хлонею, сестрою Катрею, і особливо з Майєю, раптом почали потроху розпадатись, і всю його увагу перенесено було на метранпажа. Навіть незадоволеності він зараз не почував. Якась неясна тривога, якийсь передчуття стало в нім.

Але в цю хвилину повернулась сестра Катря й підійшла до нього.

— Я вам не перешкоджаю своєю присутністю? — сказала вона й поправила свій чорненький бантик.

— Будь ласка! — кинув він і дав на стільці сестрі Катрі місце.

— Бачили за столом гостей із города?

— Бачив.

— Ну і... як ви? Подобаються? От особи: так і просяться в якусь комедію.

Анарх положив руку на бильце і зідхнув. З ріки несло запахом прибережних осіб. Непомітно спадав день, і на доріжки падали довгі тіні.

— І все таки, — сказала сестра Катря. — Я і цих, і інших — нікого не хочу винити. І не виню я їх не в теорії, так би мовити, а так, серцем. От тепер і розберіться: і не виню, і виню; нелогічно, але це так. Це, коли хочете, і консеквентно: теорія моїх переконань говорить, що з такими людьми я повинна завше ворогувати. За своєю теорією я не маю навіть права подавати їм руки. Але та ж теорія каже: міщанство, як і кожне соціальне зло, є просто продукт певних виробничих взаємовідносин. От і розберіться. Отже, оскільки я живу на землі, а не десь на Марсі, оскільки між мною й родиною худорлявої хорої є певна тотожність,

оскільки, нарешті, я не вживаю ніяких екстраординарних заходів щодо боротьби з міщанством, — остільки я не маю права не тільки не подавати руки цим людям, але я не маю права їх і обвинувачувати.

Сестра Катря ще раз поправила свій чорненький бантик і зажурно всміхнулась. — Але, з другого боку, я не тільки повинна їх обвинувачувати, але й повинна бути їхнім завзятим ворогом. От і розплутайте мене.

Анарх подивився на сестру Катрю, на її «вічну» блюзку й сказав:

— Знаєте, коли я вас слухаю, то мені здається, що це не ви кажете, а я. І між вами, і мною тільки та різниця, що ви не озираєтесь, коли говорите ці сентиментальності.

— Хіба це сентиментальність? — здивувалась сестра Катря.

— Так. У вас такий же спосіб думання, як і в мене. А себе добре знаю. Візьміть хоч це: дивлячись на наших гостей, я навіть пригадав махновську тачанку; мені навіть заболіло, що я, забувши про ті тисячі, які положили свої голови в горожанській війні, спокійно сиджу тут, на санаторійній зоні, остаточно асимілювавшись із Унікум та іншими. Хіба це не сентиментальності? Хіба це не подібне до того, що ви мені зараз сказали?

— Ні, не кажіть так! — гаряче перебила сестра Катря. — Я з вами ніяк не можу погодитись. Коли ви віднімете від людини її крапці почуття, що ж тоді залишиться?

— Що? — анарх подумав і сказав: — Мабуть, машина?

— Машина? І ви це спокійно говорите? — сестра Катря знову взялася за бантик. — Ну, я цього не хочу! Я проти цього рішуче протестую. Майбуття я собі уявляю не інакше, як прекрасним запашним садом, що в нім буде хазяїном сам чоловік. У противнім разі в житті нема ніякого сенсу. Боротися для того, щоб вибороти собі право бути додатком до машини, є безглуздя.

— А це все таки так!

— Ні, це не так!

— Ні, це так! — і анарх одкинув волосся. — Інакше я був би не тут, а в махновському степу. Боремося саме для того, щоб бути додатком до машини... І це воля, коли хочете, і моя, і ваша, і всіх. З цим парадоксальним твер-

дженням ми не погоджувалися по тій же самій причині, по якій не погоджуємося із нашою волею до смерті. По суті кажучи, ми живемо зовсім не для того, щоб жити, а для того, щоб умерти. Така наша воля. Решта — не більше, як ілюзія. І дивно було б, коли б я оголосив похід проти самого життя.

— І це ви серйозно говорите? — збентежено спитала сестра Катря.

— Цілком серйозно... Хоч це й не значить, що я примирився з таким становищем, з такою ролею на землі.

— Але почекайте. Яке ви маєте право говорити так? З таким же поспіхом і я можу...

— Безперечно. Але ваше «можу», як ви мені колись сами сказали, буде паліативом. А в данім випадку треба найти...

— Ні, ви просто перекручуєте мої слова! — з обуренням кинула дівчина. — Це було сказано зовсім з іншим сенсом.

Анарх узяв за руку сестру Катрю і всміхнувся:

— Ну, заспокойтесь... Бачите: не тільки ви гніваєтесь на мене, — я й сам ненавиджу себе, висловлюючи те, що ви зараз чули. Але що ж робити — так воно єсть, і так воно буде. Для нас, безґрунтовних романтиків (а до них належите і ви, і я, і Хлоня), для нас це, безперечно, боляче. Але, по правді кажучи, і землі, очевидно, боляче держати нас на своїх плечах. Процес машинізації людини йде неухильно, і ніхто його не стримає. І наше завдання — тільки прискорити його.

— Ніколи! — різко сказала сестра Катря.

— От бачите! Ви така тендітна дівчина, людина з таким м'яким характером, але й ви затримуєте цей непереможний хід. Очевидно, я не помиляюсь, кажучи, що й землі важко держати нас на своїх плечах. Коли хочете, тепер мене мучає не стільки міщанська навала, скільки свідомість того, що я і зайвий, і шкідливий чоловік. Раніш, в інші століття, були зайві люди, а тепер ці зайві не тільки зайві, але й шкідливі. Я бачив колись, як убивали старого, глухого, нікому не потрібного. І — повірте мені — коли добивали цього собаку, він таки вхитрився когось укусити за руку. Так і з нами. Ми — останні з могікан,

остання фаланга зайвих людей. І, передчуваючи свою остаточну загибель, ми теж норовимо вкусити когось за руку.

— Почекайте, — зробила здивовані очі сестра Катря. — Що ж тоді, по-вашому, революція?

— По-моєму? По-моєму — романтика, а справді — штайнахівське «омоложеніє». Теж приблизно — і всяка війна, хоч це застарілий спосіб вентиляції. Хіба ви не чули, що розумні люди, до яких належать так звані франкмасони, над цим спеціально й працюють, саме: вентилюють землю побоїщами. Для того ж, щоб краще можна було нацькувати одну державу на другу, до цієї прекрасної чоловіколюбної громади належали й належать воротили всіх великих держав. Наприклад: щоб розпочати війну, припустім, між Німеччиною і Францією, треба було тільки знайти зачіпку. Що ж до розв'язання цієї справи, то вона давно вже була розв'язана за дружньою чашкою кави в масонській льожі воротилами цих держав. Це називається провентилювати трохи землю.

— Невже це правда? — подивилася перелякано сестра Катря своїми безцвітними очима й знову взялася за чорненький бантик.

— Не лякайтесь. Звичайно, це просто базарна вигадка. Я хочу сказати тільки одно: ми не тільки зайві люди, але й шкідливі.

Сестра Катря задумалась. Непокірні кучеряшки раз-у-раз налазили їй на очі, і вона їх одкидала нервовими рухами... Росли тіні. Над командною висотою низько проходило сонце. Зрідка з гóроду долітали неясні гудки... Сьогодні (як і завше в неділю) одну лежанку було одмінено, а тому й хорі порозходилися за межі санаторійної зони.

— Ні, все таки скажіть мені: ви серйозно говорили? — спитала, прокидаючись від задуми сестра Катря.

Йому стало шкода дівчини, і він сказав:

— Ні! То я, звичайно, жартував.

— Цікаво: ви навіть умієте жартувати? — зареготала за бильцем Майя і вискочила з виноградного куща.

Майя так тихо підійшла до веранди, що анарх і сестра Катря, почувши її, здригнули.

— Підслухувати, кажуть, некрасиво! — кинув анарх.
— А ви відкіля це знаєте? — Майя, прищуливши очі, зійшла на веранду.

— Що таке?

— Та от те, що я підслухувала?

— А коли не підслухувала, то могла б зійти сюди простіш!

— Савонаролечко! — і Майя безцеремонно закинула на його шию свою руку. — Покинь учительствувать, бо ця роля до тебе не підходить.

Сестра Катря відразу якось знітилась і раптом підвелася.

— Куди ж ви?.. Чого тікаєте? — грубо кинула Майя.

— Я тікаю?

— Ви тікаєте. Мені, принаймні, так здається.

— Коли вам так здається, то я сяду.

І сестра Катря знову сіла на своє попереднє місце.

— От і добре! А тепер скажіть мені: чого мені не можна підслухувати?

— Коли ви така наївна, то я вам можу сказати: це не гідно серйозної людини.

— Ха-ха! Серйозної людини? По-вашому, виходить, всякий охраннык є втіленням наївності?

— Я трохи не так висловились, — почервоніла сестра Катря. — Але я гадаю, що ви мене все таки розумієте. І потім: ви ж не охраннык?

— А ви відкіля це знаєте, що я не охраннык?

— Маййо! — сказав анарх. — Покинь говорити дурниці.

— О, мої наївності! Мовчу. Мовчу, як сфінкс. — І раптом додала: — А все таки ваші розмови про франк-масонів я підслухала.

— Тим гірше для вас! — несподівано перейшла на різкий тон сестра Катря і на цей раз рішуче підвелася.

— Не затримую! — і Майя провела прищупленими очима тендітну дівчину.

— Ну... — сказала Майя, коли вони залишилися вдвох, — ти все таки серйозно не подумай, що я вас підслухувала. На чорта ви мені здалися! Я, власне, прийшла до тебе порадитись, що нам робити з цим типом...

— З яким типом?.. Що робити?

— Ну, хіба ти не знаєш?.. — і Майя розширила ніздрі свого виточеного носа і, як це може робити тільки самичка, перевела погляд на свої грудні яблука: задумалась.

Але анарх тільки вдав із себе спокійного: він ураз зрозумів, у чому справа, і підозрілість затривожила його. Майя тонко підмітила його настрій, натякнувши на метранпажа. Саме яблука. Випадок із яблуками раптом навів на ту думку, що від Карно нічого не можна сховати. На річці стояли сторожкі шамотіння. Десять кричав санаторійний дурень, і крик його був глухий і далекий. На Гралайтських Межах маячила експериментальна ферма химерною крапкою.

Нарешті Майя прокинулася від задуми й сказала:

— Ходім у палату. Я хочу з тобою поговорити.

V

— От що! — сказала Майя, коли анарх зачинив двері. — Я все таки не вірю тобі, щоб ти мене кохав.

Анарх ходив широкими кроками по своїй палаті, де, крім нього й Майї, нікого не було, і палив цигарку за цигаркою.

— Я думаю, — продовжувала вона, сміючись своїм тихим, негарним смішком, — що й взагалі ніякого кохання нема, а єсть тільки потяг до coitus'a. Звичайно, таким твердженням я не відкриваю Америки, зате я ще раз підкреслюю одну з великих істин. Крім того...

Майя зупинилась і підійшла до вікна. Потім приложила свою щоку до скла й подивилась кудись. Стояв літній хмарний вечір. Небо було сіре й мовчазне. Це було за годину до нічної лежанки. Санаторій майже спорожнів, і тільки з дальнього пляцу доносилися голоси хорих, що грали в крокет, та на кухні дзвеніли тарілки.

Майя помовчала деякий час, потім одійшла від вікна й сіла на стілець.

— Да... — сказала вона. — Крім того, що я ще раз підкреслюю одну з великих істин, я хочу зробити екскурс у ветрі женської душі. — І кинула: — Ти... як, маєш охоту мене слухати?

Він нічого не відповів і ступав, підсмикуючи плече. Зрідка підходив до вікна й дивився на срібну стьожку ріки, яка гадючилась крізь вечорові сутінки й пропадала в туманному обрії. Яблуневий глуш і дальні дуби стояли нерухомо. Над диким малинником нависли важкі масиви хмарних хребтів.

Анарх перевів свій погляд на садові стільці й раптом побачив на одному з них Карно. Метранпаж сидів нерухомо, мов різьблення, і держав на коліні книгу. Якась думка метнула йому в голову, коли він подивився на Карно. І анарх збентежений пішов до дверей.

— Мовчанка — знак згоди, — сказала Майя і ще раз засміялась тихим, негарним смішком. — Очевидно, ти маєш охоту слухати мене? Так слухай же! — і вона підійшла до нього. — Отже, зробимо екскурс у петрі женської душі. Я гадаю, що це цікаво. Історія женської душі — це ж велика тайна, куди увійдуть тільки вибрані. Ще не один надхненний поет і не одно перо зламає під глухим вікном цього невідомого сфінкса... — Майя положила руку на анархове плече й сказала: — Правда, знігшибательні слова: сфінкс, тайна... Ха-ха!

— Але, власне, я й досі від тебе нічого не почув! — кинув анарх.

— І це правда! — засміялась Майя. — Це, знаєш, у мене такий прийом: я хочу тебе заінтригувати — от і воджу за ніс. Це прийом чекістів. Да... — поволі говорила вона. — Як ти гадаєш... багато серед нас, хорих, чекістів?

— Навіщо це тобі?

— Та так... Мені чогось здається, що й ти таємний чекіст!

— Покинь говорити нісенітницю! Кажі скоріш, навіщо ти мене покликала сюди? Мені ніколи!

— Ніколи? — різко сказала Майя і нахмурилась. — Да... А як ти... повірив би, коли б я тобі сказала, що я — тайна чекістка? Ти як... повірив би мені?

Ці розмови вже його виводили з себе. Він теж перейшов на різкий тон.

— Я йду! — і взяв капелюха.

— Ні, почекай! — схопила його за руку Майя. — Не віриш — не треба!.. А про женську душу я все таки хочу

сказати. Отже, екскурс. — Я тільки по підкреслювала велику істину, що кохання нема, а єсть лише потяг до coitus'a. Але це неправда. Саме про істину, бож абсолютної істини нема навіть у математиці. Я не знаю точно, що там Айнштайн доказує, але у всякім разі в данім випадку він являється для мене підтвердженням... Отже, стара істина про абсолютний потяг до coitus'a є, можна гадати, така ж фікція, як і платонічне кохання. Даю приклад: перший раз я віддалася сильному, красивому самцеві. Віддалася йому не тому, що покохала, а тому, що так було треба. Це була ідейна офіра, і про неї — іншим разом. Кохала ж я нікчемного, некрасивого, кирпатенького юнака, який потім, коли брав мене, не знав, як узяти; безпорадно топтався на однім місці, і я часто з гидливістю допомагала йому. Але цей нікчемний юнак тепер стоїть перед моїми очима, і навіть більше скажу: коли я віддаюся зараз комусь — ну, хоч би тобі... — ти знаєш, чому я за час coitus'a заплющую очі?

Майя зупинилась і уважно подивилася в анархові зіниці. Анарх стояв, скрестивши руки, і стежив за нервовими зайчиками, які бігали по Майїнім обличчі. Він удивлявся в ці зайчики й почував, що й йому щось смикає щоку, і Майїна рука, яка лежала на його плечі, все більш набирала ваги і, здавалось, неможливо давить його. Він хотів сказати їй, щоб вона скинула свою руку, і не міг чомусь цього зробити, наче хтось здавив йому горло... А рука знову набирала ваги, і, мабуть, тому, що це було в звичайній обстановці, яка наймрійливішого фантазера не могла б навести на якісь таємничі попередження, анархові прийшло в голову, що він остаточно захорів.

Власне, Майї він майже не чув: перед ним стояла метранпажева постать, яку він тільки по бачив на стільці. Карно, здалося йому («яка глупота!»), стежить за його вікном.

— От глупота! — вже голосно сказав він і скинув Майїну руку з свого плеча.

— Не глупота, а справжня правда! — не зрозуміла його та. — Ти, звичайно, ніколи не догадаєшся, чому я заплющую очі за час coitus'a... Я заплющую тому, що в цю хвилину уявляю собі образ того нікчемного юнака,

і уявляю собі, що це він мене бере, а не ти або хтось інший.

І вона ще раз засміялась тихим, негарним смішком.

— От тобі фікція платонічного кохання й абсолютна істина! — сказала вона. — Це нетрі женської душі... Але це, звичайно, не все...

— Да, це не все! — кинув машинально анарх і пішов до дверей.

— Куди ж ти? — спитала Майя й розгублено подивилася на нього.

— У мене голова болить! Я піду на повітря!

Майя вмить догнала анарха й обхопила руками його шию.

— Савонаролечко! — сказала вона, і в її голосі затремтіла непевна нотка. — Скажи по правді: ти чув, що я зараз говорила, чи ні?

Коли б він знав, що своєю відповіддю так сильно образить Майю, від нього б, звичайно, вона не дочекалась прямого одвіту. Але зараз на голову йому насіли зовсім інші мислі, а тому й відповів він прямо:

— По правді, Майю, я нічого не чув!

— Не чув? — мало не скрикнула вона, і на очах її показалися сльозинки злості.

— Ну, да, не чув!..

— Ну, я гадала, що ти не такий мугир і не така... сволоч! — сказала вона й хутко пішла з палати.

Анарх прийняв цю виходку, як чергову сцену, на якій така щедра була Майя. Іншим разом він побіг би за нею, щоб зліквідувати інцидент. Але тепер йому було не до цього. Йому прийшло раптом у голову, що він мусить піти до метранпажа й поговорити з ним. Він певний, що після цього заспокоїться. Карно, безперечно, найзвичайнісінький метранпаж і ніколи не думав за ним, анархом, стежити. Треба тільки стати ближче до Карно, і тоді зникнуть усякі тривоги і підозрілість. Він вийшов через задні двері й поспішно, обминаючи чорну кухню, пішов у садок, де сидів Карно.

Темніло. Сонце давно вже скотилось у провалля, що з боку Гралтайських Меж, а тому й хмари набрали темнішого кольору й ще похмуріш стояли мовчазні над рікою. Над санаторієм розтаборилась та гнітюча тиша, яка

бувала там лише за цих годин: хорі не сходились, а медичний персонал відпочивав. Тільки з ріки доносились таємні шамотіння й ковались у похмурих комишах.

Зрідка пахло тим тривожним запахом осоки, що нагадує якісь смутні далі, який буває тільки вночі.

Анарх пізнав, як йому хутко б'ється серце, ніби він ішов на якесь надзвичайне «діло». Він не думав про те, що він скаже метранпажеві, коли підійде до нього, але він зарання знав, що вийде якась нісенітниця.

Нарешті, звернувши на доріжку, він подивився на той стілець, на якому бачив Карно. І тоді ж здригнув: Карно там не було. Він озирнувся навкруги себе — ...стояв порожній сад, і над ним проходили темносірі хмари.

Ну да, нікого не було, і саме це й затривожило анарха. Все складалось так, що він — хотів-не-хотів, а мусів хвилюватись. Чому це в той момент, коли він збирався ближче взнати метранпажа, останній, ніби знаючи про це, раптово зникає, наче нарочито накидає на себе таємничість.

«Ах, це просто нерви!» — подумав він, заспокоюючи себе.

З дальнього пляцу доносились голоси; виділявся Унікум. Збоку напружено гуркотіла місцева електрична станція. А головний санаторійний будинок іще стояв у темі, і тільки у вікні сестри Катрі ярко горів огонь. Полоси цього світла падали на яблуневий глуш, і нерухомі дерева насторожувались у своїй чіткій мовчанці. На дальньому шосе торохкотіли підводи.

І знову пахнуло з ріки тривожним запахом прибережних осок.

Анарх сів на той стілець, на якому недавно був Карно. Він ніколи не почував себе таким розбитим, як у ці хвилини. Власне, в чому річ — він і сам не знав.

Над санаторієм ішла глуха тиша. За темною силуетою флігеля росли нічні звуки.

Анарх нервово ламав пальці й уважно дивився на ярий огонь, що стояв у кімнаті сестри Катрі.

Розітнулось декілька пострілів. То стрільці лякали бандитів. Десь, ніби за тисячу верстов, дзвенів лікарів сетер... Ішла тьма.

Находила санаторійна ніч.

Який час просидів анарх на стільці — сказати не можна... Скинувся він од шамотіння, яке наближалось до нього з дикого малинника. Шамотіння надходило поволі: той, хто йшов, не поспішав. Анарх подивився в темряву, але в гущавині дерев не видно було нікого.

«Метранпаж?»

Тоді знову пробіг йому по спині нервовий дріж.

...Але це ж неможливо! Що це з ним? Коли він був боягузом? Він мусить негайно взяти себе в руки! Хай буде це не тільки метранпаж, а сам чорт — що з того? У нього вистачало мужности й не на такі випадки. Невже йому, велетневі, боятися когось? Такий стан можна кваліфікувати не інакше, як «глупотою».

Але, анарх не заспокоював себе, нервовий дріж пробігав усе так же хутко, як і раніш, і напруженість росла з такою ж швидкістю, як і до того. Він пильно дивився в гущавину й прислухався до шамотіння.

Шамотіння наближалось.

І ще раз анарх почув запах тривожної осоки. Десь дзвенів лікарів сетер, наче за тисячу верстов.

І раптом перед ним виросла силюета і спинилася.

І тоді ж анарх із полегкістю зідхнув: він побачив Хлоню.

— А це ви? — сказав юнак.

— Як бачите!

— А я ходив на командну висоту, — одразу почав патетично Хлоня. — Знаєте, товаришу, відтіля маячать воістину прекрасні далі. Я тепер розумію, чому ви туди ходите. Коли я оглянувся, зійшовши на гору, я подумав, що ці вогні в поселках, ці дальні міські люкси, ця степова безгранність, ця, нарешті, ріка, що біжить у невідомі обрії, — я подумав, що все це — якась молода казка, що я стою на зачарованому колі, що я в якомусь півсні й пливу, пливу, віддаляюся в якусь невідомість — далі, далі, далі!..

Хлоня говорив це, надхненно й чітко вимовляючи слова. Все це в нього виходило досить природно й мило. Голос був якийсь вкрадливий, але не без задушевности. І звучала в нім щирість. Анарх любив Хлоню й на нього він завжди впливав добродійно. На цей раз теж.

— Який ти, Хлоню, фантаст! — заспокоюючись сказав анарх і взяв юнака за руку. — Ти, мабуть, вічно ширяєш у сфері фантомів?

— А хіба це погано?

— Звичайно, ні!

— Я думаю теж, — сказав Хлоня й додав: — бо... скучно на землі!

— Ти знову про землю, нехороший поете, — і анарх положив свою руку на Хлонині кучері. — Покинь про це думати!

— І правда! — скинувся Хлоня і змовк.

В палатах спалахували вогні: збирались хорі. Але дзвоника не було. На веранді зійшлась група санаторійців, і доносився сюди голос миршавого дідка. В крайній палаті кричала Унікум. Дідкові, очевидно, бракувало теми, й тому раз-у-раз долітала докучлива фраза:

— Хе... Хе... Тавонароля!

І тоді ж раптом тишу розрізав химерний крик: то кричав десь за сіновалом санаторійний дурень. Луна зійшла на ріку й попливла по ній, віддаляючись і замираючи на Гралтайських Межах. Крізь гущавину дерев замаячили чотири люкси: вони спалахнули біля домів відпочинку. Буйним цвітом пахтів кінець мудрого степового літа. І знову долетіло з веранди:

— Хе... Хе... Тавонароля!

— Чуєте, яка вбогість! — сказав Хлоня. — Він нічого іншого не придумав, крім «Тавонаролі». Іноді навіть шкода його.

Анарх подивився на хлопчика й сказав:

— Який ти розвинений, Хлоню! Ти навіть дивуєш мене!

— Дивуватися зовсім нічому! — і Хлоня відкинув волосся: — Давайте краще про інше... От, припустім, знову про командну висоту... Колись, знаєте, зійшов я туди, коли прокидалася земля й горів ранок. Що це була за картина — я не можу вам розказати. І от у цю мить я — ні з того, ні з сього — згадав нашого миршавого дідка. І от, уявіть: я гадав, що я тут почую до нього лише більшу огиду, а вийшло зовсім не так...

Хлоня змовк і насвистував якусь невеселу пісеньку.

— А як же вийшло? — спитав анарх.

— А так, — сказав Хлоня. — Переді мною стояло обличчя дідка, і я бачив, що воно з кожною хвилиною міняє свої форми, свої риси, і раптом замість дідка переді мною стоїть троглодит із дальніх віків, жалібно дивиться на мене своїми розумними очима, і я чую якісь нечленороздільні звуки. Навкруги мене прокидається земля, горить ранок, а я стою й дикими очима дивлюся в даль. Я питаю: «Що це?» Але чую тільки, як у нетрях землі щось клекоче, бурлить, вирує. Тоді я лечу, мов божевільний, і пронизую своєю дикою тоскою землю... Що це?.. Я кинувся з командної висоти й біг, не оглядаючись, у степ і кричав: «Банзай! Банзай! Банзай!».

Хлоня змовк і знову насвистував якусь невеселу пісеньку.

— Ви не знаєте, — спитав він раптом, — що це «банзай»? Здається, це те, що в нас «слава». Це так в Японії? Да?..

— Да! — кинув анарх і, запропонувавши сісти на стілець, сказав: — А все таки видно, що ти поет, Хлоню: в тебе навіть фантоми якісь своєрідні.

— Можливо! — сказав Хлоня й раптом додав. — А знаєте, товаришу, чому я хотів утопитись?

— Чому? — спитав анарх. — Мабуть, тому, що ти глупенький юнак.

— Не! — почав патетично Хлоня. — Неправду ви кажете. Ви самі знаєте, що я досить розвинена людина. А втопитися хотів я от чому. Десь я чув чи читав легенду про невідомого Леніна, можливо, я її й сам утворив, і от вона мені й приснилась. Нібито я — не я, а китайча... Знаєте, з тієї-от далекої Манджурії чи Монголії... І от я, китайча, іду по вулиці й співаю:

Пекін, Нанкін і Кантон
Селі вместе в фаетон
І-і-і... поехали в Шанхай
Добивать китайській чай, —

співаю оце та йду і йду. І дивлюся я кудись в Азію. А потім підійду до паркану (я, китайча) і так хитренько напишу: «Ле-ні-н». Тоді повертаюсь і бачу: за мною бреде

полісмен і стирає ганчіркою це слово. Я обурений, я знову пишу, а він знову стирає... Тоді мені раптом зробилося весело. Думаю: і зовсім я не китайча, а Макс Ліндер. Ну, почекай же, гадаю, і знову пишу й пишу... А він стирає й стирає: брудною ганчіркою.

Хлоня зупинився.

— А коли я прокинувся, — говорив він далі, — то — що б ви думали, товаришу? Одним словом, я пішов топиться, бо я згадав, що Леніна я вже ніколи не побачу.

Хлоня відвернувся, а анарх почув на своїй руці дві теплі сентиментальні краплини.

— Ах, який ти глупенький, Хлоню! — сказав ласкаво анарх.

— Да, товаришу, — кинув тремтячим голосом Хлоня, — я — глупеньке китайча, яке мріє про невідомого Леніна... — і раптом скинувся: — Товаришу! Це, здається, сестра Катря сказала: «Ленін повторюється через п'ятсот літ»?.. Це сестра Катря сказала?

Хлоня скочив із стільця, здавив голову й кинувся до веранди. Анарх здивовано подивився йому вслід.

Потім підвівся й теж пішов у свою палату. Він уже не прислухався до шамотіння ночі. Але у вухах його й досі звучало:

Пеків, Навкін і Кантон
Селі вместе в фаетон
I-i-i... поехали в Шанхай
Добивать кітайській чай.

І знову, ніби за тисячу верстов, дзвенів лікарів сетер.

Коли анарх підходив до веранди, вдарило в мідь, на нічну лежанку. За амбарами, що біля конторських будівель, стукар одноманітно задробив у калатушку. Електрична станція добивала останню годину: через годину погасне світло, і санаторійна зона порине в морок. Темні хмари стануть мовчазно над будівлями, знизяться й повиснуть над верхів'ям строгих дерев. Яблуневий глуш одійде до ріки, а в дикому малиннику спалахне духмяність химерної папороті.

Тільки на міській магістралі будуть метушитися багрянні огні, а на поселках загавкають собаки, і цей собачий концерт буде неясний і смутний, як перше юве кохання.

Анарх відчув, як горіло йому обличчя. Він повернувся й пішов до чорної кухні, де завше можна було дістати холодної криничної води.

Добрівши до вікна, він постукав туди й попрохав, щоб йому винесли кухоль.

Вийшла покоївка й подала воду. Скоро вибіг і санаторійний дурень. Уздрівши анарха, він — ні з того, ні з сього — загоготав, метнувся вбік і пропав у гущавині дерев.

VII

Випадок, що його чекав анарх довго й з такою незрозумілою для нього самого тривогою, випадок цей нарешті прийшов. Скоро він стикнувся з метранпажем сам-на-сам. Цьому допомогла заразна хвороба одного з санаторійців. Санаторієць захорів саме в тій палаті, де був Карно, а коли почали розміщати його співпалатників, то випадково метранпажа положили в той номер, де був анарх. Таким чином виявилось багато можливостей для *tete-a-tete*. І однією з них він і скористався.

Проходив якийсь неможливий кінець літа. Стояла гаряча нагартована спека й добігала 35 градусів. Потім раптом ртуть падала так низько, ніби дальні небесні верхів'я розрізали трикутники печальних гусей, що летіли у вирій із вологодських сіверких озер. З ріки прокидались холодні потоки й бігли на санаторійну зону, заливаючи повітря запахом вогкої осоки.

Тоді сад похмуро нашорошувався й стояв пустельний і невеселий. Хорі купчились у палатах, і ніхто з них не рішався вийти туди.

Проте на другий день хмари зникали, сіверкий вітер пропадав, і тільки його відголоски, що випадково залишилися на зоні, збентежено метушилися по саду, вдарилися в яблуневий глуш і, прорвавшись, нарешті, в степ, панічно, як оглашенні, відкидаючи від своїх невидимих підків бризки грязі, тікали за обрій.

Тоді знову за межами миготіли нагартовані дні, і по шкалі спішила — вище й вище — ртуть. Тоді вдень стояла густа, спокійна спека, а надвечір'я тривожило неспокійні мислі: мислі відходили в степ і поринали в мовчазних перевалах. Стояла матова безгранність, сторожка й схвильована, і не було берегів за межами санаторійної зони. Дикий малинник чутко прислухався до чистих просторів.

Але в той день, коли він поговорив сам-на-сам із Карно, ртуть упала до неможливости. В цей день знову прилетів сіверкий вітер, і над санаторійною зоною стояли похмурі сконденсовані води.

Це було приблизно на третій день після того, як метранпажа положили в анархів номер. В цей вечір ніхто їм не пошкодив побувати вдвох. Навіть сестра Катря, яка так часто заходила до анарха, на цей раз десь забарилась.

Цікаво: з метранпажем анарх як би умовився не говорити. От уже третій день ні той, ні другий не сказав жодного слова. Ця мовчанка іноді доходила такої напружености, що анарх остаточно виходив із себе. І тоді він навіть шкодував, що Карно положили в його палату. Коли це було вдень, анарх або залишав кімнату, або підходив до штори і вперто розглядав сусідній флігель. Цей напіврозбитий будинок, який пережив грозу буйного часу, відходив у яблуневий глуш і переносив мислі в інші сфери відчувань. І те, що він загруз у буйний яркозелений листяник, приносило заспокоєння, а замуровані двері й розбита самотня жирандоля біля них нагадували тихий димок юної інсуреції: димок, мов дальній святочний запах ладану, заносив на своїх парусних крилах анархову душу в тихе наївне дитинство.

Зате глухої ночі, коли анарх — ні з того, ні з сього — раптом прокидався, він не находив виходу. Йому навіть ввижалось, коли він заплющував очі, що від метранпажевого ліжка хтось іде, і йому виступав холодний піт на чолі.

«Але в чім річ? — думав він. — Що за глупота! Це ж найсправжніша патологія!»

І тоді він знову шукав причини мавії пересліду. І здавалось іноді, що він от-от її найде. От-от із таємної тайни

підсвідомости вийде якась думка, і тоді все йому буде ясно. Саме якийсь деталь. І цей деталь йому обов'язково треба знайти.

Анарх вправився очима в одну якусь крапку й довго дивився на неї. Перед ним проходили картина за картиною. Перед ним брив час по сірій дорозі санаторійного закутку, проходили якісь підсумки, знову поставали мислі, маячів санаторій на краю світа, — але стояв і тоді туман. І замість деталю, якого так він шукав, поставали інші деталі й тільки заплутували справу.

От він бачить себе в якомусь закинутому провінціальному городку. Іде ніч, іде Великдень. — Тюрма. — В камері він — анарх, господар становища, і якийсь дрібний буржуа — лавочник. Анарх навалюється своєю велетенською постаттю на лавочника й приставляє до його скроні револьвер. Анарх питає: «Внесеш контрибуцію?» — Лавочник сухо й уперто: «Нема, товаришу!» — Ага, він буде ще базікати! Ну, добре: коли крамар іще раз так відповість, анарх його розстріляє під перші удари великоднього дзвону. Тільки так розвінчують старих божків. У цім краса й радість м'ятежу... — Нарешті дрібного буржуа виводять. Тоді анарх бредє з в'язниці на тюремний двір і легко зідхає. Стоїть густа темрява. Зараз опівночі. З глухих кварталів провінціального городка долітає хмільний шум: прокидається весна. Збоку чохкає невтомно водокачка. Десь б'ється повінь, і глухо гримлять криги. Тоді над городком спалахує феєрверк, і враз урочисто гудуть великодні дзвони. То християни стрічають воскресіння Христа. І тоді ж за похмурою стіною в'язниці розриваються короткі постріли... Анарх заходить у в'язницю, йому доносять, що крамаря розстріляно. Він бере список і просто викреслює його ім'я.

Так проходить один деталь, за ним — другий і — без кінця... То йому раптом до болю захочеться вибігти з палати й пограти з кимсь «у дурника» або «в свинки».

Десь, ніби за тисячу верстов, дзвенить лікарів сетер. «Ах, яка глупота!» Ніякого деталю нема, і деталь є звичайний фантом, який утворила його хора фантазія. Більше того, він, безперечно, нормальна людина й тільки має претенсію на складність натури. Тут давно пора

поставити крапку! І справді: все це тільки смішно й дико. Все це — результат його легкодушності — не більше... На чорта й кому він здався? Його ж ніхто не примушував поривати із своїм світоглядом! Очевидно, ніхто й не перелякається, коли він знову об'явить війну сучасному ладові. Нарешті, коли на нього так погано впливає санаторійна обстановка, його ж ніхто не затримує тут. Можна виїхати хоч завтра.

Але, коли анарх підходив до цієї думки, що він може, коли схоче, покинути санаторійну зону, десь у глибоких тайниках ховалась йому думка, що це він неправду каже, що відціля він ніколи не вийде, що відціля нема повороту, як із того світу, що в цім саме й полягає — коли він хоче — вся драма.

І він знову дивився в одну крапку й шукав цього неможливого деталю.

І в той вечір, коли він зостався сам-на-сам із Карно, він лежав на койці й тупо дивився кудись у стелю.

З ранку стояв темрявий день. Над санаторієм проходили дощі. Дрібно горошила покрівля, і тільки зрідка налітав сіверкий вітер. Ртуть падала. Ріки не видно було: вона пішла в тумани, за провалля. Сьогодні хорі не ходили в садок.

Хорі, крім Карно, пішли на веранду, де зібралася група: відтіля доносились голосні голоси. Здавалось, що вони хочуть перекичатися чвирю.

Але не вгомонити стихію, не вгомонити дощ. Коли тямкають краплі, тоді дерева похило в ґрунт і ледве-ледве шелестять зеленню. Одгриміли грози в степовім краю. Сонце здає позиції й відходить у даль. Риплять тачанки дощів і тріскотять кулемети чвирі. Степами, оселями наступають туманні дні... І падає ртуть.

Але, може, то так здається? Отже, вчора на далекій десятині горів соняшник?..

За вікном, за зоною, скрикнув хтось і — безгоміння. Анарх напевно знав, що він не спить. Був він і справді нікчемний, непоказний. Тільки високий лоб, що починався від енергійного перенісся, міг би збентежити нервову людину. Це була якась безвихідна башта... Вона розганялася на крейдяну лисину і, здавалось, впирається в неї

тільки для того, щоб піднятися вище. Більше в нім нічого показного не було. Це все таки був найзвичайнісінький метранпаж, яких багато бачив анарх у різних друкарнях.

Анарх певний, що Карно, як і кожний Карно, відіграє в своєму виробництві не тільки технічну роль, але — головним побитом — культурну. Інтелектуальна кваліфікація Карно, безперечно, досить висока, як і кожного Карно. Анарх певний, що Карно завше воює з інтелігенцією, щиро ненавидить її, рекомендує їй стати до виробництва й страшенно буває здивований, коли виясняється, що цей чи інший об'єкт його нападок стоїть нижче за нього своєю ерудицією. Карно знає: він — метранпаж, вісім годин у день стоїть в отруйному пилові своєї друкарні, вісім годин збирає набори, підбирає літери, перев'язує мотузком гранки. Карно знає, що як би його не пхали на відповідальну посаду, він ніколи не вийде з друкарні, бо він не хоче керувати апаратом: він ніде не скінчив не тільки вищої школи, але й середньої. В анкетах Карно пише у відповідній рубриці: «Робітник». — Освіта? — «Самоосвіта».

Анарх був певний, що це і є той Карно, якого він малює в своїй уяві. І тим більш незрозумілою була тривога. — І справді, чому він так хвилюється?

Він подивився на Карно.

Метранпаж і тепер лежав нерухомо, витягнувши руки по боках і тим нагадуючи різьблення. Карно так тихо й непомітно дихав, що здавалось, він давно вже випустив останній подих.

Над вікном нависла чорна, мов атрамент, хмара. Накрапав дощ. І знову, ніби за тисячу верстов, дзвенів лікарів сетер. Вечоріло.

Раптом Карно підвівся й спустив із ліжка ноги. Анарх не стримав себе й здригнув. Тоді метранпаж провів рукою по своїй голеній голові й спитав із відтінком звичайного йому гаркавого сарказму:

— Навіщо ви мене шукали? пам'ятаєте?.. на стільці?

— Це ж коли? — спитав анарх, і в ту ж мить йому прийшло в голову, що метранпаж зовсім не той Карно, якого він тільки но малював у своїй уяві в колі друкарів

на фоні буденної професійної праці. Це була саме та людина, яка не дає йому покою. І ця думка остаточно паралізувала його волю.

— А тоді... хіба забули? — кинув Карно. — Здається, декілька днів тому?

— Ага... це тоді... — ніби й справді анархові остаточно потрібно було признатися, що він шукав метранпажа.

Карно саркастично усміхнувся:

— Так! Тоді... Для чого ж шукали?

Наступила ніякова мовчанка. Карно вперто дивився на анарха і, очевидно, чекав від нього відповіді. Але анарх не тільки не знав, що відповісти йому, — мало того: йому здалося, що перед ним стоїть щось надзвичайне і росте, і росте, і затоплює собою всі кімнати. І він, волохатий, величезний анарх, безпомічно борсається. Ще один-два моменти — і він упаде на коліна й заскиглить жалібним голосом, щоб не чіпали, щоб помилували його.

Але — прояснюється: перед ним — нікчемний, мов миша без хвоста, Карно. І тоді анарх почуває, що він шаленіє. Перед ним раптом постає відпускний солдат, який, прийшовши з війни додому, застає на брачному ліжку свою жінку з сусідським дванадцятилітнім хлопчиком. Він схоплює цього хлопчика за ноги, дивиться на перелякану, білу, як крейда, дружину, робить помах тілом цього юного льовеляса, спокушеного його ж жінкою, і з силою вдарає ним об стіну. І замість хлопчика перед ним розтросчений череп.

Анарх, як ведмідь, підвівся і — воістину — рывкнув:

— Чого ви хочете від мене?

— Чого я хочу? — усміхнувся Карно. — Власне, нічого! Мені здалося тільки, що ви шукали мене...

— Да! Я... вас... шукав! — направляючись до дверей і ледве стримуючи себе, чітко сказав анарх. Потім із силою грюкнув дверима й пішов на веранду. Проходячи повз вікна у вестибюль, він мимоволі зиркнув у свою кімнату.

Карно й тепер сидів на ліжку, як різьблення, і всміхався саркастичною усмішкою.

Анарх повернувся в палату тільки тоді, коли до неї зібрались усі хорі. Забігала в палату сестра Катря. Вона,

очевидно, хотіла ближче познайомитись із метранпажем. Сестра Катря звернулася до Карно з якимсь запитанням, але той — ні з того, ні з сього — зустрів її нахабним поглядом і одвернувся до стіни. Про це, між іншим, узнав увесь санаторій, і метранпаж остаточно всіх обурих.

Але плебеї — певна частина санаторійної публіки — виправдовувала «свого». Проте й плебеї здвигнули плечима по закутках, бо й від них Карно тримав себе окремо.

Тільки Хлоня сміливо підходив до метранпажа й хлопав його по спині:

— Що братішка?

Що ж до анарха, то він почував: безпричинна ворожість до Карно що далі, то більш зростає. Тієї ж ночі він якось зиркнув на метранпажа — і темна думка майнула йому в голові.

А втім, можливо, то не темна думка, а темна чвиря, бо надворі не переставали шкульгати дощі, бо над санаторійною зоною похилилось похмуре небо, і хмари затопили всю даль.

Бо далеко — чи з буряків, чи на буряки — рвалась проста й невесела, мов побут дикунів, дівоча пісня.

VIII

Його ніби щось штовхнуло, і він розплющив очі. Зиркнувши у вікно, анарх відчув радість теплого безхмарного дня. Хутко вдягнувшись, він вийшов на повітря.

За ніч хмари пропали, і прийшла теплінь. На дикий малинник, що на заході зони, наступав ясний прозорий ранок. По травах нечутно свистіла коса світанку.

І тоді за межами санаторійної зони на березу злетів півень і крикнув урочисто й побідно «кукуруку».

Він подивився на кошару: відтіля виходила корова з білою плямою на нозі, з очима ласкавими, мов ласка. І здалося йому, що вона теж співає якусь невідому пісню, в якій звучить побідний гімн землі.

Із шумом виходили свійські тварини, і вилітало, вибігало, прокидалось дике царство. Прокидалась земля.

До ріки побрела отара товару. Виліз заспаний санаторійний дурень і крикнув теж дико: «о». Потім підбіг до ялової й почав ударяти по ній клюкою. Дурень остаточно збожеволів. Він так яро бив тварину, наче вибивав їй велике горе («вона ж досі не продовжила свого існування, вона ж досі не завагітніла»). І здавалось, що в глибинах ріки ходить зграями риба і в хорій млості треться, ще треться й викидає, затоплює ікрою ріку.

Анарх бадьоро ступав по доріжці.

Відсутність рівноваги цього ранку дала себе знати. До того ж цієї ночі приснився йому якийсь рожевий сон і сприятливо вплинув на нерви. Виходячи на свіже повітря, він навіть хотів голосно зареготати, згадавши метранпажа й жахи минулого дня. Анарх розкидав свої мускулясті руки і в млості витягував своє грандіозне тіло. Він почував себе так, ніби тільки що вийшов із лікарні, перемігши хворобу. Такого душевного стану він давно вже не пізнавав. Правда, і тепер ховався сумнів. Хвилинами приходила думка, що цей день не більше, як примара. Можливо, все це скоро розсіється, пропаде.

«Ну, і хай пропадає — подумав він. — Лиш би не зараз».

Підводилось сонце, прекрасне, як і в перші дні народження світу. Палахкотів жовтожар. Завагітніли яблуні й родили; тепер легко зідхали в голубу далечінь. Тільки но відлетіли ранкові сні крізь яблуневий глуш і зупинились на дальніх полях голубими незнайомками.

Скоро з палат повиходили хорі й сестри. Десь уже шуміла Унікум. Десь хтось уже жартував. Десь хтось когось, жартуючи, обіймав.

Анарх пізнав приплив гарячої крові і, коли в залі раптом ударив хтось по клявішах, коли, спотикаючись, побігла музика легкої шансонетки й наздогнала його, він чітко пішов уперед. Він знав, що раптово може вирости башта неможливої муки, і він поспішав; зараз кипить над рікою жовтожар, і зараз не треба думати, не треба знати.

Звернувши у дикий малинник, він зупинився й прислухався до шуму на санаторійній зоні. Тоді ж, зиркнувши в той бік, де самотньо стояв старий дуб, вискочивши

з пустельної доріжки, він побачив метранпажа. Підйом раптом підупав. Але зараз Карно викликав у нім не більше, як приплив апатії.

Анарх сховався на командну висоту. За гонами вже кипіла індустрія: розбігались роздоріжжя й залізниці. До промислового центру спішили з усіх кінців путі. Кожні п'ятнадцять хвилин вилітали потяги й мчались у степ по глухих дорогах республіки.

Високо підвівши голову, мовчки, ішов до кульмінаційної крапки анарх. І тільки, коли в листянику майнула спідниця, він зупинився.

Анарх одкинув у бік гілку й побачив сестру Катрю.

Вона підійшла до нього, як і завжди, печальна.

— Раненько ви підвелися сьогодні! — сказала сестра Катря.

— Як бачите!

— Я теж не можу спати. Власне, ночі тепер ще й не такі довгі, але й вони наводять тоску.

— Хіба ви ще й досі не одержали командировки? — спитав він, щоб щонебудь сказати.

— І досі! Вони остаточно мене замучили! — гаряче сказала сестра Катря. — Я буквально не маю вже сили жити тут.

— А от Майя мені казала, що вона, навпаки, так би на санаторійній зоні цілий вік і прожила.

Анарх і це сказав, щоб щонебудь сказати. Але сестра Катря нервово взялася за свій чорненький бантик.

— Перш за все Майя неправду каже. І взагалі вона не вміє правди говорити. А потім Майя зовсім інша людина.

— Це ж як?

— Так... Тільки ви, будь ласка, не ображайтесь на мене й не подумайте, що в мені говорить заздрість чи то ревність.

— Що ви?

— Я знаю, ви цього не можете подумати, — сказала сестра Катря. — Ні ви зі мною, ні я з вами ніколи не говорили про кохання. І, власне, висловити свою думку про Майю мені тільки тому ніяково, що ви з нею живете!

— А ви це відкіля знаєте? — усміхнувся він.

— Я, власне, гадала, що ви цього не ховасте?

— Саме?

— Саме... того, що ви живете з Майєю.

— Ну, коли ви так уперто настоюєте, то хай буде по-вашому. А тепер висловлюйте свою думку про Майю.

— Думка моя така: Майя — нехороша людина. Не встигла вона приїхати сюди, як я відчула це. В ній, як це не дивно, багато аристократизму. Ви розумієте мене? Ви подивіться на її зовнішність — це ж княжна! Я навіть думаю іноді, що її й походження таке. Цей римський профіль, цей стрункий стан, ці надменні й нехороші очі, ці мініатюрні пальчики, які так і хочеться погладити, все це говорить за її аристократичне походження.

— Але цього, я гадаю мало, щоб не любити її?

— Так, цього мало. Але не тільки ж про її зовнішність я хочу сказати. Кожний її рух, кожний жест, кожна усмішка мене відштовхують від неї. І, я гадаю, не тільки мене. Я певна, що вона зовсім не те, чим ви її уявляєте.

— А все таки, за що ж ви її не любите?

— Знаєте, я можу зробити багато припущень. Але й це вам нічого не скаже. Я знаю тільки одно: Майя — надзвичайна егоїстка. У неї, безперечно є якийсь біль, і от вона замість того, щоб самій носити вагу цього болю, звалює його на чужі плечі. Це — факт, і ви не одмовитесь од цього, поскільки частину цієї ваги й ви носите. І взагалі я можу сказати, що Майїне промешкання на санаторійній зоні скінчиться якоюсь нісенітницею. В данім разі я покладаюсь на свою інтуїцію.

Анарх згадав Майїн тихий негарний смішок, і цей смішок викликав — ні з того, ні з сього — образ метранпажа. І знову неясна тривога зародилася в нім. Але навкруги було так дзвінко, так бадьоро, що все темне, що постало, ураз розсіялось.

— Я гадаю, що ви прибільшуєте! — сказав він, беручи під руку сестру Катрю й направляючись за нею до кручі.

— Ви так хочете зараз вірити — хай буде так.

— Знаєте що? Давайте покинемо про це! — сказав він і зідхнув.

Сестра Катря фаркнула й нервно поправила свій чорненький бантик.

— Пробачте! — тихо сказала вона. — Я й сама не помітила, як зайшла так далеко.

— Ні, я зовсім не про це. Я кажу: давайте виберемо веселішу тему. Бачите, який прекрасний ранок?

Вони зупинились над кручею. Праворуч у підніжжя гори текла ріка. На поверхні їй сковзались верховоди. Далі легко хвилювались комиші. В далині по звертистій металевій лінії маячів ранковий човен: рибалка й ятері. І не знати, хто сіяв, хто просівав голубий порошок під кручі. І не знати, відкіля так п'яно пахли берези.

— І правда гарно! — сказала сестра Катря. — Я завше, коли бачу перед собою голубе небо, згадую чомусь біленький фартушок, що його носила в гімназії. І, знаєте, коли я окунуся з головою в якийсь позитивізм або в «критику чистого розуму», мені здається, що я шукаю там саме його — цей фартушок — біленький, як перший далекий сніг.

— Цікаві асоціації.

— І навіть більше того, — сказала сестра Катря. — І тепер після громадянської війни, саме тепер, коли всюди якось посіріло, мені здається, що я вдруге загубила цей біленький фартушок. Фартушок, мабуть, символ радості.

Анарх хотів був щось сказати, але в цю хвилину розтявся недалеко оклик.

— Савонаролечко!

Сестра Катря здригнула й сказала, увільняючи свою руку:

— До побачення. Я піду!

Він одступив на крок. Він не затримував дівчини. Сестра Катря відійшла вбік і скоро зникла в зарості.

Анарх подивився вниз: крізь гущавину продирались — Майя й Хлоня. Іншого разу він був би цілком задоволений. Після останньої суперечки, коли Майя назвала його «сволоччю», анарх досі не почув од неї жодного слова. Тепер, хоч і знав, що Майя йшла миритися, не тільки не

відчув радості, як завжди було з ним, а скоріш був незадоволений.

Перший збіг на командну висоту Хлоня. Він привітався з анархом і пішов до дальньої кручі. Скоро на висоті була й Майя.

— Чижик-пижик! Руку! Мир! — сказала вона.

Майя, очевидно, нарочито розпустила волосся й забризкала своє тіло духами. На командній висоті запахло конвалією.

— Чижик-пижик! Ну, невже тебе не хвилює туге тіло юнки? — казала Майя, притискаючись до анарха й роздимаючи ніздрі. — А от ти мене хвилюєш! І ти не вір мені, що я зараз жартую. І зовсім то не жарт, коли відчуваєш під своїми руками живі сильні м'язи, і твоя кров бунтується. То неправда, що жарт!

Анарх мовчав.

— Ей, ти, куди ти тікаєш! — крикнула Майя, повернувшись у той бік, куди йшов Хлоня.

Той зупинився й пішов назад. Тоді Майя потягла анарха до пенька, і скоро всі троє сиділи на ньому.

— Ну, Хлоню, — звернулася Майя до юнака. — Як ти сказав, коли ми йшли сюди? До кого я зараз подібна? Ну?

— Це, звичайно, шкода, але ви сьогодні чудово виглядаєте, — сказав Хлоня.

— Чому ж це шкода?

— А тому, що ви — злючка!

— Злючка? — зареготала Майя. — Хлонько! Яке ти маєш право говорити так?

— А яке ви маєте право називати мене на «ти»?

Майя поправила своє не в міру викликаюче декольте, прищулила очі й звернулася до анарха:

— Бачиш, він теж хоче перейти зі мною на «ви».

— Не я хочу перейти на «ви», — сказав Хлоня, — а ви мусите зі мною говорити на «ви».

— От тобі й раз! Ну, як же я з тобою буду говорити на «ви», коли ти карапет.

— Себто я не мужчина?

Майя ще голосніше зареготала. Тоді ображений Хлоня підвівся, оправив блюзку й халат і подивився уважно на Майю.

— Коли я не мужчина, то чого ж ви залицяєтесь до мене?

— Я? Залицяюсь до тебе?

— Да! Ви залицяєтесь до мене. Хіба не ви тільки не пропонували мені поцілувати себе.

— Себто я пропонувала тобі, щоб ти поцілував себе? — знову зареготала Майя.

Хлоня почервонів.

— Ну, я не так, значить, висловився.

— Покинь, Хлоню, говорити ерунду, ти краще щонебудь прочитай... Ну?

Анарх вийняв цигарку й запалив її; над пеньком спалахнув синій димок, і запахло. Він вбирав запах конвалії й уважно дивився на Майїне декольте. Йому раптом прийшла думка («яка глупота»), що він ще не прокинувся, і тоді ясно постала перед ним учорашня сутичка з Карно.

Хлоня вже заспокоївся.

— Ви гадаєте, що так не можна сказати, а я гадаю, що так можна сказати, — говорив він.

— Слухай, чижик-пижик, — звернулася Майя до анарха. — Як, по-твойому, можна так сказати? Хлонько, повтори!

— Я хочу перед вами розсипати одуванчик слів — повторив юнак.

— Це щось подібне до старомодного реверансу. Слухай, Хлонько, ти обов'язково будеш десь на провінції парикмахером.

— Хай буде й так: це теж непогано!

— Ну, а як би ти намалював сьогоднішній ранок?

— Я сказав би: «був ранок і все було так прекрасно, як голуба... птичка. Знаєте: скок! скок!»

— І все?

— Цього досить; можна в двох словах передати цілу картину.

— А я сказала б так: ти, Хлонько, *enfant terrible*.

— Прощу не образити мене!

— Хіба ти зрозумів? — зареготала Майя. — Я ж нарочито і вжила сальнової мови, щоб не образити тебе!

Хлоня круто повернувся й пішов до дальньої кручі.

Гинули роси, зник жовтожар. Над рікою випливало сонце й гриміло в простори. Далеко на Гралтайських Межах кричав санаторійний дурень. І ріка несла цей оклик вниз по течії до моря. Дурень остаточно збожеволів: він до краю налив ріку, він затопив її своїм задушеним криком.

— Чижик-пижик! Все таки скажи мені...— промовила Майя, коли Хлоня відійшов на декілька кроків, і положила енергійним жестом анархову голову на свої коліна. — Я все таки не розумію тебе! Чому ти останнього часу такий... я б сказала, розгублений. Може, в тебе єсть якісь тайни?

Анарх подивився в Майїні прищулені очі й побачив у них не то тривогу, не то доuku.

— Тебе, може, дивує те, що я тебе не так зустрів, як бувало раніш?

— А хоч би й це! — нервово кинула Майя.

— Коли тільки це, то не варт вести нам такі розмови.

Майя замість того, щоб образитись, на всі очі подивилась на анарха.

— Значить, у тебе єсть якісь тайни? — сказала вона.

— Ніяких тайн у мене нема, — в'яло промовив він і, положивши руку на Майїне коліно, заплющив очі. Він що далі, то більш почував у своїм тілі якусь неміч. — Покинь мене розпитувати.

— Хіба тобі неприємно?

— Так.

— Дивно! — сказала Майя і ще щільніш притулилася до нього. — Все таки я не розберу, чому ти останнього часу ведеш себе якось...

— Ти думаєш?

— Да, я думаю. І, по-моєму, не помиляюсь.

— Ну, коли ти так цікавишся, — знову в'яло сказав анарх, — то я тобі скажу: я хорий.

Майя покосила очі на анарха й тихо запитала:

— Чим же ти хорий?

— Хіба тобі не все одно?

— От чудак! — неприродно засміялась Майя. — Я ж тебе кохаю... Хіба ти забув?

Анарх провів рукою по своїй волохатій голові, подивився на довгі Майїні вії, під якими вона сховала очі, і сказав:

— Давай не будемо валяти дурня.

— Ну, я бачу, що з тобою не можна серйозно говорити, — образилась вона. — Ти зі мною просто не рахуєшся. Невже я тільки й валяю дурня? — і потім спокійно сказала: — Я тобі скажу прямо. Я догадуюсь, що в тебе зовсім не така хвороба, як у людей. Ти, мабуть, хорієш — тільки, будь ласка, не шукай тут задньої мислі — хорієш на анархізм... Да?

Анарх подивився на Майю. Але й зараз її очей не видно було: їх прикривали довгі вії.

— Ні, у мене інша хвороба.

— Ну, от і скажи мені... Чого ж ти мене мучиш? — Я бачу, тебе дуже цікавить... Так от: я хорий гістерією.

— Тільки всього?

— Тільки всього!

— Ну, я тобі не вірю. Коли б було тільки це, ти б так довго не мучив мене.

— Це, бачиш, залежить від темпераменту, — ще раз в'яло промовив він.

Майя засміялась своїм тихим негарним смішком і грубо скинула з колін анархову голову.

— Ходім на зону! — сказала вона. — Чижик-пижик! Мене не обдуриш! — і погрозила пальцем.

— Як не обдуриш? — спитав анарх і почув, як йому неприємно йокнуло під серцем.

IX

Зійшовши з командної висоти, Майя зупинилась, подивилась на анарха, і від її погляду несподівано повіяло холодком.

— Я йду в палату, — сказала вона.

Він нічого не відповів і пішов на схід, несвідомо для самого себе прямуючи на луки. День було зіпсовано. Розмова з Майєю знову звела кінці мислі на постаті Карно. Він пригадав останню зустріч із метранпажем, всі її деталі — і якесь неясне передчуття обхопило його.

Власне, що його нервувало? Зустрівся він із Карно сам-на-сам лише один раз, але анархові здавалось, що він метранпажа бачив уже тисячу разів. Він певний, що поводження Карно з ним не є випадкове метранпажеве чудернацтво, — в цім ховається якийсь глибокий сенс, і оскільки це так, то він, очевидно, не помиляється, гадаючи, що Карно почав раптом стежити за його кожним кроком. І випадок із яблуками — не більше, як зачіпка. Тепер він майже не почував колишньої незадоволеності, він уже не думав про міщанство, яке оточувало його. Анарх якось ураз примирився з ним. Тепер перед ним поставало щось більше безвихідне й гостре, як метранпажеве обличчя.

Йому знову прийшла думка, що це рожеве «сьогодні» — не більше, як фантом. «Так буває за час кризи, — подумав він, — проривається життя, але одразу ж гасне, і тоді прискореним темпом проходить процес хвороби до останньої руїни».

І зрозумівши, що цей рожевий день є випадкова пляма на його хорій психіці, він зрозумів і те, що бадьорий настрій уже ніколи до нього не повернеться.

До дзвоника залишилось біля години, і він ішов на луки поволі. Він ішов саме до санаторійного дурня.

Там він сяде на горбику й запалить цигарку, відціля санаторійна зона буде маячити якоюсь заозерною птицею, що відпочиває на перелоті. Дурень буде мовчати, підводиться і знову кричати своє «о». Тоді на горизонті виросте біла стьожка: то кур'єрський чи пасажирський поспішає до города. І буде чути далекий гудок над степами. А по степах, припадаючи, попливуть клоччя пари. Коли потяг зникне за горизонтом, дурень здивовано подивиться на нього, і в його погляді стане незрозуміла тоска. Тоді анарх подумає, що дурень згадає якусь степову станцію на глухій дорозі, повз котру зрідка, не зупиняючись, пролітає потяг. Подумає, що дурень тоскує за тим невідомим життям, яке, прорвавшись у степ, мчить до неві-

домих обрїїв. І дивно: коли анарх тікав від санаторійної публіки, він завжди попадав до дурня. З ним було не тільки легко — в нім він находив надто близькі йому рисочки й цілковите заспокоєння.

Передосіннє сонце стояло в згустках опару. З города гулом темної міді крокували дзвіниці. Луна від того гулу бродила по луках важкою примарою й потопала у вогкості надбережжя.

Але ріка мовчазно й байдуже линула в даль.

Анарх прийшов і сів біля дурня. Той нічого йому не сказав і, сидючи на пеньку, уважно розглядав конфектну обгортку. Що він у ній найшов цікавого — важко було догадатися. Але він так уважно дивився на цей нікчемний папірець, що можна було з певністю сказати: конфектна обгортка викликала для нього якісь химерні асоціації. Очевидно, по них дурень находив відповідь на свої, йому одному зрозумілі запитання.

На горі кричала Унікум: когось уперто кликала. І анарх, коли вереск її розсипався над луками, машинально повертав голову й дивився на санаторійну зону.

Дурень сидів і зрідка гигикав.

— Чого ви смієтесь? — спитав анарх.

— Оце! — тикнув той пальцем на папірець і задумався.

— Що оце?

Але відповіді не було. Можливо, дурень просто не міг відповісти. Зрідка він кидав погляд на коней: вони стояли збоку й підбирали зелену траву. Дурень уважно дивився на них і потім переводив кудись здивовані очі. А коли тельняк дзвоник, що висів на шиї молодого жеребчика, дурень похилив голову й монотонно відбивав:

— Телень! Телень!

Коні підводили голови й сторожко прислухались до шамотіння в оселях: то пролітав вітер, біг через ріку й попадав на Гралтайських Межах. І тоді ж від санаторійної зони кокетливо кошлатились зелені трави.

Коли анарх іще раз повернувся на крик Унікум, він побачив, як з гори спускаються дві постаті. Він одразу

пізнав їх: то був метранпаж і миршавий дідок. Вони, очевидно, направлялись до нього.

Анарх відчув, як йому щось неприємне й гостре проповзло по спині. Карно розмахував руками, нібито щось доказував дідкові, і його гостреньке обличчя витягнулось уперед, як лягашеві на полюванні за час «стійки». Метранпаж раз-у-раз скидав свої очі на те місце, де сидів анарх, і тоді анарх крізь гони відчував нахабність цього погляду. Тут щось було від інквізиції. Це був якийсь неможливий тваринний сарказм.

Він був певний: Карно прямує до нього й прямує саме для того, щоб знову підкреслити, що він, Карно, вже тут, на санаторійній зоні, що він, Карно, вже не допустить приходу нового рожевого ранку, який був сьогодні; що він, Карно, зараз розсипле свій гаркавий сарказм і накаже анархові не забуватись.

«Ах, яка глупота!» — скинувся він.

Але ця думка якось непевно промайнула в голові й одразу сховалась.

Нечутно спадав ранок і плавко сідав на фіолетові озера загоризонтної зони. Прямо горів сизий капустак, а над ним стояли табуни комах. Вище тікали дикі поля.

Карно й дідок підходили до того горбика, на якому сидів дурень. Анарх не помилився: перескочивши рівчак, метранпаж привітався з дурнем і сів оддала на траві. Дідок, як і завше, метушився і, ніби він нічого іншого й не знав, хіхікав:

— Хе... хе... Тавонароля!

Карно посидів мовчки з хвилину. Потім витягнув своє гостреньке обличчя.

— Да, погодка нічого собі! — сказав він, невідомо до кого звертаючись.

Але анарх, як тільки почув цей голос, інстинктивно зібрав мускули на своїх руках і знітився. Він раптом пізнав якусь надзвичайну розгубленість, ніби на нього насувалась безвихідна сила. Щось подібне до цього він пізнав колись у дитинстві, коли батько, зібравши дівчорілля біля ганку, повалив його на холодний цемент обличчям униз, спустив з нього штани й почав бити його ременем по оголеному тазу. Це була перша «порка», і з першим

ударом він пізнав, як йому в мочовому пузирі неможливо залоскотало, і він в якомусь божевіллі розкусив грудку цементини.

Тільки з цим він міг порівняти свою розгубленість, яка його зараз охопила.

— Будь ласка, дайте мені сірника! — сказав Карно, звертаючись до анарха, і поліз у кишеню за кisetом.

Анарх ураз підхопився, ніби йому обов'язково треба було підвестися з горбика. Але в той же момент знову сів: йому раптом ударив в обличчя сором, і він навіть подумав про себе: «Чорт! Глупота!»

— Я прохаю сірників, якщо вони єсть у вас, — повторив Карно.

Анарх вийняв коробку й недбало кинув її до метранпажа. Той підвів здивовано брови, але нічого не сказав і запалив цигарку.

— А що це у вас лежить? — спитав Карно, показуючи на анархові коліна.

Анарх здригнув і інстинктивно схопився за кишеню.

— Ви про що? — вирвалось йому тихе запитання.

Метранпаж засміявся.

— Як я вас налякав яблуками!.. Я кажу про он той листочок... Бачите?.. Ага, от-от? Я кажу — з якого це дерева. З мене недавно сміялися, що я не відрізняю кленового листа від дубового... Ви як, відрізняєте?

— Ні! — в'яло промовив анарх і подивився: де ж дідок?

Але дідок сидів позад його й тихо хіхікав. Коли анарх повернувся до нього, він показав гнилі зуби й знову кинув:

— Хе... хе... Тавонароля!

— А я от тепер уже відрізняю, — сказав Карно, — це дуже легко. Хочете, научу?.. От подайте мені цей листочок... Ну, подайте ж! Ну, чого ж ви сидите?.. Ну, скоріш.

— Будь ласка, не мішайте мені відпочивати! — різко кинув анарх, і тут же почув свій голос чужим і порожнім.

— Хе... хе... Тавонароля, — знову захіхікав дідок.

— Який ви запальчастий, — саркастично всміхнувся Карно й витягнув своє гостреньке обличчя. — І потім: чому ви так грубо говорите зі мною? Це, здається, не перший раз?

— Так! Не перший раз! — різко кинув анарх.

— Я розумію, що не перший раз! — сказав метранпаж і підвів брову. — Але ви все таки не хвилюйтесь! Ще встигнете відпочити. На те єсть мертва лежанка... Хіба забули про неї?

— Хі... хі... Тавонароля, — ще раз захіхікав дідок.

— Забув! — різко шпурнув анарх і взявся за голову: йому прийшла думка, що це — сон. Ніколи він не бачив на санаторіях і взагалі в житті таких метранпажів. В більшості це були або обивателі, або недалекі ортодокси. Тепер перед ним сиділа воістину якась чудернацька людина.

Дурень, що весь час безглуздо дивився на конфетну обгортку, раптом підвівся і, вибрикуючи, мов молоде теля, з гиком побіг до коней.

— Ну, добре, — гаркаво сказав Карно й витягнув своє гостреньке обличчя. — Гніваєтесь — значить, не треба!

Але анархові в цю хвилину несподівано прийшло на думку самому кинути запитання.

— А скажіть мені, — сказав він, і йому йокнуло в грудях. — Ви справді думаете, що я боюся вас?

Карно не здивувався, ніби давно вже чекав на це запитання.

— Так! думаю!

— А чому ви й досі мені нічого про це не сказали?

— Я бачу, що я не помилюся, — засміявся Карно. — Знаєте, мені смішно: така махина, а боїтесь такої маленької людини. Мені, бачите, здалося, що ви — гістерик.

— Хі... хі... Тавонароля, — захіхікав дідок і поліз до того пенька, що на ньому сидів анарх.

Анархові стисло горло спазмами, і він пізнав приплив тваринної радості: все це, значить, з'ясовується просто — він гістерик. Нічого особливого нема. І ніби боячись, що хтось розділить із ним цю радість, він навіть хитренько всміхнувся й опустил голову.

Метранпаж уважно дивився на те місце в комишах, де поринув дурень, і мовчав. Дідок підліз уже і, виставивши гнилі зуби, хіхікав.

Далі, мов крізь сон, він чув, як Карно говорив про Майю. Карно питав: відкіля вона? Анарх не знає? — І під-

моргнув. Він, безперечно, любить (не тільки цей дідок) гарних смаковитих дівчат. Знаєте, він любить, коли в дівчини білі литки й вона вся пухка. Знаєте — ляжеш на неї, і здається, що ліг на пуховик.

В такому ж дусі незграбними фразами, цинічними до безглуздя, метранпаж говорив із чверть години. Анарх за цей час не промовив жодного слова. Він тепер певний був, що все це — примара, що ніякого метранпажа в дійсності нема, що завтра він прокинеться й буде рєготати з себе. Він рішив покїрно вислухати Карно, свїдомо приймаючи його, як фантом... Можливо, нарешті, він сидить десь зовсім не на луках, а в ізольованому помешканні. Завтра він прокинеться й побачить — нічого нема!

— Значить, за малинкою ходите?.. Ну, і ходїть!.. З Майї гарна малинка, — говорив метранпаж.

Анарх і на це не реагував. Мов волохата статуя, сидїв він на пеньку й дивився собі під ноги. — Збоку хїхїкав дїдок.

Потїм він підвівся і, похитуючись, пішов до санаторїїної зони.

По дорозї він зустрїв сестру Катрю.

— Знаєте, — сказала вона, — я за нїч проглинула мало не триста сторїнок. Але я не відкрила жодної сторїнки життє. Я думала ранїш, що я мало працюю, а тепер я бачу, що я просто бездарна людина.

Анарх подивився на сестру Катрю й раптом скинувся: Що ж, і вона фантом? — Ах, яка глупота!..

— Слухайте, — звернувся він до неї, протираючи очї, — як ви гадаєте: я сплю, чи це...

— Що це? — підхопила сестра Катря.

— Ах, Боже мїй! Я вас питаю: це сон, що я з вами говорю, чи це дїйснїсть?

Сестра Катря подивилася на свого свївбесїдника, і він їй здався, очевидно, дуже комїчним. Вона, здається, перший раз цїро засмїялась. Сестра Катря взяла анарха за руку, вивела з гушавини, поставила на сонєшний бїк і прямо подивилась йому в очї. Звичайно, вона зрозумїла цю виходку, як бажання його трохи пожартувати з нею.

Після цієї сутички — на луках — із ним скоїлось щось неладне. Моменти фантастики так переплутались із дійсністю, що він іноді буквально не міг відрізнити примари від реальної речі. Але Карно й для решти санаторійців був центром уваги. Анарх остаточно запевнився в цьому, коли випадково прочитав уривок із щоденника однієї хорої. Там було написано це:

«...Наш санаторій поділяється на два табори: плебеї, інтелігенція. Між таборами завжди — іноді мовчазний, іноді буйний антагонізм. Іншої класифікації тут нема. — Але на цей раз усе це згладилось: один табір — весь санаторій, другий складається з одного метранпажа. — Бувають люди, яких не люблять усі. От і Карно. І плебеї вже захищають «свого». Гордий, неприступний, а виходки — ніби його допіру вкусила осіння муха. Цинік і нахаба: куди там до нього слинявому дідкові! І всі вже давно знають, що ця хитра людина кривляється і вдає з себе дурненького. — Власне, головним мотивом незадоволення є шпигунство. Звичайно, шпигунство допустиме, шпигують усі потроху. Але всьому ж єсть межі. Коли шпигунство — нешкідливе явище — нічого. А то, припустім, ходив дехто покурити (курити дозволено, лиш би ніхто не бачив), а тепер не можна ходити. Всюди він, ця нахабна фізіономія. Набачить — і доносить ординаторові. Той, звичайно, лякає випискою із санаторія. Це вже занадто. — І росте мовчазний протест. — А недавно навіть (це коли вже запахло осінню) така була сутичка. Хлоня попрохав, щоб метранпаж відсунув койку, щоб Хлонину койку можна було поставити на сонце. — «Товаришу, будь ласка, одсуньте свою койку», — попрохав Хлоня. — Карно мовчить. — «Товаришу, я вас прошу: одсуньте свою койку», — ще раз попрохав Хлоня. — Карно — ні слова. — І так до трьох

разів. — Тоді Хлоня підводиться і каже: «Ви, товаришу, невихована людина!» — «А ви, товаришу, Онан!» — кинув Карно. — «І більш нічого?» — спитав Хлоня. — «І більш нічого!» — сказав Карно. — Це чули інші. Інші захвилювались. Хлоня мовчить, а інші не могли мовчати. Оточили метранпажа й загалділи. Що, мовляв, за чортовщина: ви — погромник, вам не може бути місця на санаторійній зоні. — Метранпаж і тоді ні слова. — Тоді до нього підскочила Унікум і закричала: «Повторіть і мені, що ви сказали! Зараз повторіть!» — «Онан», — спокійно повторив Карно. Це вже було занадто. Це вже чорт знає що! Це ж неможливо! — І піднявся такий гамір, такий крик, що позбігалися сюди мало не всі сестри, мало не весь санаторій. — Але метранпаж і зараз лежить і мовчить. — «В чому тут справа?» — спитала сестра. — Всі загалділи, і ніхто нічого не розбере. — «Товаришу, в чому тут справа?» — ще раз спитала сестра. — «А я знаю!» — сказав метранпаж. — «Як ви так Хлоню назвали?» — «Ніяк!» — різко кинув Карно. — «Але почекайте, — галдів санаторій, — ви, мовляв, назвали його Онаном». — Тоді метранпаж підвівся й почав плести нісенітницю. Припустім, в старовину навіть талмудисти носили таке ім'я, а поети й зараз прославляють його. Що ж тут особливого? — «Але почекайте: ви ж не талмудист?» — «Ні!» — «Ви ж не поет?» «Ні!» — «Тоді ж яке ви маєте право називати його так?» — Ну, а потім усе так переплуталось, що нічого не можна було розібрати. Карно, безперечно, глузував. Він просто погромник. — І хоч усю цю історію було «замазано», але Карно на цей раз, мабуть, остаточно й безповоротно скомпромітував себе. Ми його бойкотуємо».

Так! Очевидно, Карно є найреальніша особа, коли він центром уваги являється мало не для всіх. Так! Карно нічого не має спільного з примарами!

Але чому ж він так неможливо мучить його? — Проте анарх не помилився, коли рішив, що хорий психічний процес піде з прискореним темпом. Він частіш став прокидатися вночі й тривожитись. Якась темна настирлива думка остаточно не давала йому покою. Підозрілість доходила до абсурду, і він тоді знову дивився в одну крапку, і крапкою цією був метранпаж. Але й обставини склалися для нього не вигідно. До Карно й справді тепер мало не кожного тижня приходив якийсь незнайомий чоловік із города й завжди якось таємно зникав у бур'янах. Часто до анархової койки підходила Унікум і, звертаючись до Майї, говорила:

— А я про нього щось знаю!

— Про кого? — питала Майя.

— Про метранпажа!.. Про кого ж! — казала Унікум і робила загадкове обличчя.

Правда, Унікум багато дечого знала, і їй ніхто не вірив. Але анарх цілком серйозно приймав ці розмови, бо вони відповідали його настроєві й загальному душевному станові.

До того ж і Майя не менш дивно почала вести себе: вона раптом перестала сміятись своїм тихим смішком, і в ній анарх став помічати якусь різку переміну. Поперше, вона ніби уникала зустрічі з ним і, подруге, робилась похмуріша, і над її переніссям несподівано виросла зморшка. Можливо, на Майю впливала природа, бо запахло дозрілою осінню.

Ішов вересень. За місяць прийде листопад. Над оселями, над санаторійною зоною повисне туман. Десять буде рипіти ясень, а далі шелестіти — похилі явори. Із санаторія хорі пойдуть у город. І буде тоді порожній санаторій мовчазно стояти серед степу. Тоді зрідка дійде сюди гул із города, а глухої ночі повз санаторій будуть пролітати — крізь тумани, по невеселих дорогах республіки — червоні очі потяга.

«Іде вересень! Прийде листопад!»

Над санаторійною зоною перелітали аеропляни по маршрутній лінії «від — до». До анарха підходила Майя і говорила про те, що віддаляється літо.

— Я відчуваю, як пливе літо до Чорного моря, — казала вона і в'яло гладила своєю вихолоною рукою анар-

хову голову. — Я почуваю, що воно пливе в Малу Азію, в країну чорного лебедя.

Майя знала якусь легенду: з тайги, із сіверких північних озер вилетів білий лебідь на австралійські копальні й там сів на темну ріку. І став тоді лебідь, як атрамент. Майя вже не говорила про кохання, і тепер він не чув од неї цинічних фраз. Але вона частіш говорила про осінь і говорила, що осінь хоч і прекрасна, як цей хрустальний, що пройшов, кінець гомінкого літа, але осінь — тьма, і вона боїться її.

Ріка хмурилась. Од ріки бігли жваві вітерці, підіймались вище й летіли на південь. То були північні сіверкі вітерці. І мовчав яблуневий глуш, нагадуючи анархові чомусь первісну архейську добу.

Зрідка до анарха підходила сестра Катря і в сотий раз говорила йому про тупик санаторійного будня й скаржилась, що їй досі не дали командировки.

«Взагалі вересень на всіх вплинув, — писала в своєму щоденнику хора. — Унікум — і та стала нервовіша. Принаймні, прийшов і такий випадок, коли й Унікум упала в гістерику. Це було на початку вересня. До Унікум прийшов знайомий із города, і вони пішли в ліс. Далеко вони зайшли — невідомо. Але їх на санаторійній зоні не було з півгодини. — Раптом у палатах почули гістеричні ридання. Коли хорі вибігли на веранду, то побачили заплакану Унікум. — «Що там? Що з вами?» — питали її. — Тоді Унікум розказала крізь сльози це: пішла вона із знайомим за конторський пляц. Відтіля вони пішли на різу й сіли відпочивати. Унікум буде прямо казати: вона любить цього знайомого. І от, коли вони... ну, її, звичайно, всі розуміють... — тріснула гілка. Вона скочила й побігла в кущі. А в кущах — щоб ви думали? — мерзавець-дідок! Він стежив за нею й підглядав. — Унікум заспокоювали. Вона не могла заспокоїтись, бож знайомий знервований пішов, не попрощавшись із

нею. Це ж чорт знає що! — Дехто хіхікав. Але дехто й обурювався: це вже справді хамство! — Тоді до дідка підскочив Хлоня й з усього розмаху вдарив його по фізіономії: — «Хам!» — Дідок зблід і розгублено дивився на хорих. Він щось плів, що він нічого не думав, що він «просто так». — «Я не тього, не думав, — казав він, — я йшов просто так!» — «Брешеш!» — знову гістично закричав Хлоня. «Тетне слово!» — Тоді Хлоня раптом схопився за голову й з криком «піду утоплюся» вискочив із дверей. За ним вибігли хори і декілька сестер».

Анарх, між іншим, був у цей час у своїй палаті. Коли йому розказали про цю історію, він навіть не поворухнувся. Він раптом відчув і тут якусь безвихідність, що проти неї смішно боротись. Він згадав миле Хлонине обличчя й подумав: «так треба!» — Коли Хлоню зловили й з криками та галасом привели в санаторій, анарх і тоді спокійно лежав на своєму ліжку.

XI

Ішли осінні місяці. Ранки стояли прозорі й голубі. Повітря було легке, духмяне й хвилювало, як чисте виноградне вино. Ріка спокійно відходила в даль, і була в ній тиха задуманість і сторожка жура. За експериментальною фермою стояла блідосиза далечинь невідомих обривів. Вже зникла спека, і вже не чути було гуркоту громів.

Але в той день, коли анарх вийшов із санаторійної зони й пішов на путівець, на проселочну дорогу, до вечора неможливо палило сонце, і в повітрі наростала тривога. З города, з індустріяльних кварталів насувалась темна, мало не таємна гроза. Літо, згадавши, що не проспівало своєї лебединої пісні, раптом повернулося назад і готувало свій останній вибух.

Праворуч і ліворуч маячили копи зрізаного жита. Було так тихо, ніби кожна стеблина пізнала тривогу й причаїлась. Зрізані хліба розливали духмяність, і вона про-

ливалась на межі, текла потоками й заливала всі квартали.

Анарх зійшов на путівець. Він зараз, як ніколи, відчував самотність. Він тепер був певний, що і Майя, і Хлоня, і увесь санаторій — все це не що інше, як фантоми. І коли він помиляється, коли все це вигадки, що їх він здобув за час патологічного процесу, коли навкруги його найреальніші особи — все таки далі так жити не можна. Нестримна руйнація його психіки набирає з кожним днем усе більшої динаміки. Якась брудна повінь затоплює його. І нема йому виходу. Так можна дійти до будинку божевільних. Треба негайно вжити якихось заходів.

І тоді раптом він згадував, що заходів не може бути, і ламав пальці.

«Але в чому річ?» — і він зупинився. «Де причина такого стану?» І, як раніше він не находив відповіді, так і тепер усе перед ним мовчало. Тоді анарх із острахом запевняв себе, що він цілком нормальна людина, що він, можливо, зійшов тільки на останню межу. Він же знає, що те, що він говорить, що він робить, — все це єсть те, що єсть. Коли він береться, припустім, за ручку палатських дверей, то він знає, що він береться за ручку палатських дверей. Єсть тільки сумніви, і проти них треба вжити якихось заходів.

«Але яких?» — і він зупинився.

Насувалась гроза. Як дальні гармати, глухо грохотали громи. Тоді зникли, пропали, розсіялись, мов передранковий туман, мов кінематографічна ілюзія, його мислі. Анарх зиркнув на чорну гамузу хмар, і його охопив страх. Він подивився навкруги й побачив: хутко спадає темрява. Тоді він несподівано рвонувся, ніби його, велетня, хтось міцно держав, і кинувся до санаторія. Він буквально летів, розкидаючи поли свого халата. Над пустельним путівцем здіймалась курява.

І в ту ж мить стьожка голубого неба пропала, і темний масив розрізала блискавиця. Потім спалахнув удар. Ще удар — і — хмарний — не втечеш! — потоп.

Як наляканий вовк, біг анарх до лісу, до санаторійної зони. Він почував лише тільки, що волосся йому шелес-

тити на голові. Більш він нічого не пізнав у ті хвилини. І тільки коли він наткнувся на групу зарості, зупинився й пішов поволі.

Коли біг, миготіли санаторійні вогні. Тепер загубив дорогу й брів навмання, як йому здавалось, на захід. Він знав, що скоро мусить ударити розбитий черепок міді, і він прислухався. Але нічого не чути. «Котра година?» — не можна сказати: наче так давно й наче так недавно він вийшов із санаторія.

А вдари грому шалено громили ліс, і не знати як шуміли дерева. Блискавиці мчалися в ніч і з тріском розкидали клоччями бенгальський вогонь. Дощу не було. Іноді в електричних феєрверках виростили над лісом темні силюети: то, мабуть, в тривозі підводились у стихію орли.

Але не чути було розбитого черепка міді й не видно було санаторійної зони. Наче зачарована, пропала в глибинах тьми.

І коли б хтонебудь спитав його, як довго блукав він у лісі тієї ночі, він, безперечно, не міг би сказати. Це було так довго, як біг стихії тоді.

Але нарешті закрапало. Із зарості потягло вогким запахом трав.

Гроза стихала, віддалялась і тягла за собою шмаття розстріляного неба. Вже йшов проливний дощ.

Анарх довго плутався між дерев і нарешті побачив будівлю: перед ним раптом виростає її темна силюета.

«Санаторійна зона?.. Чому ж тоді вогні нема?» І догадався: вже за дванадцята, бо не чути мотора електричної станції. Він стояв біля будівлі й не знав, куди йому йти. Кликати сестру не хотілось, і в ці хвилини йому було просто неприємно. Він навіть подумав з іронією: «а людина — людиною, це філософія сіренького дня: навіть великий біль стихає, коли підходить маленький, але ближче. Це філософія світової «кобилки»: навіть геній, коли його вкусить несподівано блоха, враз забуває світові проблеми й думає тільки про маленьку блоху».

Нарешті анарх розібрав, де він стоїть. Це було біля сіновалу, що праворуч від центрального будинку. І скільки він простояв би тут — невідомо. Та раптом зареготав санаторійний дурень.

— Ги-ги!

Анарх підвів голову й тоді ж згадав, що саме тут і но-
чує дурень.

— Хомо, чуєш? — покликав він.

Але відповіді не було. Стихав дощ.

— Хомо, чуєш?

— А хто там такий? — обізвався нарешті дурень.

— Та це я, із шостої палати! — сказав анарх.

— О! Відкіля це вас понаносило!.. Та ще й на дощі!

Оце!

Анарх розповів: таж то й так то, мовляв: те то й те то,
мовляв.

— Ну, то лізьте сюди! — сказав дурень. — Підсохне-
те. Гм... Оце!

Дурень стояв на виступі і також, як і в просвітян-
ських драмах і комедіях забутих архівних авторів, та-
кож «чухав» традиційну потилицю, «чухав» під пахвою
й патлату голову, і також архівно, до болю безглуздо,
всміхався.

З дерев пахнуло сіном.

Анарх ізліз на сіновал і, коли ліг, почув млосний за-
пах чебрецю: він був глибокий, мов мисль, і сухий. Так
пахнуть і степові могили, і буйний травневий цвіт. «Так,
мабуть, пахне й смерть» — чомусь подумав він.

А духмяні потоки чебрецю текли й текли.

— Котра зараз година?

Замість відповіді біля дурня хтось заворушив. Анарх
здригнув.

— Хто це там із тобою? — спитав він, і раптом почув
свій голос чужим.

— Я! — чітко відповіло з темного закутка.

І відразу він пізнав його: так, це був Карно. Звичай-
но, вони не будуть розпитувати один одного, як попали
сюди. Але метранпаж заворушився й сказав невимушене,
без усякої інтонації.

— Зараз перша. Тільки но погасили. Душно в палаті.
Виліз у вікно на повітря.

Потім помовчав і звернувся до дурня, очевидно, про-
довжуючи розмову:

— Ну, Хомо невірний, тепер віриш?

— Ги... ги...

Метранпаж наче забув про анарха. Він стільки наговорив тієї ночі, скільки він не сказав за увесь час свого промешкання в санаторію. І анарх знав: це тому, що він тут. В кожному його слові почувався виклик і образа. І після кожного монологу анарх нервово підсмикував плече. Це дурневе «ги-ги» нагадало йому дідків смішок на лужах.

— Ну, Хомо невірний, — казав далі Карно, — ти думаєш, що ти живеш? Ні! Ти не живеш, а тільки жеврієш. Тебе, Хомо, нема. От нарочито полапай себе. Почуєш тіло, чи ні?

— Ги! ги! — сміявся дурень.

— Смієшся?.. Ну й смійся!.. А все таки тебе, Хомо, нема! І от що інтересно: станеш ти, скажімо, в отару корів та коней, і хіба тебе можна відрізнити від них?.. Ні! Бо ти, Хомо, не Хома, а — віл.

— Ги! ги! — сміявся дурень.

— Ну, да, — казав далі Карно. — А от як я стану серед своїх машин, то я, Хомо, все таки — я. Ти не скажеш; що мене нема. Словом я — метранпаж такої то друкарні, такої то профспілки і таке то моє ім'я, і таке то прізвище... Розумієш?

Тут, безперечно, була нещирість. Тут анарх зловив інтонацію сарказму. Це був справжній санаторійний метранпаж.

А потоки чебрецю затоплювали сіновал, і здавалось анархові, що вони пробивають йому мозок. Десь, ніби за тисячу верстов, дзвенів лікарів сетер. Раптом і санаторійну зону розстрілювали залпи. То лісовики лякали бандитів.

— А тепер візьмімо ще — говорив Карно. — Ти гадаєш, що тільки тебе нема? Ні! Те ж саме, скажімо, і з нашим санаторієм. Його теж нема. Віриш?

— Ги! ги!

— Знову смієшся?.. Ну, і смійся, Хомо невірний! А я тобі все таки кажу — нема! Єсть тільки я, Карно (як хтось тут сміється: миша з одрубаним хвостом). Це, Хомо, як каже сестра Катря, — велика філософія. Треба тільки її зрозуміти... От, скажімо, утворюють люди собі якісь іде-

али, б'ються за них, проливають кров, гинуть, нарешті, а того й не знають, що...

Метранпаж зупинився.

— Да... про що я? — казав він далі. — Про ідеали... От!.. Це дуже проста філософія, її треба тільки зрозуміти. Образився тут на мене недавно Хлоня. Знаєш його?

— Ги! ги! — сміявся дурень.

— І образився, щоб ти знав, за те, що я його назвав Онаном. І слід було образитись, бо й справді він не Онан, а невидимий шахер-махер. Ти розумієш, яка тут різниця?.. Ну?

Анарх хотів був щось сказати, але несподівано пізнав, що язик йому паралізовано, і він покірно слухав Карно.

— Це зовсім не погромні промови, як мені сказали недавно — говорив далі Карно. — Але не в цім річ: під шахером-махером я розумію не тільки сконденсоване шахрайство з чорної біржі (ти спостерігав, як воно лякає наших м'якотілих інтелігешок?), але й типів, подібних до Хлоні. Це ж мініатюрні чирячки на здоровому тілі. Це ж шапочки-невидимки.

— Ги! ги! — сміявся дурень.

— Смієшся? Ну, і смійся, Хомо невірний! Колись, через десять-двадцять років, я тобі й про Хлоню розкажу... А тепер іще про сконденсоване шахрайство з чорної біржі. Бож, подумай, це ж воно розбиває так звані «святі ідеали» відомих тобі осіб. Скажімо, утворюють люди собі якісь химери, б'ються за них, проливають кров, гинуть, нарешті, а того й не знають (тут я тобі договорою), що... це, можливо, все таки не даремно. Віриш, Хомо невірний?.. Це велика філософія, і її треба тільки зрозуміти.

— Ги! Ги! — сміявся дурень.

— Так, можливо, не даремно, — сухо говорив метранпаж. — Треба тільки на момент пригадати дещо. Це ж «дещо» дає непереможні закони, і я гадаю — розумні. Бо нічого в природі, як у природі, дурного нема. Ти розумієш? Це велика філософія. І я, Карно, пізнав інтуїтивно мудрість цієї філософії. Я, наприклад, нічого не маю проти

того, щоб перескочити ці непереможні закони. Але невдача на мене, скажу тобі, не впливає. Я просто чекаю тоді чергової надбавки до свого жалування або оголошую страйк, коли мене притиснуть. Я, власне, думаю про одно: мені треба жити й тим, що навкруги мене, теж треба жити. А оскільки життя є тваринна сутичка певних груп, я, звичайно, не забуваю й про революцію. Так то, Хомо невірний! Це дуже проста філософія...

— Ги! ги! — сміявся дурень.

— І я нікого не хочу чіпати, — говорив Карно. — За моєю філософією життя все одно є в'язниця, яку тільки треба обставити так, щоб у ній була канарейка й самовар... Ти не лякайся цього аксесуару. Самовар теж корисний, коли хочеться чаю, а канарейка частенько може замінити славетну симфонічну оркестру... коли грошей нема. Це, Хомо, дуже проста філософія.

Анарх довго й уважно слухав Карно і тільки коли той зупинився на декілька хвилин, він підвівся й пішов із сіновалу.

Він почував себе безсилим і розбитим. Він потребував зараз тихого закутка, де міг би лягти на койку, заплющити очі й завмерти.

Монологи Карно тепер не тільки не стривожили його, але й не заділи, хоч він і знав, що всю цю тираду спеціально для нього призначено.

Не здивувала його й шляхетна, хоч і розхристана будівля мови Карно.

Він і це прийняв як щось звичайне.

За кілька кроків од ганку анарх скинувся: над санаторійною зоною ще розтявся постріл. Луна від нього пішла до ріки, зійшла на поверхню, піднялася вище й заглухла в лахміттях розстріляного неба.

На захід тяглися хмари.

XII

Біля центрального будинку він знову згадав, що, власне, не розбуркавши сестер, він не увійде в свою палату. Це його трохи збентежило. Але скоро його погляд упав на Катрине вікно. Там горів огонь.

Він підійшов до вікна й подивився: сестра Катря сиділа в стосах книжок і щось уважно перечитувала, її тихі очі здивовано стежили за рядками. Вона сиділа в легкій капоті й була в нім, як дівчинка. Йому шкода було її тривожити, але безвихідне становище, в яке його поставила гроза, примусило потурбувати сестру Катрю. Він постукав у вікно й направився до Катриних дверей.

Вона зустріла його, як і завжди, ласкаво, хоч і здивувалася цій візиті. Коли анарх розказав їй, у чому справа, вона, не довго думаючи, положила на канапу подушку й запропонувала відпочити. Сестра Катря сказала, що анарх їй зовсім не пошкодить своєю присутністю, лиш би вона не пошкодила йому світлом своєї нафтової лямпочки: вона думає почитати години зо дві.

Анарх скинув пантофлі й ліг на канапу.

Сестра Катря зрідка поверталася до нього й говорила (вона, очевидно, читала в цей час щось із Гегеля), що їй, хоч і зрозуміла різниця між діалектикою Маркса й Гегеля, але її страшенно дивує: як міг Гегель говорити й доказувати, що все, що існує в абстракції і в матерії, є прояв і розвиток вічного абсолютного духу. Все ж вона рекомендує анархові прочитати його «Філософію релігії». Вона вважає це найкращою з його праць.

Бажаючи перевести розмову на іншу тему, він сказав:

— Так коли ж ви ідете?

— Скоро! Скоро вже! — сказала сестра Катря. — Знаєте, товаришу, я вірю, що там, десь на іншому місці, я нарешті найду заспокоєння.

Потім вона говорила, запалюючись, все на ту ж тему: про землю й людей. Вона мусить найти заспокоєння, бо вона хоче любити і землю, і людей. Вона поправляла свій чорненький бантик і малювала прекрасні картини майбутнього, бо вона вся в майбутньому. Але, з другого боку, вона не хоче залишати землю й її хресні муки.

І, можливо, під впливом її гарячих слів і останньої грози, анарх за півгодини до світанку підвівся з канапи й сів до столу. Очі йому горіли хоробливим блиском. Сестра Катря вже спала на своєму ліжку, схрестивши руки, наче і в сні вона віддавала себе на муку. За вікном стояла передранкова тиша. Тільки зрідка лісовики ля-

кали бандитів та дзвенів лікарів сетер. Анарх узяв перо й написав:

«Люба сестро! Запахло снопами. Пам'ятаеш той шлях, де проходила наша юність? Пам'ятаєш той запашний поселок, де тополі летять до горизонту, до цукроварні. Але й тут запахло снопами. Скоро неспокійна Катря й метелик Майя відлетять відцїля у вирїй (далебі, здається, що вони на моїй невеселій зоні пернаті гості з синїх країн). Скоро відлетять у вирїй. І тоді я буду самотній тут, серед степу, без людей. — Люба сестро! Та коли ж його зрізали? Що це: біль чи радість? І здається, що його зрізали так давно, ніби сто літ. — А втім, я, мабуть, не про жито — про юність на далеких зрізаних полях, про димок молодої інсурекції, про далекі вози, які так риплять, наче знову стоїш біля історичного поселку. — Люба сестро! Цього радісного болю ніхто не розуміє. Тільки той, хто знає це дике Лівобережжя, ці кошмарні махнівські тачанки по степах, цю куряву, що мчиться по східній азїятській магістралі. Тільки той, хто знає Запорїжжя, ріку Калку й тринадцятий вік. Це ж тут пройшла татарва із своїм геніяльним полководцем Чінгіз-Ханом. — Я писав тобі: «Дивіться на схід!» І тепер пишу. Цей трагічний поклик, можливо, не найде відголоску. Його не зрозуміють. Одні побачать у нім рупор Івана Каліти, другі — заклик до дикої азїятчини. — Алеж це не те й не друге. Перші помиляються, бо не знають Лівобережжя: воно ніколи спокійно не сиділо під могутньою рукою шовінізму; другі помиляються, бо дивляться на Азію, як на кубло тьми й забобонів. — Люба сестро! Це ж зовсім не так! Ми бачимо, що західня цивілізація гние, і в ній гние людськість. І ми знаємо: скоро прийде новий спаситель, і предтечею йому буде — Аттіла.

Предтеча пройде з огнем і мечем м'ятежною грозою по ланах Європи, і тільки тоді (тільки тоді!) свіжі потоки прорвуть напружену атмосферу. — Це буде! Я не тільки вірю, але я й знаю! — «Дивіться на схід!» — І вся трагедія Лівобережжя та, що воно сміливо кинуло цей міжнародній клич... Коли ти будеш шукати тут елементів месіянзму, ти їх, звичайно, найдеш. — Але, ти ніколи не найдеш тут дерев'яно-калузької матушки або гопаківсько-шароваристої неньки. Ти найдеш тут Месію, і ім'я йому — майбутній анархізм. — Люба сестро! Колись на шведських могилах, там, де тікає прекрасне Ворскло, де Полтава, де цукроварні й одрізи, — там полки Петра розбили Мазепу. Але майбутній Аттіла (а він не за горами) повісить на гілляці двох; і то буде не тільки Мазепа, але й Петро. — Я згадую зараз своє дитинство й свою юність. І все переплелось: і заводський гудок, і Донеччина, і цигарки з кіз'яків, і голубоока мати, і Кузьма-халамидник. Я згадую цю милу копійку на рейці, щоб розплескало, і «Невеселе» за рікою, і потяг, що гримить у нетрях слобожанських борів. Я згадую столітні сосни і дороги, і квартали, межі по степах, і повстанні загони... І я думаю: «що це?» — Люба сестро! Запахло снопами. Я знаю: і в тебе — теж. І на тебе наступають осінні дні. Ти будеш сидіти десь там, у глухому закутку республіки, в розруйнованій школі біля традиційної грубки, і слухати, як у бовдурі шаленіють вітри. Біля тебе буде — теж традиційний — сторож, і він буде запевняти тебе, що це не вітри виють, а домовик. Я знаю! — Ранком ти накинеш на свої плечі полатану хустку, підеш у нетоплену клясу й будеш учти дітей. Діти: «Хо-о-олодно!» А ти почуваш, що тобі трохи мутить, бо я знаю: ти вчора нічого не їла. Де ж там: вже цілий рік тобі не платили грошей! Але як і заплатять, то неведе- ▶

ликі ці гроші. Правда, твої карапети принесуть тобі того жита, яке зараз так пахне. Та я ж знаю: не дуже воно пахуче, коли його їси. І ще знаю: до жита треба й солі, а в тебе вже й жита нема. — І от, люба сестро, мені хочеться власти перед тобою на коліна й заридати. Так заридати, щоб гримів цілий світ, щоб повстали всі океани, щоб розбити свою прокляту голову. А коли б я був малярем, то кожна рисочка, кожний мазок стікали б моєю кров'ю. І тоді б я залив, затопив у цій крові цю фатальну неминучу осінь. — Люба сестро! Я часто виходжу в степ і дивлюся: навкруги мене дикі поля й дика даль. Тоді я думаю про невеселе життя світової «кобилки», про її темні промерзлі закутки. І думаю: і все це — на просторах надзвичайної земної кулі. Тоді я хочу крикнути, як наш санаторійний дурень, задусеним криком: «О-о-о!» Тоді, сестро, я, безперечно, фанатик. Моя думка летить. Я простягаю свої руки д'гори й падаю, умираю: — *Sic transit gloria mundi!* Так. Не руш! Я хочу бачити Месію світової «кобилки»! Я омию його тіло в своїй прозорій крові. Розірву груди. Розшматую серце. І побачу — надходить невідома голуба гроза. — *Sic transit gloria mundi!* — І в цей момент, люба сестро, я шаленію. Я забуваю все: і тебе, і Майю, і Катрю, і санаторійного дурня. Все це сплелось в один терновий вінок. Тоді я кладу цей терновий вінок на свою похилу голову і йду на Голготу. — Але, сестро, книжники й фарисеї знову надганяють мій надзвичайний патос. Я чую вдари глуму й падаю, стікаючи кров'ю. Це бачу, мов крізь сон... — Але вперто й неухильно з терновим вінком на голові йду і йду на Голготу!»

Анарх положив перо на стіл і підвівся. В його очах стояв хоробливий блиск і якийсь дитяче надхнення. Сест-

ра Катря, все так схрестивши руки, лежала на ліжку й рівномірно дихала. Повз вікна йшла густа темрява. І тільки легкий і сторожкий шелест тополі, що шамотів крізь відчинене вікно, порушував тишу. Зрідка з дальніх міських перевалів долітали якісь неясні звуки й нагадували глухий розтрощений дзвін. Саме до них анарх і прислухався.

Зиркнувши на Катрине обличчя, він одчинив двері й вийшов на ганок.

Після грози ходили по санаторійній зоні легкі вітерці. Але не було вже в них тієї теплоти, яка обгортала їх у кінці літа. Це вже були сіверкі вітерці, і вони нагадували осінь. Ясно було, що пройшла остання гроза, що літо проспівало вже свою лебедину пісню. По небу й тепер тяглися розірвані хмари, і була в них невимовна жура, що завжди нагадує провінціяльний глуш і пустельні базарні майдани під одноманітною мжичкою. Саме це й відчув він, зійшовши з ганку. Він так переповнений був вражіннями, що забув навіть зачинити двері, і залишив сестру Катрю під наступом сіверких вітерців. І досі стояв у його очах хоробливий блиск, і досі йому стукало в скронях. — Він ішов по доріжці саду й сам незчувся, як перейшов межі санаторійної зони. Він виходив на перелісок.

Ще розтялося кілька пострілів. Але анарх навіть не здригнув. Навкруги його було тільки одно: запах снопів, і цей запах стояв чимсь невимовним і печальним. Крім цього запаху, навкруги нічого не було: ні звуків, ні кольору, ні речей. І тільки коли він вийшов на поляну, згадав, що залишив Катрину квартиру відчиненою. Тоді він поспішно повернув до головного будинку.

Дерева розступались перед ним, ніби самі спішили дати йому дорогу. Зрідка налітав сіверкий вітерець, і тоді віти здригалися, і падали з них холодні росинки. Падали рясно, поспішно, раптово. Іноді крізь дерева пробивалася пляма голубого неба. Але в ту ж мить зникала: її знову обгортали сірі полотна розірваних хмар.

Коли анарх зійшов на бокову доріжку, він побачив у вікні сестри Катрі тінь. — «Трохи некрасиво, — подумав він, — потривожив дівчину». Але, згадавши про свій

лист, що його залишив незапечатаним на столі, покривився. Йому неприємно було, що сестра Катря може прочитала його. І тоді ж він побачив, що тінь стояла, зігнувшись над столом.

...Але він уже знав, хто там. Коли анарх зійшов на ганок, в дверях стояв метранпаж.

— Карно?

— Я! — просто сказав Карно й додав: — Треба зачиняти двері: так можна дівчину застудити.

— Але як ви сюди попали? — сказав анарх.

— Як? — і метранпаж усміхнувся. — Просто: ішов у свою палату, а по дорозі, як бачите, хотів зробити добре діло: двері зачинити дівчині.

Карно сказав і зник у темряві.

Анарх ускочив у кімнату. Лист лежав на столі. Сестра Катря й тепер рівно дихала. Очевидно, вона не прокидалась.

Анарх узяв листа, положив його в конверт і тремтливими руками заховав у кишеню.

XIII

Він прокинувся й здивовано подивився навкруги себе: фотелі, ліжко, канапа, на якій він лежав, — все це з першого погляду здалося йому через міру надзвичайним. І тільки коли він побачив на цвяшку одну з Катриних блюзок, що її сестра Катря, виходячи з кімнати, очевидно, не встигла сховати в корзину, — згадав ніч.

Вчора, положивши в кишеню листа до своєї сестри, він ліг на канапу й непомітно для себе заснув. Він це добре пам'ятає. Але що ж далі? Він дістав написаний ним лист і хутко пробіг по рядках. Виходить, що все те, що він згадує, — все це було. Анарх поспішно вийшов із кімнати й побрів до поштової скриньки. Він так нервувався, вкидаючи туди свого листа, ніби боявся, що щось пошкодить йому.

З півночі біг холодний вітерець. Енергійно наступав осінній день. Не вірилось, що тільки но, декілька годин тому, над санаторійною зоною пройшла гроза. Ртуть падала. Стояла холодна ріка й холодні води. Зрідка накра-

пав дощ. Койки сьогодні не винесли в садок — розташували їх на веранді.

Коли анарх ліг на свою ліжницю й подивився на хорих, — побачив: обличчя всім були якісь сірі й скучні. Очевидно, нікого й ніщо сьогодні не цікавило. Навіть ніде не видно було книжок, що протягом цілого літа відігравали таку велику роль в суперечках між хорими й сестрами.

— Слухайте! — почув анарх позад себе сухий голос. Він повернувся й побачив Майю. Лягаючи на своє ліжко, він не помітив її.

— Що таке? — спитав він і подивився на дівчину. В ній уже зовсім пропала колишня бадьорість і тільки зрідка проривався тихий, негарний смішок.

— Пам'ятаєте (вона сказала не «пам'ятаєш», а «пам'ятаєте») той веселий день, коли я з вами востаннє зустрілася на командній висоті?

— Пам'ятаю... А що?

— От що: ви сказали тоді мені, що ви — хорий. Я вам не повірила! Тепер вірю.

— Дуже радий! — кинув анарх і подивився навкруги; навкруги було так сіро й скучно, що в нім у ці хвилини не прокинулось жодної мислі. Навіть зиркнувши якимось на дальню койку й побачивши на ній Карно, він тільки й подумав, що метранпаж сьогодні зовсім не такий, яким він бачив його вчора. Що ж до того, чи справді Карно був учора з ним, чи то просто була примара, то він навіть не поцікавився. Наступив момент цілковитої апатії. Анарх і справді попав у якесь зачароване коло: ішла апатія, за нею тривога й манія пересліду, причини якої він і досі не міг розгадати, і нарешті проривалося життя. Останній момент знову зміняла апатія, і так без кінця.

— Вашій хоробі я тепер вірю, — сказала Майя. — Бо не тільки я, — можливо, і багато з нас захоріло на цю хоробу. Але нашій хоробі ім'я не гістерія, а... Як би це м'якше сказати... А... *entre chien et loup*. Бож подивіться: я завжди погоджувалася з тим твердженням, що ми надто гнучке тіло. Я знаю, що ми служимо тільки тій клясі, яка — власть. Але...

— Але ви, мабуть, трохи не погоджуєтесь?

— Ні! — різко сказала вона. — Я цілком погоджусь. Я сама належу до тих, про кого говорю, і добре знаю породу цих людей. Але я мушу визнати, що починаю зневажати цей крам. І не на словах, як це часто буває з нами, а щиро, на ділі. Ви подумайте: все ж таки ми колись давали гідних поваги людей. Був час, коли з нашого осередку виходили безгрішні апостоли й святі проповідники. Варт пригадати, хоч би минуле століття й початок нашого. А тепер?.. Тепер я сама собі не вірю. Мені здається іноді, що й я здібна на ту гидоту, без якої тепер не може жити названа порода. Подивіться хоч би на всіх тих, що тікали за кордон і відтіля паплюжили республіку. З якою солоденькою усмішкою плазують вони на задніх лапках. Де їхнє почуття своєї людської гідности? Це ж кошмар!.. Але не одні ці. Хіба ті, що живуть тут, хіба вони не являються крамом? Тепер кожний бувший велемень не більше, як паршивенький інтелігентішка, міщанин, сволоч, який нахабно дере кирпичу й ще нахабніш заявляє «ми». Себто «ми», не ті, що пахали (це між іншим), а «ми» — власть!.. Зі мною було вже багато випадків, коли я таких-о артистів приймала за партійців. Він так упевнено говорить «ми», що ви ніколи не подумаєте інакше. Знаєте, це до болю противно! Саме в цьому я й бачу розклад вершків нашого суспільства.

— Я чув, що це — непогано, — знову в'яло сказав анарх.

— Або подивіться, — продовжувала Майя, не зважаючи на репліку. — Загляньте в магазини де продається марксівська література... Звичайно, за велике завоювання можна вважати той факт, що наші вороги читають те, що ми хочемо. Алеж гидко дивитись, коли вся ця продажна сволоч навалюється на нашу книгу й пожирає її, майже давиться, пожираючи її. А для чого це? Щоб скоріше сказати «ми».

Анарх слухав ці їдкі слова й несподівано відчув, як у нім заворушилось щось подібне до злости. Він повернувся й сказав:

— Це закон Дарвіна: боротьба за існування!

Майя зневажливо подивилась на нього й знову перевела свій погляд на койку.

— І це розумію, — сказала вона. — Але все таки людина повинна чимось різнитись від гадини. І та бореться за існування. Де ж людська чистоплотність?.. І коли хочете щирого признання, я скажу: мені буває соромно до сліз за цей продажний крам.

Вона змовкла й одвернулася. Анарх байдуже подивився на неї, прикрив ковдрою подушку і, раптом підвівшись, мовчки пішов на проселочну дорогу. В їдальні він побачив за невеличким столом нервово хору, що кожного дня заносила щось у свій щоденник.

«Ідкі розмови входять у систему, — писала, між іншим у своєму щоденнику хора. — Навіть Унікум і — психопат — і ті почувають потребу висловити свою незадоволеність. «Знову лікарський смотр?» — говорить Унікум. «Тнову лікаткий тмот», — подає дідок. — І тоді ж вияснилося: це просто комедія! Головний лікар запише зарані, кого треба виписати, а консиліум лікарів — просто так, для бізиру. В цім певні і Унікум, і психопат, і інші. І вони перекидаються отруйними фразами. Як же, мовляв, відціля треба зробити висновок: залицяйся до головного лікаря. Відціля, безперечно, і так званий протекціонізм. І Унікум певна, що тут мусить усе змішатися: і партійні, і безпартійні, і анархи, і радбури, і комбури. А коли змішається, тоді виясниться: нас давить протекціонізм, ми загрузли в протекціонізмі. І тому завтра треба обов'язково побачити головного лікаря й зробити йому «глазки». — Але що ж буде робити другий пол? — питає психопат. — «Це залежить від його таланту, — ядовито кидала Унікум і продовжувала, вивертаючи гладкий торс: — А завтра не головний лікар, а прийдуть черевички з губздраву. Подивляться вони на санаторій, покуштують мороженого, покрутять носом і скажуть: «Нам цей санаторій не подобається. Значить, ми поїдемо в Крим. Будь ласка, пе-

редайте цю записку секретареві губздраву». І улетить. Тоді санаторій, коли він не дурень, мусить зробити так: написати записку й до першої записки, приложивши цю записку, приложити й камінь, що ним чистять нігті, який теж залишили черевички. А в записці оце: «Посилаємо секретареві губздраву манікюрний камінь і записку, яку залишили черевички. Просимо від себе послати її в Крим. Гадаємо, що це для держави не буде накладно, бо одна людина все одно багато не з'їсть». Оце і все. І це буде сучасна притча про камінь для нігтів, про секретаря губздраву й про черевички, які поїхали в Крим. «Буде» — кричить хтось із своєї койки. «Чи не в Карно ти навчився так язвити?» — «У нього, друже, у нього!» — відповідала Унікум. — «Воно то так, та...» — «Чого ж ти не договориєш?» — каже Майя. — Я за тебе договорию. Воно то так, та треба тобі, Унікум, не забувати й тієї байки, де говориться: «чем кумушек считать...» Ну, словом, ти знаєш!» — І тоді вияснилося, що Майя — хамка. Унікум підбігала до неї й дробила: «Я не розумію, що ти із себе корчиш! В тебе, мабуть, ущекнене самолюбство? Да?. Кажи!» — Майя не відповідала й виходила з палати...»

За кілька хвилин анарх зійшов на путівець. Він ішов по проселочній дорозі й уважно розглядав стеблину на руці, що на ній завмер мініятюрний шашель. Із-за ріки й тепер гулом темної міді крокували дзвіниці. Будинки то вибігали із змарнілої зелені, то виринали, то знову потопали в ній. Дороги й роздоріжжя відходили по кварталах у німу даль. Було зовсім сіро й скучно. І не вірилось, що колись тут, на цій доріжці, видно було, як боковий шлях вилітав із багряної тирси (клекотіло сонце), а другий шлях — від Гралтайських Меж. Шляхи злітались, зливались і йшли до лісової будки. На ці шляхи часто виходив анарх і дивився на місто. Але місто

завжди було таке ж незрозуміле, як і корейський божок. Саме на цей боковий шлях, що біля експериментальної ферми, увечері дівчата йшли з оранжерей і співали пісень у бузковий захід. Це були пісні журні, починалися вони з «гори високої» й кінчалися тим, що «молодість не вернеться». Тоді експериментальна ферма відлітала від санаторійної зони на неможливі гони. Але зате вранці кипіла тут радість. Коли падали роси й шумів ядерно світловій, тоді на дахи експериментальної ферми падали проміння всіх спектральних віт. То розсипалася корона землі — сонце.

Анарх ішов навмання й тільки тоді зупинився, коли з-за перевалу прозвучало соковите контральто. Він підвів голову й побачив: повз нього, направляючись із города, пролетів фаєтон. Тоді він раптом скинувся: куди й чого він іде?

Він круто повернув і пішов до санаторійної зони.

XIV

Находив листяний шум. Хилилися жовті безсилі дерева. Падало листя, а на десятинах міської в'язниці мертво лежала осіння прозора далечінь.

Находила осінь. І всюди, і на кожному із хорих почувалась вона. Майю ніхто вже не наважився б назвати легковажною дівчиною, її не пізнавали. Вона схудла, змарніла й за черговий тиждень не тільки нічого не взяла, але й загубила декілька фунтів. Годинами вона лежала в своїй палаті і вже не виносила своєї койки на веранду.

Анарх не виходив із палати й годинами дивився то на одну, то на другу з чотирьох стін. Але частіш він спирався поглядом у стелю: вона чомусь нагадувала йому туманний день і його перший сніг. Сірий колір проточувався крізь вікно й похмурів, як сам присмерк. У цім була не то розгубленість, не то тоска, не то просто нудна мовчанка. Це, нарешті, була не кімната, а якась сувора пустеля.

Тільки ординатор і досі ходив у травневім костюмі. Але, коли й він заходив в анархову кімнату й зупинявся

біля порога — суворий і холодний, — анарх і від нього відвертався, бо і в цім травневім костюмі стояла осінь.

Що ж до Хлоні, то він остаточно поринув у меланхолію. За ним із призначення ординатора стежили тепер, не відходячи, дві сестри. Тим же сестрам наказано було доглядати й Майю. Одного дня вона підійшла до ординатора з проханням відпустити її в город на декілька годин, і, коли їй той не дозволив, вона «закатала» гістерику. Доктор так розгубився, що забув навіть зміряти їй температуру. Сестра Катря мусіла розбуркати Майю вночі й поставити їй термометр.

Проте й сестра Катря була сама не своя: вона напружено чекала відкомандировки. Щоб трохи забутись, вона просиджувала цілі ночі за книгою і, заснувши вранці, раптом прокидалась і перелякано дивилась навкруги себе. Перед нею росла темна стіна, і здавалось їй, що на неї наступають якісь важкі незрозумілі квартали. Саме квартали, як щось абстрактне й непереможне. І ці квартали полосували невідомі лінії на безкраїх полях і відходили в сірий дим безвісти.

Находила осінь. В городі її ще не бачили. Мотори й димарі випускали натовпи диму й закривали небо. На вулицях пахло бензолом. А тут у кожному ледве помітнім шелесті мініатюрного листочка відчувався осінній переліт. Дерев все глибше вгрузали в червоне золото й стояли в надмірній задумі. На перевалі рипів ясеня: його підрізали бандити. Надходили листяні симфонії й затоплювали ліс. Надходив золотий потоп.

Зрідка вибігали з поляни кучеряві дерева, перелякано озирались і зупинялися. Але не було виходу з цього золотого потоку: і експериментальна ферма, і санаторійна зона, і перевали, і межі — все поринало в нім.

Ішла мудрість глухого часу, і анарх знову збентежено дивився в сіру стелю. Він зрідка виходив на доріжку, там озирався навкруги й прислухався до шамотіння: то листя злітало з дерев.

А осінь усе глибше й глибше заходила в колодязь часу. Вже не горів капустак: його зрізали. Іноді поринав у багрянцях захід, і тоді чекали шалених вітрів. Але й вітри не йшли, ніби й вони боялись потривожити цю мовчазну

осінню елегію. Санаторійна зона, її будівлі і конторський пляц, і яблуневий глуш — все чутко прислухалось до золотого потопу. І думав анарх, що от-от вибіжить із яру розпатлана темна розпука, розкине руки, впаде на голу вбогу землю й гістерично заридає. Іноді він бачив її: от вона лежить, от стихає її плач, вона мовчки підводиться, дивиться синіми очима в даль і, траурна, нечутно зникає за перевалом.

Надходила осінь. В городі, безперечно, про неї нічого не знали, а тут вона почувалась і в миготінні сухих зір, і в зажурі невеселих доріжок, що плутались і стурбовані відступали в нетрі сторожкого лісу. Дикий малинник відлетів до ріки й самотній стояв під тихим бірюзовим небохилом. Ріка мовчала. Зрідка над санаторійною зоною чули задушений крик пернатого царства. То по довгій лінії птиці перелітали загоризонтні межі. Ранком на порожній пустелі покинутого поля сідали важкі дрохви, стрепети. І тоді ж ріка приймала в свої води перелітні зграї птиць. То були — крякви, чирки, нирці, шилохвости, турпани. — І ці туди, на далеку лінію, у вирій. Туди плавко линула і ріка, і сторожкий човен, і потяг, що вилітав із промислового центру й шалено нісся в золотий потоп. Місячної ночі, коли тихо коливались осінні хвилі й бриніли вогкі вітри, човен стояв одинокою забутою примарою. Але і в мовчазності ріки була та ж сама невимовна самотність. Іноді стрепети раптом підводились із порожньої пустелі покинутого поля й різали ріку своїм важким польотом.

Надходила осінь. Вночі пахло жовтим диким воском. І тоді простори буйної неспокоїної республіки плутались по темних шляхах, бігли до моря й прислухались до шелесту похилої тирси. Саме тоді й пахло незносним диким воском. — Але золотий потоп плинув далі й далі. І вже затоплював він і каганцеві закинуті оселі. — В далині миготів город. На оазі великого степу маячили люкси своїми холодними вогнями. І на світанку анарх бачив: до города бредуть стрункі тополі. І думав: «Чи це не пілігрими з далекого краю?» І здавалось анархові, що він стоїть серед забутої Аравії. А там, де город, — зовсім надзвичайна крапка: там — Ель-Харам, Кааба й таємний

чорний камінь. Анарх несвідомо, в якомусь півсні, шепотів: «Куди, пілігрими?...»

Надходила осінь. І знову незносно пахло жовтим диким воском, і самотньо виглядала веранда санаторійної зони. Тільки калинники цвіли ще гарячим цвітом. І чути було, як за рікою кричить санаторійний дурень своє незрозуміле «о».

Санаторій потроху вилюднявся. Уїхав один, другий, третій, нарешті почали готуватись до від'їзду Майя, Унікум і т. д.

Між анархом і Майєю остаточно пробігла чорна кішка. Тепер їх рідко можна було зустріти вдвох. Декого це почало навіть дивувати: «Що таке? Чому це вони стороняться одне одного?» Зате з Хлонею анарх тепер майже не розлучався. Ті своєрідні фантоми, що ними завжди жив юнак, анархові потрібні були тепер, як саме повітря.

Хлоня сідав на ліжко й говорив:

— І от я йду кудись у поле, і я думаю: «скучно». І я думаю, що моя епоха, як та прекрасна незнайомка, вискочила, схопила мене в обійми, затуманила мій мозок і раптом зникла. Я метнувся: де вона?.. Але її вже нема!

— Так, — машинально повторював за Хлонею анарх.

— Так! Нема! — казав далі Хлоня й задумувався. — А то, буває, здається, що цю незнайомку давить хтось своїми брудними руками. Я схоплююсь. Я горю весь. Я спішу їй на допомогу. Але підбігаю до проклятого місця й бачу — знову нічого нема!

— Так! — машинально повторював за Хлонею анарх.

І в таких розмовах вони часто просиджували цілі вечори, їм ніхто не перешкоджував: два хорих виїхало, а метранпажа знову перевели на своє місце.

Для решти хорих залишилась одна тема: розмова про тих, кого виписували. І було великою несподіванкою, коли одного хмарного дня на санаторійній зоні зчинився енергійний гамір.

Прозвучав розбитий черепок міді: кликали на обід. Хорі мляво підводились із койок і сідали за стіл.

Раптом підвелась Майя і спитала:

— Хто вчора ввечорі сидів за моїм столом?

Хто ж сидів? Ніхто нічого не знає! Для чого це їй? Вчора сиділа вона, а пізніш, здається, анарх.

Майя нервово підкинула плече й мало не скрикнула:
— Я питаю вас: хто сидів за моїм столом?

Дехто навіть підвівся: чого їй треба? Тоді Майя вискочила з-за столу й розридалась. До неї підбігли й стали її заспокоювати, їй подавали вже стакан із водою, але Майїні ридання переходили в якісь гістеричні викрики. І тільки, коли прибіг ординатор, хорі нарешті догадалися підійти до Майїного столу. Там вирізано було ножем це: «Майя є... (нецензурне слово)... з анархом». Літери були великі, і фраза зайняла всю площину стола.

Всі занервувались. Навіть миршавий дідок не посмів увернути цинічної фрази.

Але хто ж це міг зробити? Це ж чорт знає що! Мужчини суетилися біля столу й радились, як знайти негідника. Припущень було багато. Вчора тут сидів анарх. Але не міг же він зробити таку гидоту. Навіщо йому компромітувати і себе, і Майю? Ніхто не здібний був на таку низість, крім дідка й Карно. Алеж ні того, ні другого (це всі добре знають) вчора тут не було. Дідок суетився й клявся, що він цього ніколи б не зробив. Йому вірили. Вірили проте й тому, що й Карно не був тут (Карно, між іншим, не знав, кого взяли на підозріння). Останнього часу метранпаж вів себе досить порядно, і було б несправедливим думати на нього. Звичайно, тільки від Карно можна було чекати такого стилю. Алеж із-за цього не можна обвинувачувати людину.

Майя того ж дня не обідала, хоч і зрізали парканну фразу. Вона була так схвильована, що після того декілька днів не виходила з палати.

Щодо анарха, то з ним із цього часу й справді скоїлось щось неладне. Коли йому говорили про цю історію (анарх тоді не був за столом), він якось розгублено дивився на оповідачів. Нарешті хорі почали перешіптуватись і запевняти один одного, що цю похабщину саме анарх і написав. Тільки сестра Катря, коли їй говорили про це, хвилювалася й кидала:

— Не смійте казати так!

Звичайно, підозріння на анарха впало помилково. Причиною його розгубленості були листи, які він одержав того ж дня, коли з Майєю була гістерика.

Стояло похмуре небо й мовчазні поля. Над санаторійною зоною стояв клекіт перелітних птахів: вони летіли у вирій. Тоді з проселочної дороги виринула поштова дрижула, і скоро чергова сестра розносила по палатах листи. Цією ж поштою анарх і одержав кореспонденцію. Один лист був відповіддю сестри на його поетичний вибух у Катринім помешканні. Другий — анонімний. Анархова сестра писала це:

«Любий брате! Тільки но одержала твою писульку й спішу відповісти. Брате! Що з тобою? Відкіля ця екзальзація? Ти ж, здається, ліквідував її? Відкіля ці Чингіз-Хани, запахи снопів, голубі грози, Голгота та інша «дребедень»? Я боюсь за тебе: так ти знову загрузнеш у болоті. Невже ти не уявляєш собі, що ця патетика і є той дурацький ковпак, який носили й носять наші доморощені бунтарі — за твоїм виразом — із гопаківсько-шароваристої просвіти. Скоріш поклич свій розум, інакше буде пізно. Лист, як бачиш, попав не по адресі, бо з того часу, як ми бачились з тобою, я, брате, виросла порядком. Не можу сказати, щоб я розлюбила свій народ (між іншим, ця струнка, як ти її не ховаєш за красивими й туманними словами, весь час почуваеться, бо весь час бринить у кожному твоїм слові). Отже, не можу сказати, щоб я розлюбила свій народ. І от чому: я твердо знаю, що щастя моєї нації, її відродження можливе лише через індустріалізацію країни. Відціля — через оптимізм. Між іншим: це зовсім не те, що ти можеш подумати. Щастя я уявляю собі не тим химерним абсолютом, що до нього прагне інша категорія оптимістів, щастя я собі уявляю цілком реальним досяг-

ненням. Отже, мій оптимізм не перейде в безпardonну тоску. — Так то, брате! Тільки оптимізм! А на все інше я плюю з тієї командної висоти, про яку ти мені колись писав. І впершу чергу я плюю на слинявих нитиків та інших «символістів». — Скажу тобі щиро: те, що ти написав мені в своєму останньому листі, пишуть гімназисти п'ятої класи в своїх меланхолійних щоденниках. Я гадала, що ти тепер серйозніший. Де ж твій європеїзм, з яким ти носився колись? Це ж, брате, так далеко від Європи, як сучасним поетам і белетристам від літератури (між іншим: — Слюнтяї! Нахали! Порнографісти! Онанітики! — і головно — невежди! їм би не в журналах друкуватися, а сидіти під спідницею матері й ковиряти пальцем у роті та вчитися абетки. Як будеш у городі, передай такі ж компліменти й тим ідіотам, що їх друкують і переводять на них народні гроші). Отже, питаю: де твій європеїзм? Це ж, що ти мені написав, є безпardonна психологічна просвітянщина! Хоч ти мені й пишеш про малярство, але я дуже задоволена, що ти ніякого відношення не маєш до нього. Ти був би не малярем, а — пробач за вираз — дешевим фуріозо! — Так то, брате! пора вже знати, де раки зимують. Це цілком серйозно! І я дивуюся, як міг ти так низько впасти. Я тебе таким все таки не уявляла. До побачення. Твоя Клавдія».

Анарх прочитав листа і положив його на стіл. Різка відповідь не дуже його схвилювала. Він знав добре сестру й міг чекати цього від неї. Тоді він розірвав другий конверт і витяг відтіля брудний папір. Тут було написано це:

«Ясновельможному панові анархові. — Дорогий і шановний революціонер! Я гадаю, що звернувся до вас у свій час. Добре знаючи ваше

непевне становище, спішу із своїм слухним листом. — Дорогий товаришу революціонер! Та пригода, що я для вас невідомий, що я для вас тільки загадкова особа, яка сховалася під анонімкою, — можливо, ця пригода на момент затуманить вам мозок, і ви подумаєте: «нісенітниця!» Але я певний: це не надовго. Ви скоро знайдете себе й зробите те, що я вам пораджу. — Так слухайте ж, ясновельможний і дорогий революціонер! Це було, здається, на провесні нової героїчної ери. Саме в цей час у канцелярії якогось безбарвного губздраву метушився якийсь каплоухий секретар. І до цього секретаря брели натовпи людей дістати авдієнції: їм треба було попасти на ремонт. Мільйони, більйони, трильйони машиністок та інших «співчуваючих» державних діячів невимушене підкреслювали геніяльного Маркса та геніяльну революцію. Проте, тоді вже поганой хуртовини не було, а була прекрасна хуртовина під соусом дикого шовінізму та порнографії. Тоді по оселях ходили трубадури й надхненно співали про педерастію, гнилу проституцію й національний месіанізм. І це м'яко називалося утилізацією Маркса. — І от тоді метранпаж такої то друкарні, такої то профспілки прийшов від консилиуму лікарів до губздраву й підійшов до машиністки. Ця ж, остання, допіру в секретарському кабінеті розв'язала з секретарем проблему в світлі «співчуваючої етики», здається, на канапі. І, здається, у неї горіли не то вуха, не то шия. — Метранпаж сказав, щоб його направили в санаторій, і подав від консилиуму лікарів посвідчення. Машиністка сказала, щоб він звернувся до другої машиністки, але п'ята послала до шостої. Тоді метранпаж пішов до секретаря. — «На ремонт?» — спитав його секретар. — «На ремонт» — відважно відповів метранпаж. Тоді секретар сказав, щоб метранпаж прийшов завтра. А через місяць

сказав: «Прийдіть у четвер». — Оце покищо і все, дорогий і ясновельможний революціонер! — Тепер запитання: як рішити цей ребус — чи варт було метранпажеві домагатися санаторія, чи ні? Я гадаю, що ні, бо де ж тоді будете сидіти ви, ясновельможний анарху! — Проте, метранпаж попав таки в санаторій. І от він дивиться: санаторій стоїть над рікою. І от він бачить: це один із тих, що там на проселочній дорозі, де починаються степи, де колись глушили час джентлмени з города (звичайно, з проститутками, з коньяком, шампанським, з бенедиктином, з лікером: *creme de vanille*, *creme de cafe*, *creme de the*, кюрасо і кюрасо з цитрон-меліс, шартрез), де били верцадла, щоб бити... — Але кожна держава має свою термінологію, і санаторій теж. Отже, мертва лежанка — це та, що після обіду. Але для чого живуть під псевдонімом — невідомо! Наприклад, Майя. Це, здається, з індійських поем «Рамаєна» — богиня ілюзії... Ну, хіба ж таки можна назвати таким ім'ям недорізане поросся? — Так то, дорогий революціонер! Коли метранпаж говорив із секретарем, вийшла помилка. Секретар зовсім не припускав, що цей метранпаж уміє думати й зовсім не з тих — а *la* бидло. Секретар зовсім не припускав, що метранпаж бачив, як у його канцелярії метушиться добродій, ім'я якому — натюрморт. — А втім, цього листа пишу не я, а мій дружок, що конспіративне ходить до мене. Це, між іншим, дуже оригінальна особа: він нічим не уступає вам. Це, так би мовити, ваш двійник, різниця між вами тільки та, що мій дружок має інший темперамент, а, можливо, його просто вкусила осіння муха. Проте він усе таки — не ви. Зараз ця конспіративна особа відіграє в житті ролю провінціального мефістофеля. Я гадаю: ця тимчасова посада до деякої міри має рацію на існування. — Але, дорогий революціонер! не подумайте,

Боже спаси, що цей величезний вступ (може більший від самого листа) не має ніякого відношення до того, що я вам зараз скажу. Про цей вступ ви не маєте права забувати (а ви, здається, забули, так то, мій прекрасний революціонер!). Але раніш, ніж дати обіцяну пораду, я вам дам декілька нескромних запитань. Скажіть, будь ласка, хто це там у вашому санаторії живе милістю «влада імущих»? Хто там у вас перецінює вартості ради свого прекрасного шлунку? — О, яснорозумний революціонер! Дозвольте його поздоровити! Певно, розум повинен керувати почуттям. Що толку з гарячковости, коли, припустім, «проти рожна не попрыш». Правда? — І ваш перецінець вартостей, очевидно, добре засвоїв собі мудру формулу: «проти рожна не попрыш». Це робить йому честь і показує, що він не з тих парвеню, які пильнують вискочити з свого природного оточення. Це робить йому честь. Як же: він тепер, слава Богу, живий і здоровий, чого й нам бажає від Господа Бога. Він нарешті зрозумів, що всі його утопії є плід його недозрілого розуму. І правда, які можуть бути утопії у відсталій економічно й політично країні? Це ж тільки імпресіоніст Бакунін міг мріяти про всесвітній бунт. — Так то, шановний революціонер! Я віддаю честь вашому перецінцеві вартостей за те, що він переборов авторитети і живе своїм власним розумом. Він нарешті зійшов на широкий шлях, і перед ним замайчили рожеві перспективи. Це вже не утопія, а те реальне, чого ми багато віків чекали. Я вітаю його від усієї душі... — Але я бачу, що знову відійшов у бік. Треба ж, нарешті, сказати, що я раджу, бож для цього, власне, і лист писано. Я вам раджу: жити, читати газети, журнали «Огоньок» тощо, любитися прекрасними краєвидами з командної висоти, «кушати»

борщ, котлети й т. п. От вам моя порада. Тільки попереджаю: ніколи не згадуйте свого минулого, в противнім разі ви щось надумаете. Що ви надумаете, я, звичайно, знаю. Але я вам про це не скажу. Цілую ваші уста й бажаю цього: хай вам присниться сьогодні запашний апельсин. Ваш і т. д. Підпису не ставлю, бо все одно догадаєтесь, хто вам пише».

Анарх ледве дочитав цей нервовий, розкиданий і нескладний лист. Похитуючись, він пішов до палати. І коли б хтонебудь побачив його в цей час, він, безперечно, здивувався б. Анарх був блідий, якимось через міру зігнувся і йшов по коридору, мов п'яний. В цей час у нього не було ні мислі, ні бажань, ніби все це перейшло в стан атрофії. Автор анонімного листа не тільки не ховав себе, але й всюди випирав свою особу, всюди підкреслював її. — А втім, анарх про це не думав тоді. Він бачив тільки сірі стіни своєї палати, в яких стояла осінь, по яких ходили, проточившись крізь вікно, тіні сіверких вітерців із дальнього заріччя. Тільки це — більш нічого.

Того дня падала ртуть. І того ж дня анарх пізнав новий приступ душевної кризи. Мав бути остаточний перелім. Можливо, цей лист тільки прискорив його. До того ж і обставини складувались так, що він не почув за цей час жодного бадьорого слова. Власне, раніш його розважала тільки Майя. Тепер же з Майєю творилося щось надто неладне. Тільки сестра та Хлоня не покидали його. Але розмови з останніми ні в яким разі не могли його розважити. Хлоня остаточно поринув у зажуру. А сестра Катря хоч і заспокоювала своїми чарівними жестами степової дівчини, але й вона була втіленою нудгою.

Анарх був цілком самотній.

Сестра Катря декілька разів поривалася цього дня розпитати анарха про листи. Вона помітила, що саме з цього моменту він через міру знітився. Але сестра Катря боялась далеко залазити в анархове інтимне життя.

Того ж дня, коли падала ртуть, коли знову, ніби за тисячу верстов, дзвенів лікарів сетер, а над санаторійною зоною йшли отари осінніх важких хмар, анарх почув якийсь шум біля веранди.

XVI

Стояв матовий дощовитий день. За рікою й далі брели важкі тумани. Анарх зійшов із ганку й став біля клюмби. І тоді ж до веранди підійшов санаторійний комендант. Він попередив хорих, щоб вони не хвилювались, коли почують постріли. Скоро з туману виринули стрільці: вони мешкали на санаторійній зоні для охорони майна.

Комендант розпитував хорих про ту людину, що стояла біля сараю й ніби когось вичікувала. Чи не знає хтонебудь, хто він такий? Чи нема в кого такого знайомого? Комендант бачить цю людину в кепі вже більше двох годин. Кепі то біля кухні вештається, то блукає чогось по доріжках.

— Це, може, ваш знайомий? — звернувся комендант до Карно.

— Мій? — кинув метранпаж. — Ви, очевидно, до мого знайомого ще не придивились.

Потім Карно казав, що його знайомий цілком доросла людина, а цей — не більше, як хлоп'я. Це просто помилка приймати цього кепі за його друга.

— Так? — спитав комендант.

— Так! — кинув Карно.

Ага! Тоді буде полювання за кепі. Комендант певний, що це ракло. Злодій просто вичікує випадку, щоб зірвати з койок застилкеве приладдя.

Стрільці стали наготові. І скоро почалось полювання за кепі. Розтялось декілька пострілів, і в тумані замушилились постаті. Але раптом усе змовкло, і тільки чути було, як по даху одноманітно відбиває дрібний дощ. Очевидно, стрільці зловили кепі й ведуть його до комендантської.

Скоро з туману виринув натовп, і люди підійшли до веранди. Кепі розгублено дивився на хорих і раз-у-раз

озирався. Мовляв, у чому справа? Чому за ним стежать? Він же тільки звичайний обиватель, що шпацірує за городом! Крім того, він недоросла людина: йому всього п'ятнадцять років. Його мусять негайно відпустити, бо його на дорозі чекає мама: він шпацірує з мамою!

Ніхто, звичайно, не вірив кепі, бо ж він має надто вишнужений вигляд. Кепі надто обірваний, він просто хижак, ракло. Хіба не видно, як у нього очі бігають? Кепі треба негайно вирядити в міліцію: хай там вияснюють, хто він такий!

Але кепі хвилювався:

— Почекайте! Яке ви маєте право?

— А таке маємо право... — І комендант смикнув кепі за руку.

— Почекайте! Ви, як бандити, напали на мене! Я обиватель із города!

Але хто наважиться повірити цьому? Кепі, безперечно, злодій! Це всі бачать, не тільки комендант. Кепі негайно треба вирядити в міліцію.

— Почекайте! — кричав той. — Натє мій пашпорт! Я — обиватель Карасик!

Що таке? Пашпорт? Ну, добре! Комендант візьме. Комендант прочитає голосно! Але це не міняє справи... — Ага, Абрум Карасик... Але це що?.. Відкіля це?.. З біржі?.. Кепі безробітний?.. Ну, тоді всі розуміють. Він, безперечно, злодій, і він напевно хотів зірвати застилкове приладдя.

За цей час туман розплився, і над санаторієм повисла осіння бездонна голубиць. Раптом спалахнули мовчазні трільйони голубого неба, і тільки темна полоска стояла на обрії: туман відпливав на утопічнім аеро. Анарх подивився на захід: у порожнечі земної атмосфери над городом стояла гігантська повітряна куля — обсерваторія. Над аеродромом постав клеті: то, мабуть, зірвався «Юнкере». Із сходу в безвість бігли пір'їнні памеги.

Анарх зійшов на доріжку й пішов туди, де стояв на томп. Кепі пручався й не хотів іти до комендантської. Мусили взяти його під руки й тягти. Але кепі рвонувся й вислизнув із рук. Тоді один стрілець підскочив до нього й розмахнувся:

— Ге-е-ех!

Удар був глухий — в спину.

Але в той же час другий удар у голову звалив стрільця з ніг: серед натовпу стояв блідий анарх, і на обличчі йому грала якась усмішка мало не з тваринним відтінком радості, наче цю сутичку саме для нього й розіграно.

Збитий із ніг стрілець підвівся й збентежено подивився на свого несподіваного ворога. Але й усі хорі також здивовано дивились на анарха. В перші хвилини всі розгубились. І тільки за якийсь час комендант зробив страшне обличчя й підскочив до кепі. Анарх і його відкинув сильним жестом на крок.

— Ну?

Голос анархові був надтріснутий, гістеричний. В такі моменти виривається цілий потік слів, що за них ніколи не можна взяти відповідальности. Але анархові в цю мить вирвалось «ну».

Натовп мовчав, мовчав і анарх. І тільки коли над санаторійною зоною показався «Юнкерс», анарх узяв за руку кепі й повів його через конторський пляц на шосе. Ніхто з хорих не рухнувся. Тільки комендант крикнув анархові вслід, що він подасть рапорт на нього до головного лікаря.

Коли анарх вивів кепі на дорогу, побачив: недалеко стояла мініатюрна фігурка. То, очевидно, була мама кепі. Отже, кепі не брехав.

— Живо! — кинув він руку кепі й зупинився.

Кепі побіг до мініатюрної фігурки, яка вже йшла йому назустріч. А коли кепі зійшовся з нею, мініатюрна фігурка, перекинувшись із кепі двома-трьома фразами, раптом повернулася і поспішно пішла до анарха. Це була мама кепі. Скоро він побачив виснажене обличчя обірваної єврейки. Була вона в лахміттях, однією рукою держала дитину, другою розмахувала, прохаючи почекати. Анарх пізнав її: цю єврейку він бачив у городі на бульварі «Перемоги» в присмерках міських вечорів. Вона завжди стояла з простягнутою рукою.

Єврейка підбігла до анарха й хутко заговорила тим типічним акцентом, що його чути в кварталах єврейської голоти:

— Каспатін, ві такої благой дело сделал. Я, каспатін, вас б'гагадаю.

І, сказавши це, вона вклонилась анархові сливе до пояса й мовчки пішла.

Скоро дві постаті поспішно ступали по дорозі. І тільки коли вони зникли за експериментальною фермою, анарх, обгинаючи річні заводі, пішов до веранди.

...Підйом знову підупав. Ішов він поволі. Зрідка він зупинявся на пустельному березі й дивився на осоки. Ріка несла свої холодні води в даль. Самотньо виглядали кущі зрізаного комишу. Стояла тільки одна думка із листа: «Ви щось надумаете». Це саме і є те, що його мучило весь час промешкання на санаторійній зоні. «Ви щось надумаете». Так, йому треба щось зробити. Це він давно вже знає. І автор анонімного листа, живучи з ним, не міг не підмітити цього. Хай ніякого метранпажа нема; хай Карно — фантом, хай він у стані летаргії, і все це важкі темні примари... Але він усе таки мусить бути консеквентним. Треба знайти в собі мужність. Правда, він уже має досить сміливості бути консеквентним: не дарма в його душі зараз такий спокій і така ясна прозорість.

За рікою кричав санаторійний дурень. І крик його серед пустельної осені виділявся рельєфніш, і була в нім якась невимовна жура. Деревя поринали в золоте сторожкового потопа, і крізь них ясно видно було далеку експериментальну ферму й кучугури. Стояла мертва тиша, і тільки гудок безшабашного потяга порушував блідий, осінній спокій. І зараз анарх відчував: пахне жовтим диким воском.

Він подивився на схід. Там стояла командна висота. Він згадав Майю, і йому зараз до болю захотілось почути її дзвінкий голос. І, коли анарх згадав, що вона тепер зовсім не та, що він, можливо, її тепер такою, як вона була на початку літа, ніколи вже не побачить, йому здалося: він загубив щось неможливо коштовне. Бо з цією командною висотою були зв'язані його кращі хвилини на санаторійній зоні. І цей дикий малинник, і ці тополі, і ця прозора голубінь — все це свідки його світлих надій, що зрідка поставали в нім. Анарх згадав Хлоню й подумав: «Де він?»

Але Хлоні близько не було.

На шосе маячів фаєтон і віддалявся до міста. В нїм, очевидно, виїжджав один із хорих. Санаторій із кожним днем усе більш і більш вилюднювався. — «І буду я самотнім серед степу без людей» — згадав анарх фразу із свого листа до сестри. З невідомих перевалів легкий вітер приносив тривожний запах пожарища.

Біля конюшні він раптом зустрів Карно.

— Я хочу вам тиснути руку! — сказав той, зупиняючи його.

— Мою руку?

— Да, вашу руку!.. Це ж ви, здається, зробили сьогодні такий шляхетний поступок?

— Який це поступок? — не зрозумів анарх.

— А як же! Я про кепі говорю! Це ж Дон-Квізадо ще раз повоював із вітряками.

Анарх круто повернувся й хотів був одійти від метранпажа. Але той узяв його за руку:

— Почекайте!

— Ну?

— Я хочу тиснути вашу руку! — І Карно саркастично всміхнувся.

Анархові знову метнулося в голову, що перед ним ніякого Карно нема, що це просто примара — і тільки... Він таємно всміхнувся й озирнувся навкруги. Набачивши колоду, він сів на ній і сказав, даючи місце для Карно:

— Прошу!

— Що таке? — в свою чергу не зрозумів метранпаж.

— Прошу сісти! Хочу говорити з вами!

— Ви хочете говорити зі мною?

— Я хочу говорити з вами! — чітко сказав анарх.

Осіньні хмари закутали небо, і раптом замжичило. Це так скоро зробилось, що анарх, почувши за коміром краплі холодної води, здивовано подивився на небо. Біля центрального будинку було тихо, майже мертво, ніби санаторій зовсім спорожнів. Так буває за тих скучних днів, коли осінь веде в свій безвихідний тупик. На конторськїм пляцу іржали коні, і десь тарахкотіла підвода.

Карно деякий час постояв напроти анарха й несподівано сів біля нього на колоді.

— Слухаю! — сказав він.

— Слухайте! — знову всміхнувся анарх і положив свою руку на метранпажеве коліно: йому знову прийшла думка, що перед ним безплотна істота.

— Ну? — сказав метранпаж.

— Не ну, а от що, друже! — почав фамільярно анарх. — Як ви гадаєте: про що ми будемо з вами говорити зараз?

— Не знаю!

— А, може, знаєте?

— Може, знаю, — спокійно сказав Карно.

— Ну, без жартів, — суворо кинув анарх. — Кажіть, про що ми будемо з вами говорити зараз?

— Вам це дуже потрібно знати?

— Дуже!

— А коли дуже, — і Карно саркастично всміхнувся, — то я вам скажу: очевидно, про лист.

— От! — зрадів анарх і з полегкістю зідхнув, ніби боявся, що Карно цього не скаже.

— Ну, а далі що? — спокійно спитав метранпаж.

— Далі особливого нічого. Я гадаю, що ви й тепер не відмовитесь од своєї анонімки.

— Не відмовляюсь! — сказав Карно — більше того: не відмовляюсь і від тієї фрази, що її написано було на Майїному столі.

— От, я так і думав! — зрадів анарх. — Я певний був, що й це саме ви зробили. Я тільки мовчав.

— А чому ж ви мовчали? — спитав метранпаж.

— Чому я мовчав? — і анарх задумався, прислухаючись до одноманітного шуму в ринвах, по яких стікала дрібна осіння мжичка.

— Так! Чого ж ви мовчали? — ще раз спитав Карно.

Але анарх уже не міг говорити. Він і тепер пізнав якусь розгубленість перед цим маленьким чоловічком.

— Тому, що треба мовчати! — ледве вимовив він. — Пустіть мене, я піду!

— Я вас не держу! — усміхнувся Карно й підвівся з колоди.

Тоді анарх насунув на чоло капелюха й мовчки пішов у свою палату. Там він ліг на койку й уперто на протязі кількох годин дивився в якусь сіру крапку, що стояла на стіні.

Листяні симфонії чергувались із дрібними дощами. Ішла глуха пора. За конторським пляцом стукала молотарка, і відтіля долітав запах молодих снопів. У прозорі дні золотий потоп поширював свої володіння й заповняв кожний закуток. Але, коли приходили сірі дні з дрібними дощами, тоді чути було тільки печальні мотиви ринв. Тоді сиротливо виглядала оаза закинутого города. День неохоче появлявся на санаторійній зоні й зникав хутко, ніби випадково забрів сюди. Як тільки смеркало, прокидалась електрична станція й одбивала свої глухі удари. Ішли тумани, і в них іноді пропадали не тільки осінні далі, але й експериментальна ферма.

Зранку готувались до виїзду із санаторія: Унікум, дідок і психопат. Санаторійний фаєтон стояв уже біля веранди. Чекали, поки скінчиться сніданок. Ішов дрібний дощ. Зрідка з-за ріки доносився задушений крик санаторійного дурня. І пустельні доріжки, і порожня холодна ріка, і сіверкі вітерці, і далі за перевалами — все це зливалось в одну тоскливу осінню елегію. Обличчя всім були бліді, мало не земляні. Покоївки неохоче подавали страву на стіл. В кухні стояв легкий одноманітний дзвін тарілок. І анарх почував у цьому дзвоні сторожку тривогу.

Тоді в його кімнату зайшов Хлоня й сів на ліжку.

— Знаєте, — сказав він, — я тільки но знову був на командній висоті. Я дивився навкруги себе... Скучно!

— Так... — кинув анарх, заплющивши очі.

— Чули? — сестра Катря вже, здається, одержала командировку.

— Да?

— Да! — сказав Хлоня й спитав: — А коли ж ви думаєте їхати?

Коли він думає їхати? І справді, коли він буде їхати? — І тоді прийшла думка, що він відціля ніколи не виїде, що відціля, з санаторійної зони, нема шляхів. «І не треба!» — подумав він, так же хутко погасаючи, як і затривожився. І справді, йому більше нічого не треба. Це так просто, це так ясно.

— Скучно! — ще раз протягнув поет. — Пам'ятаєте легенду? І от я думаю: десь там, на сіверкій дикій півночі, лежить геніяльний м'ятежник, закутаний у міцні ланцюги, і теж думає: «Скучно». І справді, можливо, він знову підведеться із свого одра, можливо, він знову зійде на наш азіятський корабель і візьме румпель, але ніколи вже він не прорветься з холодного всесильного льоду й не виведе корабель у стихію. Мені хотілося, щоб він скоріше вмер. Так буде краще, принаймні, для нього.

Хлоня дивився в сіре вікно. За вікном стояв туман. Із сусідньої палати щось виносили: очевидно, виїжджала Унікум. Кроки по коридору звучали глухо й пустельно. Санаторій вилюднявся. Тільки над чорною кухнею стояв цілий день димок. Димок то стояв стовпом, то, розірваний, танув між голих дерев: на нього налітав сіверкий вітерець.

— А інтєресно, — несподівано запитав Хлоня, — ординатор не викликав вас?

— Для чого?

— А як же: пожучить за кепі!

— Ні!

— Я так і знав, — сказав Хлоня. — Але річ не в цьому. Я все на ту ж тему. Я знову думаю: десь там, на сіверкій дикій півночі, лежить геніяльний м'ятежник, закутаний у міцні ланцюги, і в нього одна думка: «Скучно». І справді, така загибель, поза стихією, біля тієї глухої стіни, про яку каже сестра Катря. Це ж неможливо!... Це ж якийсь всесвітній ідіотизм! І на чорта ж тоді я існую? Щоб битися з вітряками? Смішно: ученя не може бути більший за свого вчителя... А Ленін приходить через п'ятсот літ.

— Так, — машинально кинув анарх.

— Але образливо от що, — сказав Хлоня. — Пройдуть роки: один, два, десять, двадцять — і, повірте мені, невидимий ворог помститься. Я вже зараз бачу, як мислі мого великого вчителя стогнуть під непосильною вагою бруду й маклерського перекручування. Світова сволоч, що пролізе в святе святих, сховається там за його ім'ям і зробить із нього брудне знаряддя, яким і одкида-

тиме людськість назад. І, коли б я мав хоч крихту надії, що можу боротися з цією сволоччю, я був би безсмертним. Ви вірите?.. Але я тільки нікчемна крапка перед мовчазною стіною, перед якою зложив свою зброю мій далекий учитель.

Хлоня подивився на анарха. Той і зараз лежав, заплющивши очі, і на нім була якась прозора блідість. Хлоня навіть подумав, що анарх спить.

— Ви мене слухаєте? — спитав він.

— Я тебе, Хлоню, слухаю, — сказав анарх. — Говори, мій неспокійний юначе!

— Хороше ви сказали: «неспокійний юначе», — говорив Хлоня. — Я вже давно не чув таких теплих слів. І взагалі люди не вміють так говорити. Мені здається іноді, що і я, і всі ми скоро розучимся промовляти один до одного. Скоро ми зовсім забудемо тиху задушевність і будемо не то машинізованими хижачками, не то хижими машинами.

Хлоня взяв із тумбочки газету й мовчки пішов до вікна. В кімнаті було тихо. Змовкли кроки і в коридорі. Але анарх уже був далекий від Хлоні. В цій тиші перед ним раптом постав якийсь бюст, червоною плямою він різав стіну. «Чий це бюст?» — пригадував він. Художник поставив його на фоні заграви пожегу, і була в цій якесь таємна символіка. І фон, і сам бюст виступали на сірій стіні суворим і незломним рельєфом.

А надворі не переставало мжичити. Сірі шмаття набивали собою кімнату, і було сіро. З конторського плянцу доносилося виття собаки: то здихав лікарів сетер. Його недавно невзначай підстрелив стрілок. Виття було темне й незрозуміле, і здавалось анархові, що це не виття, а мла вогкої чвири, і по ній простяглись осінні дороги.

І знову перед ним виріс бюст. І тут же анарх пригадав: колись він підійшов до вітрини й там побачив цю голову. Саме вона й стояла в червоній заграві. Обиватель сказав тоді: «Чорний папа комуни».

І тепер йому стало дико, що він так просто слухав Хлоню, ніби й справді він давно вже зріднився з ним. Це ж про чорного папу комуни говорив Хлоня. Хай не про того, що його анарх бачив у вітрині, але це ж усе

одно. Виходить, він зовсім не те, чим уявляє себе. — Чи, може, Хлоня попав не на свій шлях? І за асоціацією «Чорний папа комуни» він пригадав якусь картину. Серед буйної стихії повені стояли на острівку два коні й тоскно дивилися в даль. Навкруги бушувала вода, і під нею пропадали і оселі, і ліси, і кучугури. Скоро й цей острівок порине в повінь. З ним зникнуть і ці два коні, що так тоскно дивляться в даль. — І анарх не міг не порівняти себе й Хлоні з цими самотніми постатями серед буйної стихії.

Хлоня мовчки постояв декілька хвилин біля вікна. Потім повернувся й знову підійшов до анархового ліжка.

— От що, — сказав він тихо, — декілька років тому почалась нова епоха. Це були прекрасні незабутні дні. Я тоді був зовсім хлоп'яком. Але я й тоді почув цей надзвичайний грохот... Чого ж мені так скучно? І сьогодні стоїть туман, і завтра буде туман. І в цих туманах я нічого не бачу. Де ж моя епоха? Отже, до побачення, товаришу, — раптом повертаючись, сказав Хлоня. — Піду шукати своєї епохи!

І Хлоня вийшов із палати. Анарх подивився йому вслід: «скільки йому років?» І ніяк не міг пригадати. Потім він і сам підвівся. Він подумав про сестру Катрю і, згадавши, що вона одержала командировку, пішов до неї. В коридорі він зустрів Майю. Вона йшла, похиливши голову, і навіть не привіталась до нього. Анарх хотів був звернутись до неї з якимось запитанням, але почув у всім тілі неміч, а тому й пройшов мовчки.

Мжичка не переставала йти. Над чорною кухнею стояв димок. Крізь млу видно було полоски води. Далі стояв туман. Командна висота маячила сиротливо й непривітливо, і зараз чути було, як із города гулом темної міді крокували дзвіниці. І цей дзвін, долетівши до конторського пляцу, зупинявся, і тоді його продовжувало виття лікарєвого сєтера. Пєс, очевидно, здихав.

Коли анарх увійшов у кімнату сестри Катрі, вона стояла біля корзинки й складала туди білизну. По кімнаті розкидано було строкаті клапті якоїсь матерії, посередині кімнати лежав підсвічник. Із стін сестра Катря вже познімала свої картини. На туалетнім столі не було

статуеток, і на ліжку лежала біла подерта сорочка. В шахві було порожньо: очевидно, вона збирала вже й свою бібліотеку.

В кімнаті було непривітливо, як і надворі. Пустелею віяло з кожного закутка. Особливо неприємно вразив анарха подертий черевик, що лежав біля корзини: на нім уже зацвів зелений хихлатий морошок. Сестра Катря, очевидно, витягла його з-за шахви й не встигла викинути в помийну яму. Черевик мав якийсь надто гострий носик, трохи на кінці загнутий він нагадував татарські сап'янці.

Сестра Катря зустріла анарха радісною усмішкою. Як же: вона завтра їде! Вона без кінця рада, що нарешті дочекалась цього. Анарх не може й уявити, як далеко вона поїде. А саме: вона перекинеться в Сибір, до самого Байкалу, за тисячу верстов. Вона хоче пожити ще в глухій тайзі, подалі від санаторійного життя. Сестра Катря, можливо, там скоріше розв'яже ті важкі проблеми, що тут їй ніяк не даються. До Уралу вона буде їхати почасти кур'єрським, почасти пасажирським, а коли перевалить через гірський хребет, вона пересяде в звичайну «теплушку»: їй здається, що там вона скоріше збереться з мислями. Сестра Катря добре знає сибірське життя, і вона його ніколи не проміняє за якийнебудь блискучий Париж або Лондон. Саме в Лондоні тощо, їй здається, і є справжня пустеля. Що ж до Сибіру, то не такий вже він жахливий. Сестра Катря гадає, що туди не тільки їй, але й багатьом слід було б помандрувати. Денебудь у занесеній снігом оселі й народжуються справжні мислі. Саме в глухій тайзі, на краю світу, вона й найде заспокоєння. То нічого, що там виють північні вітри — це гарно. Можливо, вони то й принесуть їй те, чого вона так довго чекає.

— Уявіть, товаришу, — говорила сестра Катря, радісно всміхаючись і поправляючи свій чорненький бантик, — можливо, денебудь там, за Байкалом чи над Байкалом, і Гегель постане в іншому освітленні. І це буде зрозуміло, бо по суті ж ви напевне не скажете мені, що я таке: дійсність чи фантом. Навіть коли ви візьметесь за мою руку й почуете під пальцем моє тіло, і тоді ви не

маєте права сказати, що я зараз існую. Можливо, просто це ваш сон, бо й уві сні ви можете те саме почувати... Все відносно!

Анарх так звикся із своїм химерним становищем, що й зараз подумав: і справді, можливо, ніякої Катрі нема, можливо, нарешті, ніколи він не був на санаторійній зоні й сидить зараз десь в ізольованому помешканні для душевно хорих.

Сестра Катря ще довго говорила про Сибір, про тайгу, про філософію й зокрема про Гегеля. Вона раз-у-раз радісно всміхалась, ніби й справді найшла свою хресну путь. В її кімнаті зовсім потемніло, коли анарх стиснув її руку й вийшов на ганок.

XVIII

Біля чорної кухні він зустрів санаторійного дурня. Дурень і зараз безглуздо всміхався і все поглядав у туман, туди, де тікали темні дороги крізь республіканський глуш. В його погляді й тепер стояла незрозуміла тоска, ніби дурень думав усе про ту ж пустельну степову станцію, що повз неї, не зупиняючись, пролітає експрес.

— Що, Хомо? — машинально кинув анарх.

— Ги... ги!.. — зареготав дурень і, як завжди бувало з ним, метнувся вбік і пропав у тумані.

Анарх обминув кухню й пішов до конторського пляцу. Коли б хтонебудь спитав його, куди й чого він іде, він, напевне, не міг би відповісти. І справді, він ішов без мислі, автоматично. Зрідка він зупинявся, проводив рукою по чолу, ніби щось пригадував. Але мислі не приходили, і він знову брів уперед.

Мжичка не переставала поливати землю промерзлими краплями. Висіло темносіре небо, а по ньому поволі проходили важкі хмари. Вив лікарів сетер.

«Так, він тепер знає, що йому треба зробити» — думав анарх. Це так просто, це так ясно й головне — це консеквентне. І в тому, і в другому випадку він мусить саме так зробити. В тому випадку, коли він живе в ізольованому помешканні і ця дійсність є лише натовпи примар, він нічого не загубить, зробивши те, що йому

треба зробити. Навпаки, коли він і після цього буде жити, він буде певний, що навкруги нього лише самі фантоми. — Але й у другому випадку йому нічого губити. Карно, безперечно, фікція. Він певний, що коли й справді навкруги нього дійсність, то Карно на санаторійній зоні нема. Карно — примара і є одна частина його власного «я». Він мав не один випадок запевнитись у цьому. Одно те, що ніколи таких метранпажів не було, є доказом пра-воти даного припущення.

Виття собаки наближалось. І скоро анарх побачив лікаревого сетера. Собака лежав на боці й зализував величезну рану. Проходячи повз нього, він побачив, як пес тоскно подивився своїми розумними очима й ще голосніше завив. І це виття таке було нудне й неприємне, що анарх інстинктивно прибавив кроку.

Обминаючи темні дерева, він ішов до командної висоти.

Збоку, над рікою, стояв туман. Крізь нього блимали дальні міські огні. В огнях була специфічна осіння тусклість. І, зиркнувши на них, анарх згадав чомусь недавню розмову з сестрою Катрею, Байкал і Сибірські не-трі. І подумав: «Сестра Катря, безперечно, має рацію їхати туди». Тоді перед ним постали дикі азійські поля, білі хуртовини й тривожні станції на татарських про-льотах.

Анарх сходив на гору. Чим далі він ішов, тим легше становився туман. Здавалось, розвидняється. — І справді, скоро над ним повисло бездонне синє небо. Тільки по долині відступали тумани. Спалахнули зорі, запахло вогкістю. Перед анархом постала оаза дальнього города, чіткі люкси й ледве помітна силуета експериментальної ферми. На поселку, що за кілька гін, брехали пси.

Анарх ішов далі, до самотньої берези. Він так упевне-но ступав туди, ніби й справді знав, що там знайде того, кого йому треба. І тому, зупинившись, він зовсім не здивувався, побачивши Майю.

Притулившись усім тілом до берези, вона стояла, як різьблення.

Інакше й не могло бути. Вона любила ходити до цього місця саме вночі.

Він раптом почув у тілі дрібний дріж, і йому прилила кров до голови. Ніби щось давно загублене він найшов зараз.

Майя не рухалась.

Тоді анарх несвідомо рвонувся і зупинився біля дівчини. Вона стояла, заплющивши очі й закинувши голову на суху гілку. Темні овали під очима говорили, що це не та вже Майя, що з нею анарх проводив літні ночі.

• — Маййо! — сказав він, чомусь лякаючись свого голосу.

— Що таке? — тихо спитала вона, не розплющуючи очей.

Анарх подивився на неї й тут же відчув, як йому здавило спазмами горло. Але він просто й спокійно сказав:

— Я хочу говорити з вами.

— Зі мною?

— Так!

— Для чого ж це? — спитала Майя. І анарх перший раз за кілька тижнів почув її тихий смішок.

— Просто так!

— Це цікаво, — сказала вона й додала іронічно: — Ви, очевидно, думаєте виступати десь у ролі трагіка? Так?

— Ні, Маййо! — сказав він.

— А... ідіть ви к чорту! — раптом занервувала дівчина. — Обридли мені такі розмови!

Але анарх не образився. Він одійшов, став над кручею й дивився на далекий гóрод. Так він простояв декілька хвилин у якомусь півсні і весь час чекаючи, що його покличе Майя.

Майя й справді покликала.

— Савонаролечко! — раптом почув він.

Але, коли він зупинився біля неї, побачив: її обличчя було таке ж холодне й німе, як і раніш. Першого моменту анарх навіть подумав, що він просто помилився, бож вона таки давно називала його так. Але скоро Майя й справді заговорила:

— Ви хотіли розмовляти зі мною? — спитала вона.

— Ну да!

— Для чого?

— Не знаю!

— Ну, тоді слухайте! — кинула вона, і на цей раз не розплющуючи очей. — Скажіть мені, чого вам треба від мене? Невже ви й досі мрієте, що я вас колись кохала? — Так?

— Так, — одгукнувся анарх.

— Даремно! — сказала Майя. — А втім, мені не треба говорити вам, що в данім разі моє кохання для вас не більше, як соломинка, за яку хапається тонучий... Так?

— Так! — майже не думаючи, кинув анарх.

— Виходить, — і Майя розплющила очі, ще раз засміявшись своїм негарним смішком, — виходить, що ви мене не кохали, не кохаєте й не будете кохати. Це, безперечно, так, бо ж я чула — кохання зовсім не таке... Так?

— Так.

— А тепер я вам скажу, що й я вас точнісінько так кохала. І ви для мене були такою ж соломинкою, за яку я хапалась... Але зараз я вас трохи ненавиджу... Тільки, будь ласка, не зрозумійте цього, як прояву уцекнутого самолюбства... Я вас ненавиджу от за що: я колись казала вам про те, що між нами є тайні чекісти. Я навіть натякала на те, що й я належу до тієї категорії людей. Ви мені тоді не повірили. Тепер, гадаю, повірите!.. Я тайна чекістка, агент червоної охоронки. З самого першого дня вашого приїзду на санаторійну зону я стежила за кожним вашим кроком. Я чомусь вірила, що ви є справжній анарх, який провокаційними засобами затесався в наші кола. І знаєте, тоді по-своєму я покохала вас. Я багато знала мужчин. Але по-своєму (можливо, як і ви мене) кохала тільки двох: вас і того юнака, про якого я вам уже говорила. Ви вірите, що я вас кохала? — і Майя скинула на анарха очі.

— Вірю.

— Як хочете, — і вона на хвилину зупинилась.

На санаторійній зоні електрична станція одбивала удари. Знову чути було, як на конторськім пляцу вив лікарів сетер. То тут, то там спалахували люкси: і на санаторійній зоні, і біля домів відпочивку, і на поселках, і в далекім городі. Огні стояли в степу мовчазно

й нерухомо. Повз них і далі виблискували холодні води ріки.

— Так, я вас кохала! — казала Майя. — Бо я думала, що ви є справжній анарх. Я сподівалась, що ви мені дасте декілька прекрасних хвилин. І віддаватися вам, скажу щиро, було для мене щастям. Я знала, що моє тіло, моя ласка розв'яже вам язик, і ви мені розкажете те, чого я потребую. Так! Я вірила в це: до осені ви будете сидіти в підвалі... Бож подумайте: в цім уся я. Ви розумієте?

Майя похилила голову й задумалась. Анарх мовчав. І хоч він узнав од неї зараз, що був її черговою офірою — і тільки, що вона не як коханка, а як тайна чекістка ходила за ним, стежачи за його кожним рухом, навіть більше — бажаючи, щоб він зробив якийсь непевний крок, котрий привів би його до тюрми, анарх не тільки не пізнав злости чи то ворожнечі до Майї, — саме тепер, як ніколи, він почув близькість до неї.

— Так, — говорила Майя. — В цім уся я! Бож подумайте: я принесла в офіру все, що могла дати. Я порушила свій дівочий стан із випадковим самцем, я віддала свою чистоту і навіть не через звичайну тваринну злучку. Мої пацієнти були віртуозами. Але я робила це, як ті ідіотки, які із спокійною душею йшли на вогнище... І що мені з того — сто чортів! — що моїх пацієнтів одправляли на той світ у «двадцять чотири години»?

Майя зупинилась і положила долоню на своє чоло.

— Але не забувайте, — продовжувала вона. — За кілька років барикадних боїв я мала справу не з одним мужчиною і не з десятьма і, можливо, не з двадцятьма. Звичайно, перша гарячковість пройшла, але її місце заповіла звичка. Ви розумієте? Я просто звикла висліджувати, доносити. І, оскільки до інших справ була постійна індіферентність і оскільки я завжди пам'ятала, що охоранці я віддала все, що могла, я не тільки полюбила цю справу — я просто — сто чортів! — не можу без неї жити.

З дальніх перевалів донісся дзвін: очевидно, в городі бив годинник. Майя здригнула й зупинилась. Анарх за-

стиг, як різьблення, і мовчав. З-за ріки навідав туман. Але небо було синє й спокійне.

— Так, сто чортів! — і Майя знову закинула голову й заплющила очі. — І от тепер, зустрівшись випадково з вами, я подумала: стій, чижик-пижик, я до тебе доберусь! Я стежила за кожним вашим кроком і, чого б ви од мене не вимагали, я все б зробила... Але я помилилась... Нарешті я бачу, що ви є просто остання соломинка, за яку я схопилась і не вдержалась. І тепер ви розумієте мене?.. Так?

— Так, — коротко кинув анарх.

Тоді Майя несподівано підійшла до нього й обхопила руками його шию.

— Чижик-пижик! — сказала вона, і в її голосі зазвучала інша інтонація. — Що ж тепер прикажете мені робити?

— Не знаю.

— І я не знаю, — і Майя ще щільніш притулилась до анарха.

З Гралтайських Меж прилетів сіверкий вітер. Туман зійшов за ріку й наближався до командної висоти.

— От що, — помовчавши, раптом сказав анарх. — Я найшов! — і якимось хоробливо засміявся.

— Що ти найшов? — скинулась Майя.

— Це, власне, паліятив, — сказав він, — але це, можливо, на деякий час дасть тобі задоволення... Я от що надумав... Як ти гадаєш? Не було б краще тобі, коли б я... одійшов... у двадцять чотири години... ти, знаєш, куди...

Майя здригнула.

— У двадцять чотири години?

— Так... І це, власне, зовсім не буде офірою для тебе.

— А для чого ж це мені потрібно? — спокійно спитала вона.

Але в її голосі анарх почув і легкий дріж, і сховану радість.

— Як для чого? Ти підеш тоді в охоранку й скажеш, що от, мовляв, була така то людина і... Словом, ти щось там придумаєш. Ти можеш сказати, що мене перехитрила, розкрила мою «провокацію», і я мусів би втікати (а куди тепер утечеш?), або зробити те, що зробив. Можна

навіть знайти якісь фальшиві документи, якими ти й докажеш мою провину.

— Ти серйозно говориш?

— Цілком серйозно.

— А в тебе револьвер єсть? — несподівано спитала вона й приставила свій погляд до анархових очей. І в її очах він побачив тваринну радість.

— Револьвера в мене нема, — сказав анарх.

— Так тоді, — і Майя фальшиво засміялась, — я тобі дам свій!

Але, хоч як вона невимушено кидалась фразами, їй не вдавалось одурити його. Безперечно, це був не жарт: Майя тільки вдавала з себе жартівницю.

Раптом вона нахилила анархову голову до себе й кріпко її притиснула до своїх грудей.

— Чижик-пижик! — фальшиво засміялась вона. — Ніколи я не дам тобі свого револьвера! Звичайно, я жартую!

Але він уже не вірив їй: вона саме тепер говорила нещиро.

З Гралтайських Меж іще прилетів сіверкий вітерець. Туман дійшов до командної висоти й збирався на неї. Далекі міські люкси підбито легкою димкою. Пахло вогкістю, і чути було в степу гудок нічного потяга. — Але небо й зараз було синє й спокійне.

— Чижик-пижик! — говорила Майя, і голос її задрижав. — Все це гарно, але ти мене — сто чортів! — не розумієш!

Дівчина не говорила, і анарх почув, як її тіло здригнуло, і вона мовчазно й гістично зареготала.

І сливе в цей момент над рікою пронісся тривожний крик.

— Ей! сюди!.. Скоріш!..

— Де? де? — обізвалось на санаторійній зоні.

— Кличте до човна рибалку!.. Хлоня втопився!

Анарх остовпів. Майя подивилась на нього сухими очима.

— Скоріш!.. Скоріш!.. Хлоня втопився!.. — знову над рікою розтявся тривожний крик.

Майя нервово відкинула голову й мовчки рвонулась уперед.

На далеких бойнях ревів віл, і рев був тягучий і тривожний.

Надходив сірий осінній ранок. Ртуть падала. Над гнилими болотами, над пустельною рікою посувалися сконденсовані води. Дощу не було. Ринви застигли в мовчанці. Над чорною кухнею вже стояв димок і танув у навколійній вогкості. Десь по шосе рипіли підводи: то з околиці крамарі посувалися на міський базар. Командна висота стояла в тумані, і ледве вирисовувалась її темна силюета. Зрідка на центральний будинок налітали сіверкі вітерці, і тоді билась на сході бокова віконниця. В степу довго й протяжно кричав паровик, затихаючи неясним відгоском за дальнім перевалом.

Цілу ніч на санаторійній зоні суєтились люди. Першої години відкачували Хлоню, але потім, коли виянилось, що спасти його не можна, обмивали труп, увільняли для мертвого палату й т. д. Але, коли Хлоня лежав уже на столі, і нічого було робити, і покоївки, і сестри і хорі, пригнічені цією подією, мовчки ходили з кутка в куток, і тільки перед світанком декого з них поборов сон.

Коли вчора Хлоня пішов до анарха, сестри, що стежили за ним, сиділи спокійно в одній із палат, знаючи добре, що від анарха Хлоня йде тоді, коли покличе дзвоник. Скинулись вони приблизно за годину. Не найшовши юнака в кімнаті, сестри побігли до Катрі шукати анарха. Вони гадали, що Хлоня пішов із ним. Це було тоді, коли анарх сидів у Катриній кімнаті. Але й там вони, звичайно, Хлоні не нашли. Тоді сестри метнулись по санаторійній зоні. Незважаючи на те, що Хлоня декілька разів обіцяв утопитися, сестрам і в голову не прийшло негайно побігти до ріки. Вони ходили в контору, на конторський пляц, шукали в кухні й на шосе. І тільки коли до них пристав санаторійний коняр, сестри згадали про ріку. Бігти туди треба було через легку трясовину, і по ній, звичайно, не можна було пройти в черевичках. Тому й до ріки побіг одян коняр. Він іще застав Хлоню на березі біля кручі. Але не встиг коняр перебрести невеличку заводь, як Хлоня

мовчки зробив помах руками й кинувся у воду. Тоді то й покликав коняр собі допомогу. Саме цей крик і чули Майя і анарх.

Хлоню витягли мертвим. Того ж вечора викликали міліцію і склали відповідний акт.

Анарх, прибігши з Майею на санаторійну зону, одразу ж пішов у свою палату. Він не тільки не захотів дивитись на Хлоню, але й, лігши на койку, навалив на свою голову подушку, щоб не чути було метушні. Опівночі, коли в центральному будинку стихло, він одкинув рукою збите волосся й подивився навкруги себе.

Стояла тиша, і за вікном усю ніч дзвеніли осінні води в ринвах. Очевидно, всій санаторії ця ніч здалася неможливо довгою. Але анархові вона пройшла зовсім непомітно. За декілька темних годин осінньої темряви перед ним пройшло стільки примар і спогадів, скільки він не бачив за все своє життя. Він остаточно вирішив, що вже не існує, що мешкає «на тому боці» реальності. І він не тільки примирився з цим, йому навіть радісно було, що він уже, нарешті, так просто, без усяких перешкод, попав у цей невідомий край. Він цілком свідомо найшов тоді порівняння цьому станові. Саме так він почував себе колись у дитинстві, захорівши гарячкою. Він бачив навкруги себе цілком реальні речі, чув найреальніші розмови, але все це набирало химерних відтінків, якусь неясність і прозорість. І тепер, як і тоді, йому хотілось бачити біля себе когось надто близького, хто б держав свою руку на його гарячій голові. Це було воістину якесь царство фантомів, але тихих, задушевних, і вони не тривожили його.

Перед ним проходили і Майя, і сестра Катря, і Хлоня, і далекі сибірські сніги, і татарські прольоти на неможливих гонах. Знову виринали неясні згадки з дитячих літ, і він бачив забуті обличчя, тихий поселок, дорогу в диких бур'янах на високу гору, де стояло кладовище й де завжди пахло чебрецем. Дорога ухилялась у бік, брела через гони чорного пару, добігала до цукроварні й нарешті пропадала в сизій димчатій безвісті. Він чув, як риплять вози в диких степу серед гарячої тиші, обминаючи польові дзвоники. Воли йдуть вільною ходою, а з гарби

плине невесела пісня, проходить бур'янові гони й тане, завмираючи в глухій степовій повітрі. Перед ним виринає порожній майдан, хата на краю села, де він прожив своє дитинство, графський парк, що царить над усім селом, ставок, стрункі тополі, і знову бігла дорога й її неможлива безмежність. Десь у степу курив димок, і цей запах дальнього пожарища ніс анарха на своїх легких крилах у якісь казкові обрії.

І так цілу ніч фантом за фантомом — ціле царство прозорих і задушевних примар.

І коли нарешті крізь вікно пробився хорий світанок і в кімнаті почало розвиднятись, він розплющив очі й важко зідхнув: він знову пізнав дійсність. І йому до болю шкода було цієї ночі. І тоді ж він почув дрібний дріж по всьому тілі. Він узявся за голову: вона палала. В скронях йому стукало, а коли він вдивлявся у стіну, в очі забігали голки.

Анархові прийшла думка, що він захорів. І ця думка, як тиха радість, повисла над ним. Він безперечно, захорів гарячкою, і хвороба прийшла вчасно. Він зрадив їй, бо вона могла його без усяких перешкод знову перенести в царство фантомів. Анарх пам'ятає, як учора, переходячи болото, він нарочито, хоч і інстинктивно, ступав туди, де було глибше, щоб набрати в черевики холодної води. Це була хитрість, і вона йому вдалася.

Він розплющив очі й подивився у вікно, що виходило в коридор: повз нього хтось пройшов, несучи в руках свічу. І тільки зараз анарх згадав про Хлоню.

Але не почув він ні жалости, ні болю, наче це було звичайне явище на санаторійній зоні, наче він давно вже вирішив, що інакше не могло бути. Однієї хвилини йому прийшла навіть думка: «чого це сестри так суєтілись учора? Невже вони надають так багато значіння цій події?» Він гадає, що тут нічого особливого нема. Жив чоловік — і вмер. Можна пошкодувати тільки, що Хлоні, коли він топився, було холодно у воді.

І тут анарх пригадав те місце, де загинув хлопчик, і він — пам'ятає — любив сидіти на цьому місці. Влітку відділя маячили прекрасні далі. Він пам'ятає: з боку кручі ріс комиш, такий стрункий і суворий. І комиш якимось

надзвичайно сторожко мовчав, коли заходило сонце. Тут біля кручі завжди незносно пахло осокою.

Цікаво: анарх думав зараз про себе так, ніби він уже не існує. Він брався за своє чоло, і йому було приємно почувати під рукою гаряче тіло; воно розганяло дрібний і в'їдливий дріж.

Анарх і не помітив, як наступив глибокий ранок.

Та й трудно було помітити: надворі було також сіро, така ж стояла півтемрява, як і тоді, коли тільки но розвиднялось. Дощу не було. Над санаторійною зоною нависли темні масиви вод і ніби застигли. На далеких бойнях знову ревів віл, і рев був тягучий і тривожний.

— О-о-о-о! — крикнув раптом біля вікна санаторійний дурень, і все затихло.

І тоді ж почув він, що йому пече в горлі. Він подивився на тумбочку: графіна не було. Він підвівся й став на ноги. Коліна йому боліли, і все тіло було в такому стані, ніби його хтось недавно побив. В коридорі він зустрів двох сестер. Одна з них несла якесь шмаття, і воно било в очі своєю надзвичайною білизною.

— Де вода стоїть? — спитав він.

— Там! — махнула кудись рукою сестра й хутко зникла в палаті.

Анарх побрів на веранду, але води й там не найшов. В ідальні він теж не бачив графіна. «От ідіотський випадок!» — подумав він, бо згага вже почала тривожити його. Горло йому остаточно пересохло, і пекло тепер не тільки в нім, але й у грудях стояла неможлива спека.

Йому здавалося, що він стоїть серед огню страшенної пожежі. Дрібний дріж теж не залишав його. Все анархове грандіозне тіло здригалося в надзвичайній зимниці.

Раптом на порозі показалася Майя.

— Я вимагаю, щоб ви мене виписали! — гістерично кричала вона комусь. — В противнім разі я й без вас найду дорогу!

— А цього я не маю права зробити! — донісся знадвору суворий ординаторів голос.

— Тоді я сама піду!

— Ні, ви не підете, бо ви ще хорі! — знову вперто сказав ординатор.

Анарх зупинився: Майя стала на порозі, й задурила собою вихідні двері.

— Це чорт знає що! — гістерично закричала вона, і в цей момент їхні очі зустрілись.

І анарх побачив у Майїних зіницях стільки зневаги, що мимоволі здригнув. Майя круто повернулась і дала йому дорогу.

Тоді він кинувся до сестри Катрі.

Біля ґанку стояла самотня підвода: вона, очевидно, мусіла відвезти сестру Катрю на станцію. — Він подивився у вікно. В кімнаті був такий же розгардіяш, як і вчора. На корзині лежали розкидані книжки, а біля шафи — той же підбитий хихлатим морошком черевик. Сестра Катря з розпущеним волоссям сиділа на ліжку, обхопивши руками голову. На неї, очевидно, сильно вплинула Хлони́на смерть. Вона й досі не могла прийти в себе. І анарх не ризикнув потривожити її.

Але згага не давала йому покою. Анарх відчув, що, коли він скоро не найде хоч декілька крапель води, він може збожеволіти. І тоді він знову кинувся до графіна. Він кидався з одного кінця в другий, підбігав до колодязя, заглядав туди, випивав його очима, але води ніде не було. Навкруги було тихо. Надворі жодної людини, наче вимерла вся санаторійна зона. На конторськiм пляцу й зараз вив лікарів сетер. Над городом стояв туман і важке мовчазне небо. Хмари зупинились і не рухались. Зрідка з високих тополь спадали краплі води й тривожно дзвеніли в ринвах.

Дріж не зупинявся. Анархове тіло раз-у-раз підкидало. Голова йому горіла й розколювалась на дві частини. Згага давила горло й спирала дихання. Тоді йому прийшло в голову крикнути, покликати когось на підмогу. Але він почув, що язик йому не рухається, ніби його одняло. Він знову озирнувся, але й тепер навкруги було порожньо. Тільки самотня підвода стояла біля Катриного ґанку, і на ній не було візника.

І тоді ж він раптом згадав ріку і її холодні води. Ні, він і справді збожеволів. Як він не міг досі догадатись, де йому дістати води? Там же її так неможливо багато. Саме там він і загасить свою згагу... Це так просто, і це так ясно.

І тиха радість, і заспокоєння прийшли до нього. Голові стало легше, і спека погасла в грудях. Анархові здалося навіть, що в цю хвилину на нього налетів сіверкий вітерець і загравав у його волоссі. Тоді він, підбравши поли свого халату, обійшов центральний будинок і поволі побрів до ріки. Інстинктивно він прямував саме до тієї кручі, де вчора втопився Хлоня.

На далеких бойнях ревів віл, і рев був тягучий і тривожний. Стояв стіною туман, і за ним не видно було ні города, ні поселків, ні експериментальної ферми. Тільки командна висота виділялась одним своїм отрогом.

Він перейшов уже санаторійну межу. Продираючись крізь дикий малинник, він і тепер почув задушливий крик санаторійного дурня. Скоро він був на трясовині. Він тепер обережно переступав калюжі, ніби й справді боявся, що замочить ноги. Але вода все таки попала в один ботинок, і ботинок весь час кумкав. Це навіть знервувало його, і він, побачивши горбик, сів на нього, зняв ботинок і вилив відтіля воду.

Але анарх помилився, гадаючи, що спека в нім погасає. Дріж теж не зупинявся, і різниця була та, що тепер він брав його приступами. Голова чим далі, то більш набирала ваги, і зараз вона не тільки горіла: її буквально охоплено було нагартованим полум'ям.

Нарешті з туману виплила круча, і анарх скоро був біля неї. Переплигнувши останню калюжу, він став на берег і озирнувся. Навкруги було тихо, з дальнього города долітали неясні звуки розтрощеного дзвона.

Він спустився з кручі й став на пісок. Холодна вода поволі, ледве помітно пливла в темну даль. — «Але як же я води нап'юся?» — подумав він, ніби й справді не знав, як це можна зробити.

Нарешті він нагнувся, набрав у долоню води й приложив до неї свої гарячі уста. Разів із п'ять він проробив таку процедуру, але згаги не міг погасити. Тоді він сів на землю й почав роздягатись. Скинув ботинки, халат, сорочку. А коли налетів на нього сіверкий вітерець, він подумав, що тепер глибока осінь і він може застудитись.

Коли анарх увійшов у воду, він навіть здивувався: вона була така тепла, ніби зараз стояв літній ранок. Він одійшов од берега й став по груди.

І тоді ж на другому березі він побачив крізь туман Карно. Той сидів на горбику й дивився на нього. Але анарх не звертав на це уваги, наче й справді таке явище було цілком природним. Перед ним знову постали тихі прозорі фантоми, і йому було легко й радісно. І знову постала перед ним безмежна дорога, сивий димок молоді інсурекції й голубе дитинство. І знову він побачив далекі сибірські поля, азіатську магістраль і занесену снігом монгольську станцію.

На далеких бойнях ревів віл, і рев був тягучий і тривожний. Але анарх його не чув. І вже не бачив він другого берега, де сидів Карно й саркастично всміхався.

Упала одна крапля, друга — і раптом замжичило. Невеселий осінній дощик біг, спотикаючись, до санаторійної зони. Зашуміли ринви. І печальну елегію осінньої чвири замкнула похоронна процесія.

Це було на третій день після події з Хлонею.

Із палати виносили двох: Хлоню й анарха. Біля Катриного ганку й тепер стояла самотня підвода і віяло пустелею навкруги. Катря не пішла виряджати подорожників у вічність. Вона й зараз сиділа на своєму ліжку з розпущеним волоссям. Вона так дивилась у вікно, ніби чекала, коли ж нарешті здохне лікарів сетер. Пес і тепер нудно й тягучо вив. — Проте, можливо, сестра Катря тоскувала, що ніяк не попаде на холодну станцію дикої сибірської тайги. І зараз біля шафи лежав подертий черевик, і з нього витикався зелений хихлатий морошок.

Але й Майя не пішла виряджати подорожників у вічність. В той час, коли процесія пересікала роздоріжжя, вона стояла з заплющеними очима на командній висоті, одкинувши голову на гілку. Майя щось шепотіла, наче творила якусь невідому молитву.

...І раптом знову впала одна крапля, друга — і замжичило. Невеселий осінній дощик біг, спотикаючись, до санаторійної зони.

Із щоденника хорої: «...і стоїть той тихий осінній сум, що буває на самотньому ставку, коли не листя, а золотий дощ ізлітає з печальної білоногої берези, коли глибокою пустелею відходить голубе небо в невідомий дальній димок...» — Але я й тут не можу поставити крапки: поперше, мені шкода героїв, що з ними мушу я розлучитись; подруге, я ще раз хочу сказати, що повість про санаторійну зону мені все таки не вдалась. — А втім, так і мусіло бути: рівне, спокійне письмо ніколи не передасть запаху епохи, коли цю епоху пише сучасник. І мої далекі нащадки, витягнувши з архіву ці нерівні рядки — я вірю! — мисленно стиснуть мою руку й скажуть: воістину ця жінка вміла любити. — Але річ і не в цьому: тепер, коли я почуваю, що мої легені остаточно розруйновані, коли я й сама підходжу до процесії подорожників у вічність, — тепер (нарешті), скінчивши свою повість про санаторійну зону, я не можу не сказати, як я безумовно люблю життя. Отже, з тих двох початків, що борються в мені, життя і смерті, перемагає перше. — А втім, да не подумують мої далекі нащадки, що XX главу я написала спеціально для цензора. Така думка образила б пам'ять м'ятежних комунарів. То нічого, що я жінка з жіночною натурою, — в добу горожанських воєн я — солдат революції, і моє перо — гострий багнет, який завше сторожко прислухається. — Так, я безумовно люблю життя. Я вірю, що в темних очах моєї буйної неспокоїної республіки нарешті заграє голубий промінь, і вона найде те, чого так довго шукає. І зараз у мене один біль: я тоскую, що я не можу бути безсмертною. Бож подумайте: я не зробила й трильйонної частини того, що хотіла зробити,

і я не розказала того, що мусіла розказати. Бож подумайте: я бачу перед собою не тільки Хло-ню, анарха, Майю й сестру Катрю, — я вже бачу перед собою нових невідомих людей — сильних, як леопард, прозірних, як «чека», і вільних, як воля. Невже ж фортуна не допустить, щоб я про них написала повість?

...І стоїть той тихий осінній сум, що буває на самотньому ставку, коли не листя, а золотий дощ ізлітає з печальної білоногої берези, коли глибокою пустелею відходить голубе небо в невідомий дальній димок».

Сентиментальна історія

I

...Вікно було чорне, як атрамент, але по темних садках уже брів тихий провінціяльний світанок.

«Ну, пора» — подумала я й вийшла з кімнати.

Біля ганку стояла підвода, і ледве чутно іржав кінь. Мама плакала й казала, що я зовсім неможливо поведжуся з нею. Ну, навіщо, мовляв, їхати кудись у невідомий край? Ну, навіщо? Мама прожила свій вік у чотирьох стінах нашого біленького домика, і для неї все, що простягається далі Загадайського мосту, все було темною й страшною загадкою. Я поцілувала маму й сказала їй, що я все таки не можу zostатися дома. Невже вона не уявляє собі, як мене тягне в даль? Невже вона бачить тут самодурство. Пам'ятаю, я схопила її в обійми й майже простогнала:

— Моя ти милуська! Милу-усько!

Мама перелякано подивилася на мене і ахнула. Тоді я зареготала й ще раз поцілувала її. Потім узяла букет квітів із нашої малесенької оранжерії й сіла на підводу. Золотий півник злетів на флюгер і голосно закукурікав. Провінціяльний домок, ганок і мама з тоскою подивилися на мене. Я сказала їхати. Потім упала на свіже пахуче сіно і вже сказала сама собі: «Навіки». Я прикусила губу й так боляче, що аж сльози покотилися мені по щоці. Але хіба можна було відмовитися від цієї поїздки?

Пам'ятаю дитинство, його передчуття й неясну тривогу. Коли мені було щось біля шести років, я сама тягла

маму до церкви, щоб стати десь у темному закутку й прислухатися до таємного шамотіння.

Бабуся розповідала мені про катакомби, і здавалось, що я стою в катакомбах. Я любила ходити й на луки, любила запах осоки й це зелене море трав, що хлюпотіло за рікою, я безумно любила вечорові кучугури і червінкову шелюгу, і димки над нашою оселею. Але я ненавиділа наших провінціяльних людей, таких темних і диких, як дичавина тамерланівщини, і завжди тоскувала за тим незнаним, що загубилося десь у далеких краях. Колись небіжчик-брат (він був страшенний мрійник, і він загинув на барикадах), колись він патетично деклямував мені:

— Б'яно, я вже, мабуть, не повернусь додому, і багато нас, очевидно, не повернуться. Але йдемо ми з такою радістю, ніби чекає нас не смерть, а якоесь надзвичайне безсмертя.

Потім він говорив мені про світові пожари, про невідомий фантастичний край. Я довго слухала його, і перед моїми очима виростало химерне коло, і я вже бачила внутрішніми очима нових людей якоїсь ідеальної країни. Пам'ятаю, я випрямилась на весь свій дитячий зріст (я й справді тоді була ще дитиною) і сказала надхненно:

— Клянусь тобі, брате!

Більше нічого не сказала, бо знала, що далі не треба говорити, і він зрозумів мене.

Але потім раптом побачила (тоді вже брата давно не було), що прийшла якась нова дичавина, і над нашою провінцією зашуміла модернізована тайга азіятщини, і тільки зрідка проривалися молоді вітерці. Тоді почала вірити, що десь живуть інші люди, і мене неможливо тягнуло до них.

Очевидно, і це зміцнювало моє бажання полетіти кудись, до того ж і журавлі принесли мені сімнацятку весну. Я виходила вночі в садок і вже не могла спокійно слухати їхнього крику. Ця весна так затривожила мене, ніби я була перелітною птицею й мусіла летіти кудись за море.

Я не оглядалася назад і вже не бачила (це візниця мені говорив), як мама випроводжала мене білою хуст-

кою, і не бачила (це теж в. чиця говорив мені), як повз нас пройшов наш маленький дячок і здивовано подивився на мене.

— Кукуріку, — стояло мені в 'ушах, але коник біг жваво, і жваво куріла дорога.

Ми вже давно проминули провінціяльний виконком, потім ми залишили за собою й комсомольський клуб. «Ах ти, клуб, ти мій клуб, зелененький клубе» — подумала я й зідхнула. Це місце нашої оселі я обминала з якоюсь полегкістю. Мені було відкрито дорогу до комолу; але я рішуче відмовилася вступити туди. Мене ненавиділи за це, бо знали, чому я стою осторонь. А я стояла осторонь от чому. Я пам'ятала, скільки відважних комольців загинуло в часи горожанської війни, і частенько десь у закутку прославляла цих незнаних героїв. Але тут, у нашому комолі, була якась дика розгнузданість, і дівчата, що йшли туди, вже з п'ятнадцяти років робились «чесними давалками» — так у нас називали їх. Я прилюдно говорила про це, і мене називали реакціонеркою. Пам'ятаю, тільки один комунар, що раптово приїхав у наше містечко, тільки він обурився колись:

— В чому справа, хлоп'ята, — сказав він, — хіба вона неправду говорить?

...На нас почала наступати синя полоска далекого лісу. З боку вже розправляло свої малинові крила золоте, як і завжди, невідоме сонце. Ми раптом поїхали поволі: попереду нас ішла отара овець, і йшов пастушок. Пастушок заграв на сопілку. Він був маленький, але він заграв щось сумне, і мені стало ще сумніше. Я свиснула, сказала їхати скоріш — і коник знову побіг. За ним побіг і ранковий вітрець.

— Гоп! Гоп! Гоп! — кричала я.

Потім підставляла вітрові свої молоді груди, і вітер їх лоскотав. Я реготала й реготала всю дорогу до самої станції. Але візниці так і не сказала причини. Справа в тому, що я вже тоді хотіла бути матір'ю, а вітер мене збентежив: мені (хоч це й смішно!) захотілось завагітніти від нього. Мені хотілось так чисто завагітніти, як завагітніло голубе небо, що вже мільйони віків хоронить у собі таємницю найпрекраснішого й найчистішого зачаття. Моя

дика фантазія не давала мені спокою й цілу дорогу три-вожила мене. Бігли поля, і суворо обминали нас шведські кургани. Я згадала Марію Кочубей.

На станцію ми приїхали, коли вже зовсім стемніло. Я купила квиток, поцілувала візницю (він страшенно здивувався) і взяла з возика свій маленький пакунок.

«Саме тепер навіки» — прийшла мені думка, бо візниця був останньою близькою людиною.

Тоді, як ніколи до того, я відчула великий біль розлуки й саме тому, що цей біль був сильний і справжній, саме тому пізнала себе найщирішою людиною.

«Очевидно, теличка нездібна пережити цього» — промайнуло мені в голові, і я почала філософствувати.

Це, звичайно, була страшенно наївна філософія, бо я тоді знайома була (і то поверхово) тільки з Платоном. Але вона мені зовсім не шкодила, і навіть більше того: тільки через неї я діставала собі заспокоєння.

...Візниця давно вже зник із своїм возиком за кучугурами, а я все стояла й дивилась йому вслід. І тільки за півгодини опам'яталась. Треба було кінчати, і я скінчила: махнула рукою й пішла на темну станційну сільоету.

Станція була глуха, як сотні степових станцій, і там лежали якісь чужі люди. Трохи нахло приїсним запахом, бо відділя, здається, за дев'ять верстов була цукроварня. Я подумала, що, коли прийде осінь, наші дівчата підуть на буряки. Тоді будуть сумувати полтавські кургани, і побредуть мої спогоди крізь мариво віків за винокмом, за комольську леваду. І мені здавалось, що такі думки приходять усім, хто знає вишневооку Україну — цей химерний край диких і темних доріг до романтичної комуні. Я знову згадала Марію Кочубей.

Потім пішла на пустельний перон і дивилась на рейки, на зелені вогні й відчула присмерк. Хтось пройшов повз мене (очевидно, начальник станції) і уважно подивився мені в очі. Потім із степу прилетів потяг, заревів, зашумів, загоготав. Я ще раз подивилася в степ — туди, де стоїть наш біленький домок і сидить півник на флюгері, де невеличка оранжерея й темні провінціяльні садки. Але вже нічого не хотіла згадувати й рішуче полізла у ва-

гов. Те, що було, зникло навіки. Ще раз побачити? Ні! Ні! Ні! І тільки, коли потяг заревів і рушив, я в останній раз уклонилась напівтемній степовій станції. Силуети будівель промайнули перед моїми очима й зникли. Я вже не думала повертатись сюди. Життя було таке широке й безмежне, а вік мій такий коротенький, як носик горобчика.

— Тра-та-та! — одбивали колеса.

Уночі блимала свіча, десь гомоніли пасажирки, потяг похитувався, але я не могла заснути. Вдень бігли поля, летіли кургани, але вони мене вже не цікавили. Пам'ятаю, я всю дорогу безумствувала: мислі шалено летіли, наздоганяючи одна одну. Такі переживання ще могли не відбитися на моїм обличчі, і тому пасажирки раз-у-раз здивовано поглядали на мене.

На третій день я була в Z.

II

Коли йшла з вокзалу, мені було страшенно весело. Я оглядала вітрини, автобуси, трамваї, а мені казали збоку:

— Подивіться, яка пейзажочка! *Про Б'єнку*

Йшла по великій вулиці й раптом попала на ринок. Стояли селянки з клубничкою. Клубника так пахла, що я тут же купила два фунти. Потім довго блукала по городу й зовсім незчулась, як прийшов синій міський вечір. Пам'ятаю, вийняла з пакунка одну соковиту клубнику (одну ягоду) і взяла її на губи. Я взяла її необережно, бо рожевий сік потік і зробив мені на блюзці рожеву пляму. Це було неприємно, і я посіпала себе за вухо.

Коли вечір заглибився, тоді по вулиці пішли проститутки. Вони страшенно лаялися, так що мені кілька разів почервоніли уші. І я ніколи б не знайшла в цьому городі свою Лізбет, коли б не випадок.

Стояв літній сад, а біля нього реклямний плякат. Тоді вискочив хлопчик і закричав мені в обличчя: «Бути-туди! трап-трап!» Потім почали під'їжджати фаєтони, спалахнув люкс, і вечірне небо зробилось таким синім-синім. Я пішла в літній сад, з'їла там на п'ять копійок морозива й звернула на алею «Синього кабачка». Там я й зустрі-

ла Лізбет. По дорозі товаришка потріпала мене по тазові й сказала:

— Як гарно, як гарно, що ти приїхала!

З Лізбет я товаришувала ще з шкільного часу й ніколи не губила з нею зв'язків. Вона мене страшенно любила. Лізбет працювала в установі машиністкою й обіцяла в ту ж установу й на ту ж посаду пристроїти й мене.

Але як вона зробить це, коли я в цьому нічого не розумію? Лізбет зареготала й запевнила, що за місяць або за півтора з мене буде робітниця «на ять». І дійсно: за місяць я вже була машиністкою «на ять». Я навіть сама здивувалась, як скоро це вийшло, і ми з'ясували такий успіх моїм не абияким хистом. Потім Лізбет хитренько примружила око й сказала, що я мушу тепер піти з нею в установу й там трохи посидіти.

Для чого це? — спитала я.

Вона ще раз зареготала й назвала мене наївною. Невже я й досі не доміркувалась, що моїм обличчям і моєю фігурою можна цілий світ перевернути? Лізбет піднесла мені дзеркало й запропонувала подивитися на себе. Тоді я запротестувала: невже вона радить мені продати своє тіло? Лізбет почала запевняти, що ніякого тут продажу нема: на мене будуть дивитись і тільки! Я погодилась і одержала посаду. За кілька тижнів Лізбет поїхала до тьоті й залишила мені свою квартиру.

Ну, прощай, — сказала вона. — Може, ще колись побачимось.

Вікно моєї кімнати виходило з підвалу в невеличкий дворик, де стояла стара зелена альтанка. Я любила сидіти біля нього й дивитись на клаптик голубого неба: воно було тут таке надзвичайне, ніби всю його радість природа сконцентрувала в цьому закутку. Тут, біля цього вікна, я так багато передумала, скільки, очевидно, мені вже не прийдеться думати. Я думала про химерну даль, що потягла мене з рідного краю, і думала, що до неї — ах, як далеко! Власне, в Z я не сподівалась найти її, але вірила, що в Z я зустрінусь з якимсь великим чоловіком, і тоді станеться чудо.

Іноді після роботи я не йшла додому, я йшла куди очі дивляться. Тоді городяни здивовано оглядали мене.

Ішла в південно-східню частину гóрода на край, де тулились по ярках убогі хатки. В степу блимали вогнища, надходила ніч. Я зупинялась на якомусь кургані й згадувала «Пісню Нібелюнгів» і юнака Зігфріда й думала, що для нашої країни примітивний «Кобзар», як Нібелюнги. Потім споглядала. Я довго споглядала, і мені здавалось, що якась невідома сила насувається на мене. За кілька годин я йшла додому, лягала на ліжко й довго лежала з заплющеними очима. На міській башті бив годинник:

— Бов! Бов!

...Отже, в своїй установі я, очевидно, була самотньою. Коли правду говорити, то тільки в машинці я знаходила свого друга. Один час я так полюбила її, що вона навіть снилася мені. І снилось мені так, ніби вона зовсім живе створіння і ніби вона на всі мої запитання відповідає таким теплим, хорошим голосом. Тоді я схиляла свою голову на її літери, і валок щось мені муркотів і тихо наспівував. Підводились і літери й вистукували так зажурено, наче б потяг летів у невідомий край. Тоді знову бачила дорогу, степ і руді пахучі обніжки.

— Ах ти, дружечок мій, — говорила я іноді, виймаючи з неї якусь інструкцію для діловода Кука.

Я маю на увазі того діловода, що взяв мене на посаду. Він був дуже спокійною людиною, носив чистенький костюм і завжди мав на голові прилизаний проділ. Він мало чим відрізнявся від гоголівських героїв. Підписував папірці чітко, і від другого «к» (Кук) робив униз розчерк, подібний до маленького бутончика. Перед тим, як поставити печатку на той чи інший папірець, він страшно потирив руки й робив язиком незрозумілий звук задоволення. Ніс його був надзвичайно великий і в усякому разі не відповідав дрібному обличчю. Мені було відомо, що він пристаркуватий і аморальний холостяк, і саме цим я й хочу з'ясувати його шалену любов до молоденьких машиністок. Особливо часто він підходив до мене й грав своїми маленькими олив'яними очима. Ця «гра» робила з нього майже мавпу, але він цього не помічав. Діловод був страшенно малорозвинена людина й говорив такою мовою, ніби шаржував когось.

— Яка краса, — говорив він мені, — іти з красунею в парку, припустім (Кук натякував на себе й на мене), і почувати, що вона гідна тебе.

Мені було дуже неприємно вислухувати цю парикмахерську пошлятину, і я поспішала від нього відійти.

Але тоді в коридорі я обов'язково зустрічалась із сіроокою журналісткою. Це була досить таки приємна жінка, але вона ніколи не давала спокою моїм рукам. Проходячи повз мене, сіроока журналістка обов'язково зупинялась біля мого столика й запитувала мене на вухо: «Чи не дозволю я їй іще раз «ущипнути» Б'яночку». Я їй, звичайно, не дозволяла, і все таки на моїй руці було кілька синців, і навіть був один синець на правому грудному яблуку. Вона безперечно була садисткою, і я за кілька місяців у цьому остаточно переконалась.

— Я примушена буду, — говорила я їй колись, — звернутися до місцкому.

Сіроока журналістка реготала: звертайся, мовляв, звертайся, я вже давно знаю, що ти «ябеда» (вона так сказала — «ябеда»)... Але що я могла їй на це відповісти?

Отже, залишалась тільки єдина жінка, що з нею я почувала себе досить спокійною. Я говорю про товаришку Уляну, комуністку, жінку колишнього комуніста, товариша Бе. Вона жила зі мною в одному будинку, і, коли я приходила додому, товаришка Уляна стукала мені в двері й прохала дозволу зайти. Я казала «прошу» — і вона заходила. Вона відразу починала запевняти мене, що в неї страшенно некрасиве обличчя. Я розуміла свою сусідку й тому завжди заспокоювала її: мовляв, нічого подібного нема, вона не така вже некрасива, як це їй здається. Я говорила, що в неї, наприклад, і волосся прекрасне, і очі добрі. Товаришка Уляна не погоджувалась зі мною й дуже сперечалась. Вона приводила убивчі аргументи й нещадно била ними мене. Так що утворювалось таке вражіння, ніби я захищаю не її, а себе, і ніби некрасива не вона, а я.

Товаришка Уляна чекала чуда, а чуда не було й не могло бути. Вона була досить таки розвинена людина й прекрасно знала ціну своєму обличчю й своїй фігурі

(моя сусідка була високою й тонкою щукою й до того з перебитим носом). Але вона зі мною відводила душу, і я їй з охотою допомагала в цьому. Мені було відомо, що товаришка Уляна дуже погано живе із своїм чоловіком, але про товариша Бе вона ніколи зі мною не говорила.

— Бідний, бідний товариш Бе, — тільки зрідка про-ривалось їй, і тоді вона глибоко зідхала.

Товаришкою Уляною, власне, і замикалось коло моїх знайомих. Всі ці люди були, на мій погляд, маленькими людьми, так чи інакше подібними до мене, і, очевидно, не могли допомогти мені вийти з того зачарованого круга дичавини, що загородив мені якусь таємну даль.

Колись після роботи до мене підійшов діловод і почав умовляти мене, щоб я пішла з ним обідати. Він говорив: «Позаяк» (він так і говорив — «позаяк») йому видавали аванса й «позаяк» сьогодні день його народження, він хоче трохи пошпацірувати зі мною на бульварі й випити зі мною ж пляшку пива. Я погодилась — і ми пішли. Ми пішли в б'єргалку, сіли за столик і замовили десяток раків. В пивній стояв гомін і стояв дим. Пахло п'яним запахом. Запах був різкий, перегорілий і одразу ж п'янив голову. Оркестра грала щось похабне з якоїсь похабної оперетки. Ми випили дві пляшки, і Кук почав тулитись до мене. Потім ми випили ще чотири пляшки. Тоді діловод почав цілувати мені лікоть і розповідати мені про своє нещасне життя. Його нещастя було в тому, що на нього мало уваги звертало начальство й не давало йому вищої посади, а «позаяк» він хотів бути управділом, то «така затримка кар'єри» не могла не тривожити його. Він навіть трошки заплакав, і мені його стало шкода.

— Ах, Б'янку! — говорив він мені. — Яке чудове життя, коли, наприклад, перед тобою стоїть широка кар'єра і ти можеш бути управділом Раднаркому.

Діловод вимовляв це з красномовними й патетичними наголосами, і я ще більше пожаліла його. Він мені знов цілував лікоть і запевняв, що тільки одну мене кохає. Кук мені цілком серйозно говорив про кохання, наче я й справді була зацікавлена в цьому.

Ми вже випили добре, діловод попрохав мене, щоб я його провела додому. При всій своїй малорозвиненості

він завжди жив задньою, захищеною думкою й знав, що пиво його добре сп'янило й сам він буде похитуватись. Під руку ж зі мною він не боявся себе скомпромітувати. Я погодилась — і ми пішли.

По дорозі ми зайшли в театральний садок і там сіли на стілець.

Збоку нас сидів якийсь мужчина. Я зиркнула на нього. Йому були зажурені і (мені так здалося) прекрасні очі. Він сидів, як різьблення, і дивився кудись у небо. Раптом Кук підвівся, посіпав із боків свій піджак, наче збирався відрекомендуватись якомусь начальникові, і звернувся до незнайомого мужчины:

— Так що, дозвольте вас запитати: ви, здається, художник Чаргар?

— Так, я — художник Чаргар, — сказав мужчина, і таким м'яким і приємним баритонем, який я чула тільки в любовних романах. — Чим маю честь служити вам?

Я здригнула. Хіба я могла не здригнути? Мені довелося сидіти поруч із славетним малярем нашої країни. Присутність художника так схвилювала мене, що я відразу спалахнула й відчула, як мені загорілись уші.

Чаргар повернув голову й уважно подивився на мене. Можливо, він подивився звичайними очима, але я тоді не могла витримати цього погляду й знизилася віі.

Кук говорив, що він давно вже знає художника й давно вже хотів познайомитись із суб'єктом (він так і сказав «суб'єктом») незрівнянних Чаргарівських картин. Тоді художник його поправив: «Ви, очевидно, хотіли сказати творцем?» Діловод розв'язко сказав, що під суб'єктом він саме це й мав на увазі.

Потім сиділи мовчки й дивилися, як горять дроти синім блиском (трамвай летів після дощичку). Десь кричала сирена. Кук похилився й почав засипати. Тоді художник сказав:

— Я маю честь говорити з дружиною діловода?

— Ви маєте честь говорити зовсім не з дружиною діловода, — сказала я й зареготала.

Кілька хвилин надзвичайного внутрішнього напруження розірвались у напівгістеричному реготі. Я реготала

якось зовсім не до речі (очевидно, хміль захоочував), але Чагар і натяку не подавав, що він може мене вважати за дурочку. Потім художник іще раз уважно подивився на мене й сказав:

— Я, знаєте, і не припускав, щоб у нашому городі, були такі прекрасні жінчини.

— Хіба? — спитала я і знову спалахнула, бо це була найвища похвала моему тілу.

Потім я нічого іншого не придумала, як сказати той же комплімент і Чаргарові. Він усміхнувся й говорив, що йому страшенно подобається моя простота й непримусшеність. Мовляв, у наш брехливий вік це велика рідкість і, коли хочете, навіть моветон. Був він стрункий, із добре виголеним смуглявим обличчям, у простій толстовці й без усяких претенсій на якусь оригінальність. Але він увесь час якось розгублено дивився.

Тоді почало вечоріти, і, коли звечоріло, на вуличному екрані застрочила вечірня газета. Небо посиніло. Діловод хропів. Я покликала візницю, записала його номер, номер квартири Кука, — і візниця повіз діловода додому. Все це я робила, не оглядаючись. Але серце мені так хутко билось, що я певна була — художник стоїть десь іззаду й чекає мене.

Я не помилилась: він стояв. Тоді підійшла до нього (так підійшла до нього, ніби ми були давно знайомі), і він мені запропонував руку. Я взяла, і ми пішли по алеї. Чаргар поцікавився, хто я? Сказала. Потім ми вийшли з садка й пішли по вулиці Повстання. Дійшли Раднаркому й зупинились. На чатах біля дверей стояв червоноармієць у буденівці. Він стояв, як різьблення, і Чаргар сказав:

— Вам він нічого не нагадує?

Я сказала, що нагадує. Тоді Чаргар чомусь усміхнувся. Я спитала «чому», він нічого не відповів і раптом подав мені руку. Ми попрощались. Я пішла в одну сторону, він — у протилежну.

Додому я прийшла з таким почуттям, що з ним я йшла в дитинстві з великодньої «заутрені». Світ мені став таким милим і рожевим, що я готова була вибігти на вулицю і обіймати й цілувати першого зустрічного.

— Мій милий, хороший! — кричала вся моя істота. — Саме тебе й бракувало мені.

Заснула я тоді тільки перед світанком: цілу ніч думала про те, де знову зустріну Чаргара.

III

Зустріч і знайомство наше було зовсім випадковим, і мені вже спадало на думку, що більше такого випадку не трапиться. Не трапиться саме тому, що художник уже, мабуть, і забув про мене. Хіба мало, думала я, зустрічав Чаргар на своєму шляху подібних мені жінок?

Колись я вийшла з установи й кілька годин блукала по городу. Блукала якимось без цілі, а підійшла все ж таки до того місця, де ми розлучились із Чаргаром. Я зупинилась. Праворуч мене стояла темна будівля синагоги, і над нею прорізав розірвані хмари ріжок молодика. Під ногами мені грали фіолетові тротуарні реклями. Раптом мене хтось узяв ззаду за руку. Я повернулась і побачила сірооку журналістку.

— Добрий вечір, — сказала вона. — Нарешті я побачила тебе на вулиці. Я гадала, що ти взагалі нікуди не ходиш.

— Даремно, — сказала я. — Я майже кожного вечора буваю в міських садах.

— Скажіть, будь ласка! А я й не знала!

Потім вона говорила мені, що «в тихому болоті чорти водяться», що... і т. д.

Я сказала, що «чорти» тут зовсім ні при чому, бо ходжу сама й навіть не маю знайомих мужчин. Сіроока журналістка поправила свій капелюшок і кинула:

— Що ж це — світова скорбота з'їдає твоє серце?.. Чи, може, інтелігентська самотність спокою не дає?

Вона раптом сплюнула. Був це жест чи був це прояв справжнього обурення — я й досі не знаю. У всякому разі це цвіркання крізь зуби ніяк не йшло до її худенької фігури. Я їй, звичайно, про це нічого не сказала й тільки трохи покривила обличчя.

Але вона не вгамонялась і фанфаронствувала далі. Вона розказувала мені про білі петербурзькі ночі, про страсть,

яка кипить у ці ночі, і т. д. Особливо її інтригують ці ночі, коли на Невському проспекті блукають юнаки з задуманими очима й продають своє тіло.

Я здивувалась: невже й юнаки продають своє тіло? Сіроока журналістка зареготала й заціпила зуби. Потім вона казала мені, що це звичайна річ, і її дуже дивує, що їх нема в нашому городі. Вони б добре заробляли: хіба вона, припустім, не купувала б їх?

— Але до такого розпутства, — сказала я, — може дійти тільки гнила людина.

— Покинь наливати (вона так і сказала — «наливати»), знаємо вас, тихонь: на словах одно, а на ділі — зовсім інше: все одно в ком'ячейку не візьмуть!

— При чому тут ком'ячейка? — усміхнулась я.

Вона відповіла якось неясно. Потім повернулась до колишньої розмови й знову настирливо запевняла мене, що юнаки мають рацію продавати своє тіло. Коли б її фортуна зробила панянкою, вона б обов'язково держала при собі козачків для розпутства.

Журналістка з таким цинізмом розмовляла зі мною, що мене взяв сумнів: чи не з божевільною я маю справу. На цю тему вона говорила мені дуже багато, але, коли я рішуче хотіла вклонитись їй і сказала, що поспішаю, вона раптом зідхнула й вже зовсім іншим тоном кинула мені:

— Яка ти, Б'яно, наївна! їйбо! Невже ти не бачиш, що земля давно вже летить у безодню й що ми напередодні світової катастрофи. Ну?

Я подивилась на неї. Вона мрійливо дивилась у небо й ніби розмовляла сама з собою.

— Ах, як мало нам жити залишилось! Хіба ти не відчуваєш, що на землі холодніш становиться?

Вона здригнула, наче й справді їй зимно було. Я не знала, що їй сказати, і мовчала.

— Можливо, іде льодовиковий період. Можливо, щось інше... От якби нам богами зробитись?.. Правда?

Потім раптом запропонувала мені піти з нею в бардачок, і, коли я відмовилась, журналістка ще раз цвіркнула і, не попрощавшись, пішла від мене.

Повз мене пролетів трамвай, далі пролетів автобус, і я почула крик: автобус роздавив дитину. Ішла мати, пе-

релякалась і випустила дитину. Тоді наскочила машина — і від дитини залишилось одно м'ясо. Мати тут же збожеволіла, і її повезли в лікарню. Далі над ратушею заблимала вечірня зоря, і побігли квадрати будинків у при-смеркову даль. Стояла струнка вулиця, починалась від клубу товариства радянських асенізаторів.

Я пішла далі й чомусь зупинилась біля японського кабачка: висів химерний ліхтар, і закликала автоматич-на японочка.

Раптом я здригнула: мене знову хтось узяв за лікоть. Я повернулась і побачила Чаргара. Я, очевидно, сильно зблідла, бо він подивився на мене своїми прекрасними очима й промовив:

— Що з вами? Чого вам таке бліде обличчя?

Я сказала, що це йому просто здається, бо почувую себе цілком добре. Він говорив, що він давно вже хоче бачити мене, але не знав моєї адреси.

— Хіба? — спитала я.

Він почав гаряче наступати на мене: мовляв, я не маю підстави сумніватись. Він запевняє мене, що в останні дні він тільки й думав про те, як би зустрітися зі мною. Хіба це не його так зворушила «свята» (він так і казав — «свята») простота?

Чаргар іще щось говорив мені, але й цього було досить. Я з безмежною вдячністю подивилась на художника.

Ми пішли в підвал. Коли йшли по східцях, Чаргар узяв мене за руку. Нас зустрів вірмен. Я зареготала й спи-тала, чому ж називається японський кабачок? Вірмен нічого не відповів і запросив нас до окремого кабінету.

Поки нам готували вечерю, ми стояли в загальній залі, де грав на скрипку циган і танцювала проститутка. Чар-гар кинув циганові кілька срібних монет, і той заграв щось із «Корсара».

Я тоді цілий вечір сміялась і пила коньяк. В кабінеті ми сиділи години дві. Чаргар гладив мої пальці й гово-рив, що йому подобається моя рука, і особливо йому по-добається те, що мої нігті обрізані й вони зовсім не такі, як у сучасних жінок.

— Щось хижачьке й розпусне, — говорив він, — си-мволізують ці довгі нігті.

Потім умочив хустку в склянку вина і, усміхаючись, попрохав дозволу «провітрити моє обличчя». Я дозволила, і він переконався, що я й не підмальовуюсь. Він розповідав щось про полову невинність і нарешті звернув на мою.

— Я не помиляюсь? — спитав він.

— Ви не помиляєтесь, — сказала я, одразу зрозумівши, про що йде мова. Тоді він говорив, як його хвилює невинність і зовсім не в тому сенсі, що в нім прокидається самець, а в тому, що в нім прокидається художник.

Ми випили брудершафт. Він замовив іще пляшку шампанського, і, коли ми виходили з кабачка, я похитувалась. Чаргар держав однією рукою мою талію, а я уважно дивилася йому в очі. Очі йому блищали, і я бачила в них таку безмежну даль, що можна було збожеволіти.

— Чаргаре, — сказала я. — Ми зовсім випадково зішлись. Але чи не почуваш ти в цьому...

Я не підбрала слова й замовкла. Тоді він сказав: «Судьба» — і я його зрозуміла.

— Тебе ніколи не мучила даль? — раптом спитала я. Він помовчав. Я його знову спитала. Він забрав свою руку з моєї талії й сказав якимсь неохоче:

— Я тебе не розумію!

— Ти мене не розумієш? — здивовано спитала я, бо мені і в голову не могло прийти, що Чаргар міг мене не зрозуміти.

Тоді плутано почала в'ясяти свою думку.

Від абстракції раптом перебігла до конкретних засад. З одного боку, мою даль було обумовлено певними соціальними взаємовідносинами, з другого — вона мені стояла якимсь самотно, одірвано від життя, від його буденних інтересів. Мені перший раз довелося відповідати на пряме запитання, і тільки тоді я зрозуміла, яка без кінця складна проблема стоїть переді мною. Це трохи збентежило мене, але зате ще з більшою силою спалахнуло в мені бажання пізнати цю таємну даль.

— Я, очевидно, плутано говорю, — сказала я. — Але ти не можеш не розуміти мене. От що: віддайся, будь ласка, на волю інтуїції — і тобі все буде ясно.

— Мені вже ясно! — раптом сказав Чаргар.

— Значить, і тебе мучила?

Він щось хотів відповісти, але потім якось нервово відкинув назад волосся й перевів розмову на іншу тему. Від нього повіяло холодком. Я спитала, чому він ухиляється від відповіді. Чаргар став іще суворіший і вже всю дорогу мовчав. Мені прийшла думка, що я дуже некоректно поводитись із Чаргаром. Це ж була тільки друга наша зустріч, і я по суті не мала права бути такою в'їдливою. Я хотіла попросити пробачення, але так і не попросила й тільки щільно притиснувшись до художника. Він, очевидно, зрозумів мене і взяв мою руку. Він мовчки гладив її цілу дорогу.

Коли ми підходили до моєї вулиці, в авіаційному городку забігали вогні й раптово піднялись до неба. То були люкси, і небо стало агатовим. Десь кричав перепел. В саду Паризьких Комунарів пускали ракети. Вони різали небо червоними хвостами й розсипались на мільйони зір.

Нарешті ми стояли біля мого будинку. Чаргар стиснув мені руку й сказав трохи холоднуватого:

— До побачення!

Ну, що ж «до побачення». Тоді я на цей холодок не звернула уваги. Але, коли залишилась сама, я довго думала, чому він сказав холоднуватого. Мені прийшла думка, що Чаргар хотів у мені бачити тільки найвну дівчину, і тому його знервували мої запитання. Потім прийшла думка, що художник чомусь ревниво береже підступи до свого внутрішнього світу. Це припущення здалося цілком правдивим, коли я пригадала нашу розмову.

«Ну, і добре — подумала я — бережи! Але ти їх не вбережеш, бо ти вже дав мені право фамільярничати з тобою».

Колись до мене зайшла товаришка Уляна. Вона була страшенно схвильована, і під очима їй були темносині синці. Ми сіли на каналі й почали розмовляти. Спершу ми говорили щось про театр (не пам'ятаю добре), потім товаришка Уляна раптом сказала мені:

— Я вам, Б'янку, страшенно заздрю й зовсім не тому, що ви красуня. От догадайтесь, чому?

Про театр я говорила якось механічно, весь час підтакувала (я думала про нову зустріч із художником) і тому сказала коротко:

— Не знаю.

Товаришка Уляна підійшла до дзеркала й почала поправляти волосся. Був сірий день, і над городом ішли сірі хмари, так що в моїй кімнаті майже стемніло. Напроти в кравця-єврея спалахнув навіть каганець.

Я подивилася на товаришку Уляну: їй було бліде чоло, і вона всміхалась. Вона так неприємно всміхалась, що на моєму обличчі відбилось, очевидно, почуття страху. Вона спитала, чого я перелякалась.

— Мені здалось, — сказала я, — що ви дивитесь на мене надзвичайно злим обличчям.

— Нічого подібного! — різко сказала товаришка Уляна, нервово хапаючись за перебитий ніс. — Я на вас дивилася звичайнісінькими очима. Але скажіть мені, чому ви не хочете мене слухати?

Я згадала, що товаришка Уляна подала якесь запитання, і я справді неуважно поставилась до нього. Тоді я попрохала пробачення й сказала, що в останні дні почувую себе якось розгублено.

— Я вам задрю от чому, — сказала вона. — Я вам задрю тому, що ви людина нового покоління, і для вас наші терзання — порожній звук.

— Ви зовсім даремно так думаете! — сказала я.

— Не говоріть! — замахала вона руками. — Справа в тому, що ви ніколи не були в ролі Єви і ви ніколи не можете затоскувати за раєм, як я й тисячі нас, надломлених людей громадянської війни.

— Ви зовсім даремно так думаете! — уперто повторила я.

— Не говоріть! Ви ніколи не були на тому березі і ви нічого не знаєте. Тільки ми, і тільки нас вигнали відтіля. І от ми ходимо з тоскою. Боже мій, ви й не уявляєте, яка це прекрасна країна. Під її сонцем не тільки внутрішній світ кожного з нас перетворювався й робив нас ідеальними, мало того: ми фізично перероджувались. Клянусь вам! Навіть фізично це були зразкові люди.

Товаришка Уляна глибоко зідхнула. В кімнаті вже зовсім посіріло, але я бачила, що її обличчя світилося в сьайві

якоїсь надзвичайної радості. Вона довго мовчала і тільки коли за вікном закричали діти, сказала здригнувши:

— Ви, звичайно, не вірите мені, що я кілька років тому була красунею — це я знаю! Але повірте мені, що товариш Бе любив мене. Клянусь вам! Він так любив мене... так любив мене...

Товаришка Уляна раптом похилилася на спинку канапи й тихо заридала. В квартирах було тихо (тільки в зубного лікаря якимось жалібно тьвкала боложка), і ридання товаришки Уляни так глухо розривалися в повітрі, ніби вона лежала в домовині. •

Я почала її заспокоювати. Вона довго не могла заспокоїтись, і тільки за півгодини я почула, як товаришка Уляна крізь сльози прохає мене не звертати на неї уваги, бо після плачу їй завжди легше буває. Вона навіть усміхнулася, і ця усмішка була такою дитячою, що я стала перед нею на коліна й цілком серйозно сказала:

— Товаришко Уляно, клянусь вам, що я вас ніколи не бачила такою! Ви світитесь сьогодні неземною красою й нагадуєте мені Рафаелеву мадонну.

Але вона мовчала. Тоді я схилила свою голову до її подертих черевиків і завмерла. Потім обняла її ноги й жагуче їх поцілувала. Мене обхопило майже релігійне почуття любови до цього маленького людського страждання. І коли б товаришка Уляна в цей момент захотіла мене повести на смерть, я б пішла, не здригнувши.

Тоді почав виступати цвіркун, і десь довго й протяжно кричала зарізана сирена. За вікном плакав кравців хлопчик, і щось глухо кричав єврей. Товаришка Уляна підвелась. Вона взяла в свої руки мою голову й поцілувала її. Вона так поцілувала, що мені й зараз ходить дріж по спині. Потім вона пішла від мене.

Я раптом заплакала. Це були мої перші сльози в цьому великому городі. —

Квартира у Чаргарі^{IV}

З Чаргаром я зустрічалася дуже часто, але на квартиру до нього попала через три місяці після нашого знайомства. Я зовсім не уявляла собі, як бідно живе наш

славетний художник. Кімната його, як і моя, була в підвалі. Із стін завжди несло льохом, а із стелі ніколи не сходила вогка руда пляма. Над його кімнатою був клуб радслужбовців, і тому його стеля завжди дрижала від тупотіння й крику. Чаргар мені сказав, що він уже кілька разів звертався до комхозу, але... словом, він, очевидно, ніколи не вибереться відціля. Я сказала, що треба поговорити з головою виконкому, але, сказавши, махнула рукою. Він теж махнув рукою. Ми зареготали.

Пам'ятаю, я скинула жакетку, поправила волосся й стала переглядати важкі томи, що їх у безпорядку розкидано було по кімнаті. У вікно зазирає промінь сонця й зайчиком грав на стіні. Чаргар сидів напроти мольберта й уважно дивився на полотно. Я спитала, чи не хоче він намалювати моє тіло — я з охотою буду йому позувати. Він сказав, що не має в цьому потреби, бо це не його фах.

— Я жінок іще ніколи не малював і, очевидно, не буду малювати.

Я спитала, чому. Він не відповів. І тоді ж мене зацікавила важка книга: це була розвідка про шведські кургани. Художник це помітив і сказав, що він уже кілька років мучиться над ідеєю дати широке полотно, що по ньому будуть мчати Карло XII і Мазепа після поразки. Він думає написати картину універсального значіння.

Чаргар взагалі мало говорив. Фрази йому виривались якось несподівано, ніби він і справді ненормальний був. Але на цей раз він виступив із цілим оповіданням. Говорив він, правда, страшенно плутано й незрозуміло, але мені й цього було досить: я могла вже доводити нашу інтимність до останньої межі, і я рішила взяти його нахабством. Він держав мою руку в своїй руці й цілував мої пальці. Але поцілунки ці були якісь холодні, німі.

— От ти мені цілуєш руки, — сказала я, — але скажи мені: які це поцілунки?

— Що ти хочеш сказати? — спитав Чаргар.

— Я питаю: це ті поцілунки, що ти їх можеш уживати (я нарочито сказала «уживати») при зустрічі з якою жінкою?

Він знизав плечима й подивився на мене здивовано: мовляв, він рішуче відмовляється розуміти мене.

— Pardon!.. Але мені здається, що я говорю ясно, — і я посунула від нього мольберт.

Чаргар нервово здригнув і якимось жалюньком відповів мені дрібним смішком:

— Знаєш... давай покиньмо ці розмови!

Мене це раптом зірвало — і я сказала досить таки різко:

— Ну, а коли б це справа йшла про кохання, то й тоді б ти теж саме сказав мені?

Він прибито подивився на мене й ледве чутно промовив:

— Я не вмю кохати.

Його м'який приємний баритон якимось загубився, і говорив він майже дитячим дискантом. Тоді перший раз мені прокинулось до нього щось подібне до огиди.

— Ну, добре, — сказала я. — Я й не хочу, щоб ти мене кохав, я й мріяти про це не смю. Але дозволь мені кохати тебе.

Він знову дрібно засміявся, і, враз перетворившись, суворо промовив:

— Чи не час нам покинути цю розмову?

— Ти так гадаєш? — кинула я. — Ну, а коли б... я хотіла віддатись тобі... ти взяв би мене?

Ця остання фраза вирвалася мені якимось зовсім несподівано.

До такого цинізму я ще ніколи не доходила, але тоді передчуття чогось надзвичайного, що раптом із страшною силою затривожило мене, це передчуття могло штовхнути й далі.

— Може, про це сьогодні не будемо говорити? — холодно сказав Чаргар.

Він, як мені здалося, зробив наголос на «сьогодні», і тому я спитала:

— Тоді ти, може, дозволиш мені зайти до тебе завтра?

Чаргар нічого не відповів і заплющив очі. Обличчя йому було майже мертве — і я перелякалась. Якимось одразу я усвідомила собі весь жах мого становища. Я ж така випадкова постать на життєвій дорозі славетного худож-

ника. Варто йому сказати «досить» — і я вже його ніколи не побачу. «Ах, Боже мій, — думала про себе, — яке нахабство. Хто мені дав право так поводитись із ним? Хіба він не розуміє, що мої цинічні пропозиції — це є тільки один із прийомів, що ними я намагаюсь вивести його на світло».

Але «ахи» («Ах! Ах!») якось тихо прозвучали в моїй душі. Другий голос диявольськи нашіптував уже зовсім інше. Він говорив, що на життєвій дорозі художника я зовсім не випадкова постать. Хіба в мене не всі дані? Інтелектуально я досить розвинена людина, фізично мене вважають красунею, на моїм боці і молодість, і полова невинність. І потім, що значить «випадкова»? Мене вже це слово почало нервувати, бо я якось раптом узнала собі ціну.

— Словом, ти мені рекомендуєш не чіпати цього питання і мовчати? Я мовчу.

— Це краще! — сказав він і раптом спитав: — Ти зі мною підеш обідати?

— Обідати? Який різкий перехід!.. — Але я все таки погодилась, і ми вийшли на вулицю.

За півгодини ми були вже в ідальні Каракадзе. Там ми зустріли молодого композитора. Я познайомилась (прізвища зараз не пам'ятаю). Композитор запропонував нам піти після обіду в зоологічний сад. Він запевняв, що ми не пошкодуємо; туди нещодавно привезено прекрасні екземпляри.

— Мене трохи дивує, — сказала я, — що композитор цікавиться зоологією.

— Це й справді трохи химерно, але в наш вік без природознавства не обійдешся.

Він це сказав із іронією. Але я її не зрозуміла.

— От тільки погано, що наш шановний Чаргар не цікавиться цією наукою.

— Правда? — спитала я, звертаючись до художника.

Чаргар суворо подивився на мене. Композитор, що, мабуть, вважав мене за Чаргарову любовницю, раптом підвівся й уклонився нам: мовляв, він забирає свою пропозицію назад, бо зовсім не хоче бути виновником сімейної драми.

Коли композитор пішов, я звернулася до Чаргара:

— Чуєш, — сказала я, — він зовсім не сумнівається, що я вже твоя любовниця.

— А хіба тебе це дуже цікавить? — тим же рівним і холодним голосом сказав Чаргар.

— Коли б не цікавило, я б не говорила, — сказала я й зрозуміла, що між нами вже почалась якась внутрішня боротьба.

Я підвелась і підійшла до дзеркала. Я знала собі ціну, але такою прекрасною я ще себе не бачила. Тоді мені ще яснiш стало, що Чаргар сьогодні свідомо й проти бажання відштовхує мене від себе. Для мене ясно стало, що він запобігає більш інтимних стосунків між нами. Він чомусь (це вже для мене ясно було) боявся їх.

Але мені вони були потрібні, як повітря, бо тільки такі відношення приводили мене до останнього, невідомого мені закутка людської душі, що в ньому найкраще мусіли віддзеркалитись химерні озера загадкової далі.

Я сказала, що йду додому; він запропонував провести мене. Я відмовилась. Тоді між нами виник іще такий діалог:

— Так от, не турбуйся, я сама піду, — сказала я. — Але дозволь нагадати, що я подобалась тобі за одвертість... правда, за одвертість?

— Ну, да, — сказав Чаргар.

— Так от, одвертість. Міщанська умовність не дозволяє жінці першій заговорити про кохання. Я від цієї умовності далеко стою й тому кажу тобі: я безумно кохаю тебе.

— Я це знаю, — холодно сказав Чаргар.

— І ти, очевидно, знаєш, що я досі не знала мужчини?

— І це знаю.

— Так от, я хочу, щоб ти був моїм першим мужчиною. Я хочу віддатись тобі.

— І це знаю, — знову холодно сказав Чаргар.

— Значить, фізично я противна тобі?

— Нічого подібного, — кинув він і зціпив зуби.

Це була страшенно зворушлива картина. Серед шумної вулиці стояла красива жінка й пропонувала своє тіло.

Повз нас пробігали городяни і здивовано оглядали і мене, і Чаргара. В мені палало те почуття, яке переживають спортсмени в часи гри. Я сказала, що мені треба піти в книгозбірню. Чагар запропонував провести мене. Я не відмовилась. Але, коли ми підійшли до дверей, їх було замкнено. Я згадала, що сьогодні день відпочинку бібліотекарів.

— Ти мені дозволиш прийти до тебе завтра? — сказала я й подивилась на Чаргара.

— Я тобі вже сказав!

— Ти мені сказав, що цього не хочеш?

— Так!

Тоді я стиснула йому руку й пішла додому. Я йшла і весь час здригалась, ніби мені була зимниця. Я й не могла не здригатись: в перший раз мені довелося так одверто й так цинічно говорити. «Як сіроока журналістка» — подумала я.

Пам'ятаю, тоді в перший раз я розгорнула Біблію й почала її уважно читати. Читала мало не всю ніч. Коли я одривалась од неї, переді мною поставав наш біленький домок, золотий півник на флюгері й дорога до нашої глухої степової провінції. «Боже мій, до чого я дійшла! Що це таке? Навіщо мучити себе й другого?» Але тоді якийсь голос диявольськи шепотів мені:

— Він знає все, ти мусиш його побороти й взяти в нього те, без чого тебе нема, без чого ти не існуєш!

Це був, звичайно, страшенний ідеалізм, але я його й зараз поважаю. Поважаю за його непохитну волю, за прояви справжнього людського безумства. Справа в тому, що я, як це потім вияснилось, відважно намагалася протиставити себе своєму вікові, а він, вік, глузував із мене. Я хотіла прилучити чистий, я сказала б, святий романтизм своєї натури до заголеної й брудної правди життя, але це моє бажання розбивалось об глуху стіну наманікюреного віку. Уже з останньої зустрічі з Чаргаром щось ворухнулось мені, що з цього, мабуть, нічого не вийде, в цій нерівній боротьбі мене буде деморалізовано — і тільки. Проте все це я, мабуть, лише відчула, але не пізнала, бо інакше Чаргар не маячів би мені так довго серед бурного моря сірої, нудної й частіш за все паскудної буденщини.

— Ах, ти, мій нещасненький Дон-Квізадо! — думала я про себе.

Вся трагедія була в тому, що я народилася все таки людиною свого часу. Були такі хвилини, коли я й сама глузувала з себе. Тоді всесильний скепсис з'їдав мою гарячу віру — і від мого романтизму залишалось розбите корито. Вісімнадцяти років я вже знала: знала і глуху провінцію, і столичний рух і навіть знала, чим живе цей прекрасний цвинтар — так звана гнила Європа. Інших доріг я вже не бачила. Повертатися на провінцію я не могла, і ніякий Руссо не зміг би привабити мене сільськими пейзажами.

— Ах, ти, мій нещасненький Дон-Квізадо! — знову я думала про себе.

Повз моє вікно йшла синя міська ніч, і десь торохтіли традиційні підводи. Тоді я нарешті покинула Біблію й підійшла до вмивальника. Я почистила зуби, витерла холодною водою свої тугі грудні яблука й лягла спати. Але і в ліжку я довго не могла заснути.

Уночі пішов дощик. Була гроза, і блискавиці різали скло мого підвального вікна. Я підвелась і довго дивилася на зелену альтанку. Я згадувала княжий теремок і Ярославну, і згадувала Тургеневських жєнщин — таких чистих і хороших і подумала, що вже таких жєнщин ніколи не буде й що навіть я, що не знала ще жодного мужчини, навіть я давно вже загубила свою чистоту й свою невинність.

Блискавиці різали скло. Я відчинила вікно. Цвіла десь липа, і запахло чимсь прекрасним далеким. Город спав, але я тієї ночі не спала.

V

Коли я тепер мисленно перегортаю сторінку того часу, тоді мені здається, що з моєї історії вийшов би не зовсім поганий людський документ. І як я шкодую, що мені бракує тієї елементарної майстерности, якою обточують слово.

Отже, пройшло літо, прийшла осінь, а я з Чаргаром бачилась, здається, тільки два чи три рази. Але й ці зустрічі були страшенно коротенькі.

Чаргар після тієї розмови, коли я пропонувала йому віддатись, якось замкнувся і, безперечно, запобігав мене. До нього я, звичайно, жодного разу не ходила, бо тут уже голосно говорило моє самолюбство. Але я весь час чекала чогось і тому завжди була в стані якогось неясного передчуття.

Колись до мене підійшов діловод і, як завжди, почав зі мною загравати. Він питав мене, чому я не ходжу в міський парк.

— Так що, — сказав він, — мені дуже хотілося б пройтись із такою красунею по парку... біля бюсту Карла Маркса, припустім.

Я сказала, що взагалі рідко виходжу з дому, і, щоб якомога швидше відв'язатися від нього, подала йому для підпису папірець. Але діловод, очевидно, на цей раз не хотів кінчати розмови.

— А що ж ви робите після роботи? — спитав він. — Книжечки читаете? Просвіщенське діло! Я теж люблю різні романси (він так і сказав «романси») читати. Знаєте, — чомусь захоплено продовжував він, — ляжеш на ліжко, розгорнеш книжечку й читаєш! Про любов та про всякі пригоди.

Я рішуче не мала охоти його слухати й сказала йому, що поспішаю, бо в мене лежить строчна праця. Тоді він знову почав запрошувати мене до парку...

— Не, — говорив він. — Їйбогу, прийдіть! Там, наприклад, увесь цвіт нашого города збирається. Це ж прямо таки Бульйонський ліс! (він так і сказав «Бульйонський»). З одного боку, дивишся, прийдуть народній комісар, з другого — ідуть сливки художества. Недавно бачив, наприклад, отого художника... Пам'ятаєте?

Мені раптом забилося серце. Кілька останніх днів я навіть спеціально блукала по городу з надією зустріти Чаргара. І тому, коли діловод сказав мені, що бачив його в міському саду, одразу ж рішила поїхати туди.

Як тільки смерклося, я негайно пішла до автобусної стоянки. Там сіла на шостий номер і за півгодини була вже біля входу в міський парк.

Стояла тепла й прозора осінь. По алеях шелестіли парочки. В глибинах гаїв падало листя. Коли я зупини-

лась на дальньому горбику, мені здалося, що йде частий дощ. Я тоді подивилась на небо — воно було криштално чисте, і його тиха бірюза ласкала мої очі. За парком, десь на польових гонах, співали дівчата. Я згадала нашу провінціяльну дичавину й шведські могили. З-за дерев сховався місяць. Мене затривожило. Передчуття зустрічі з Чаргаром після довгої розлуки примушувало моє серце то стискатись, то прискорено битись. Хвилинами мені навіть здавалось, що цей вечір буде судним днем мого неспокійного життя. Коли я тепер оглядаю пройдену путь, то мені цілком ясно, що в мені менше всього говорила самичка. Але в той вечір мені навіть приходила думка, що хочу я одного: хочу віддатись художникові. Я хочу взяти його голову на свої коліна й ласкати її.

— Яка безумна радість, — навіть раз прошепотіла я, — бути рабою цієї людини. Яке щастя лежати біля його ніг і почувати себе такою маленькою й нікчемною.

Мені тоді і в голову не приходило чогось вимагати від нього. Мені вже не потрібні були його тайники — так принаймні здалося мені того вечора. Я просто чекала Чаргара.

Тоді, як завжди було зі мною в такі хвилини, мені захотілося реготати й свистіти. Я свиснула. Потім вивернула свій капелюшок і вивернутим наділа його. Я пішла й сіла на стілець. До мене летіла тоска віолончелі: на обсерваторії стояв радіорупор, і це почалися вечорові концерти. Віолончеля тоскувала над парком. Потім я зірвалась до виходу: мій терпець луснув — так я хотіла бачити Чаргара.

Але в цей момент із-за дерева виринула діловодова постать і зупинилась біля мене.

— Добрий вечір! — сказав він.

Я незадоволено відповіла. Кук сказав мені, що він уже давно шпапірує по алеях і зовсім не припускав, що й я тут. Потім він зробив мені руку калачиком і запропонував трохи поблукати з ним. Я хотіла відмовитись, але згадала нашу вранішню розмову й пішла: я боялась, щоб він мене не запідозрив щодо Чаргара.

— Ви, наприклад, не думаєте виходити заміж? — раптом спитав діловод і подивився мені в очі.

— Це мені подобається, — іронічно сказала я.

— Що вам подобається? — не зрозумів мене Кук.

— А от те, що ви з місця в кар'єр приступили до діла.

— З місця в кар'єр? Гм... Цю справу, як той казав, треба розжувати.

Кук грав олив'яними очима й так піжонськи помахував хлестиком, що я ледве втрималась, щоб не зареготати. Це було в буквальному сенсі втілення шаржу. Я дивилась на нього й думала, як могла затриматись до нашого часу така архівна фігура та ще й у великому городі.

Але довго тішитись із діловодом я, звичайно, не мала охоти, і в слідуючий момент він почав уже нервувати мене. Щохвилини озиралась по сторонах, приглядалась до городян і шукала серед них художника. Я вже проклинала діловода й шукала зачіпки якось одійти від нього.

— Ервика! — раптом крикнув Кук.

— Еврика! — поправила я його.

Він, мабуть, почервонів, бо йому заблищали очі. Кук одвернувся і змовк. Він був страшенно самолюбний, і всякий казус, подібний до «ервики», його страшенно хвилював. Тоді я, щоб зам'яти неловкий момент, спитала його:

— Ви, здається, хотіли мені щось сказати?

— Так, я вам хотів щось сказати, — ледве чутно промовив Кук. — От скажіть мені, чому ви на мене розгнівались?

— Коли це я на вас розгнівалась? — здивовано спитала я.

— Тоді ж ото, як з «місця в кар'єр». Ви, може, подумали, що я вас хочу покомпреметувати (він так і сказав «покомпреметувати»)? Так це зовсім напрасно: Боже спаси, — і в думках не було!

— В чому справа? — занервувалась я.

— Ви, може, подумали, — сказав Кук, — що я насмішки строю над вами (він так і сказав «насмішки строю»): мовляв, не беруть її — от і не виходить заміж!

Я зареготала. І справді: як було не реготати? Ця мавпа не тільки була високого розуміння про себе, більше того: він хотів якось там співчувати мені!

— А, може, ви мене візьмете за дружину? — іронічно запитала я.

Діловод зам'явся: виходить, і ця мавпа не хотіла брати мене. Власне, цей уже не хотів мене брати за дружину.

— Не турбуйтеся, товаришу Кук, — сказала я. — То просто жарт, я не думаю виходити заміж.

Діловод одразу ж пояснив. Тоді я сказала Кукові, що я хочу просто бути його любовницею, я хочу віддатись йому, бо мені скучно жити. Я хочу, щоб він заходив до мене на квартиру, і ми вдвох будемо вбивати час. Я, мовляв, завжди була проти міщанської сім'ї з геранню на етажерці. Навіщо, мовляв, це? Можна й так прожити.

Ми виходили в місячну полосу. Це було далеко від головного виходу, і городяни тут майже не зустрічались. Зрідка пройде боковою алеєю парочка й раптом зникне за деревами. На вокзалі кричав традиційний паровик голосно і протягне. Падало листя, як тихий дощ.

Я подивилась на Кука: він тулився до мене і був блідий. З рота йому (можливо, це мені здалося) текла слина.

— Так що ви це правду говорите? — сказав він тремтячим голосом і змовк.

— Істинну правду! — сказала я.

Тоді він спитав, чи дозволю я йому переночувати в себе. Я спитала для чого — він мовчав. Я сказала, що хочу в нього переночувати. Кук зідхнув: в нього, мовляв, не можна, бо до нього на ці дні приїхала мати. Тоді ж я спитала, що ж робити? Діловод знову мовчав. Мені прийшла думка і я кинула:

— А, може, зараз підемо в куці?

Він здригнув і погодився піти в куці. Він іще щільніше притиснувся до мене й взявся правою рукою за моє ліве грудне яблуко. Я обережно відхилила йому руку. Потім діловод зупинився.

— От тільки я думаю, — сказав він, — скільки тепер аборт коштує?

— А вам це для чого? — спитала я.

Кук знову зам'явся... Тоді я зрозуміла його й кинула:

— Я з вас на аборт нічого не буду вимагати.

Діловод знову прояснів. Він із вдячністю подивився й ще щільніш притулився до мене. Тоді ми прискореним кроком пішли до кущів. Небо було таке прекрасне, а на душі мені лежав камінь. Я тоді вже забула про Чаргара, ніби й справді мене цікавив тільки Кук — цей діловод із мавп'ячою фізіономією.

Над парком тоскувала віольончеля. Місяць стояв над гігантським дубом і байдуже продовжував свою гігантську путь. Я спокійно йшла поруч діловода, але тепер я не найду епітета тій бурі, що кипіла тоді в моїх грудях. Раптом я зупинилась:

— А знаєте що, — сказала я. — Аборта я не думаю робити!

— Як так? — зупинився й Кук.

— Дуже просто: я хочу народити дитину.

Діловод зам'явся. Я зрозуміла його й сказала, що перед coitus'om йому прийдеться трохи подумати. Він не вісімнадцятилітній юнак і повинен знати, чим це пахне.

— Ви, мабуть, говорите про аліменти? — хутко зрозумів він.

— Так, я говорю про аліменти.

Тоді Кук свиснув і сказав розв'язне, що на таке діло він не хоче йти, бо це йому не по кишені, і він краще буде користуватись проститутками. Та не встиг він договорити останньої фрази, як я з усього розмаху вдарила його по фізіономії. Кук зблід і стояв з опущеними очима.

Але я вже погасла. «За віщо я його вдарила?» — метнулося мені в голові, і моє серце занило. Справа в тому, що по суті на землі я не бачила винних, і справа в тому, що й себе я завжди вважала за добру наволоч. Кук був такою маленькою й шкідливою крапкою, що мені до болю шкода його стало. Тоді я похилилася на дерево й ледве чутно промовила:

— Пробачте мені, товаришу Кук. Що хочете робить зі мною, але не гнівайтесь на мене!

— Нічого! Нічого! — говорив він. — Це залишиться між нами... Я не думаю віднімати у вас посади.

Він так і сказав «я не думаю віднімати у вас посади». Я тільки це почула. Ця фраза, як ножем різонула мені в грудях, бо Кук так і не зрозумів мене.

...Діловод давно вже зник за деревами, а я стояла біля дуба на пустельній алеї й тупо дивилась у голубе небо.

VI

З Чаргаром мені так і не вдалося побачитись, аж поки прийшла зима. Зимою я бачилась із ним кілька разів. Ці зустрічі були холодні — і тільки нервували мене. Я вже й сама стала запобігати його. Але мені весь час було таке почуття, яке буває людині, коли вона ще щось не скінчила й мусить скінчити. І те, що вона мусить скінчити, прийде обов'язково, бо воно таке ж неминуче, як і природна смерть.

Я ходила з порожнечкою в душі, але розглядала такий свій стан, як тимчасове явище, як необхідний і цілком природний етап на темній дорозі мого неспокійного життя. Вранці я йшла до установи, працювала там вісім годин, потім брала якусь роботу додому й дома працювала ще кілька годин.

Зима була вогка, брудна. На вулицях завжди тонули в тумані міські ліхтарі, і мені зовсім не хотілось іти на бульвари.

Іноді до мене заходила товаришка Уляна, але я рідко розмовляла з нею. Іноді я писала листи до мами — і тоді мені знову прокидалися далекі спогади: біленький домок, півник на флюгері й темні провінціяльні садки. Але додому мене тепер зовсім не тягнуло — я вже знала, що туди мені нема повороту.

Розбуркала мене, як і треба було чекати, весна. Ця нова весна й була, коли так можна висловитись, початком мого кінця. Вже в перших числах березня я знову затривожилась, і мій зимовий сон якимось хутко відлетів. Я знову затоскувала за даллю. Але ця тоска була така неможлива, що мене й справді взяв сумнів, чи не захоріла я. З тоскою знову прийшло буйство, веселий сміх і безтурботність. Іноді підходила я до дзеркала й дивилась на себе. Тоді я бачила дві гарячі й вогкі темнокриваві вишні: то були мої очі.

Очевидно, і Чаргар захвилювався. Колись він прислав мені листа й прохав мене поїхати з ним у пригородний молодняк. «Моя хороша Б'янка (писав він), сьогодні так

пахне весною, і сьогодні мене так тягне в даль (він так і написав «в даль»), сьогодні летіли з вирію гуси, і ми мусимо побачити захід сонця. Ти згодна?»

Ще б пак: хіба я могла не погодитись? По дорозі до місця зустрічі я купила плитку шоколяду і весь час облизувала губи.

Я іноді працювала по п'ятнадцять годин на добу, я жила так, як хотіла, і за це, до речі, мене в установі називали князівною. Я любила шоколад, голубе небо й прекрасні очі художника.

Чаргара я застала на призначеному місці зустрічі, біля площі Трьох комунарів. Я міцно стиснула йому руку, він відповів мені тим же. Коли я сідала в фаєтон, Чаргар невзначай зачепив мені груди. Це так мене схвилювало, що я всю дорогу почувала, як поширюються мені ніздрі.

Коли ми виїхали з останнього міського кварталу й перед нами спалахнув безмежністю степ, я подивилася на Чаргара й сказала:

— Чому ти на протязі цілої зими був такий холодний до мене?

— Чому я був холодний, ти мусиш догадатись, — усміхнувся він. — Цю зиму так почували себе всі хмурі люди города.

— Рішуче всі? — спитала я. — І комуністи, і радслужбовці, словом усі ті, хто не може помиритись із своїм оточенням?

— Рішуче всі! — знову усміхнувся він.

— Значить, і ти належиш до категорії хмурих людей?

Мені раптом прийшла думка, що Чаргар в тяжкому ж становищі, як і я, і боліє моїми дрібненькими болями. Це припущення було таким несподіваним, що я зареготала. Зареготала не то від радості, що я зовсім не самотня в своїх терзаннях: їх, мовляв, не запобіг навіть великий художник, чи тому, що мені гірко стало на душі, бож мій кумир мусів при такому припущенні негайно полетіти із свого п'єдесталу.

— А що значить хмурі люди? — спитала я. — Як мені розуміти тебе?

— Я думаю, цей термін такий же старий, як і сам світ, — ухилився він од відповіді.

-- А от я й не пам'ятаю, де я чула його.

Я збрехала, і Чаргар це помітив. Тоді він прикусив нижню губу. Так завжди було з ним, коли він починав нервуватись. Я рішила не чіпати його, і далі ми поїхали мовчки.

З фаєтону ми вийшли верстов за десять від города. Ми наказали візникові чекати нас і пішли на узлісся. Якраз заходило коротке сонце. Була хрустальна тиша. Деревя стояли ще голі, але рання молода весна вже побідно ступала з півдня. То там, то тут проривалась зелена трава, і всюди гомоніло птаство.

Ми пішли по якомусь лісовому кварталі. Ішли довго й мовчки. Потім перекидались якимись фразами (я зараз забула їх). Раптом Чаргар зупинився й сказав:

— Я хочу тебе залишити на якісь п'ять хвилин. Ти нічого не маєш проти?

— Прощу, — спокійно сказала я, припускаючи, що йому треба... Ну, словом, ясно.

Чаргар пішов, і я залишилась серед лісу сама. Тоді я знову подивилась на небо. Воно було надзвичайно чисте й молоде. Тільки з півдня наступала якась хмарина, але й вона скоро розтанула в просторах. Я глибоко зідхнула й подумала про неznані світи, про мільйони соняшних систем. Ці мислі якомсь придавили мене. Я відчула себе страшенно нікчемною й маленькою. Всі мої болі й радості були такими смішними на фоні цього грандіозного космосу, як смішний мені біль комахи. Я подумала, що такі мислі приходять уже тисячі років мільйонам людей і що вони будуть приходити ще тисячі років і новим мільйонам людей. Тоді зачарований тупик постав переді мною з такою ясністю, ніби я відчула його якимсь новим, невідомим мені почуттям.

Я стояла без Чаргара вже більше десяти хвилин, і це мене затривожило. Чи не трапилось із ним якогось нещастя? Я рішуче рушила в тому напрямку, куди пішов художник. Ішла по гущавині, і гілки раз-у-раз били мене по голові. Ішла довго (так здавалось мені тоді), а Чаргара не було. В лісі стояла надзвичайна тиша, і було вечірньо.

Що далі, то більше сутеніло. Тоді мені прийшла думка, що я можу тут заблукатись — і мені стало сумно. Я зупинилась і скрикнула:

— Агов!

Але тільки луна відгукнулась мені й замерла десь у гущавині. «Наче ліс життя» — подумала я й кинулась у другий бік. Раптом я вийшла на поляну. Я вийшла на поляну й зупинилась, як укопана. А втім, інакше й не могло бути. Бо й справді: Чаргар стояв серед дерев на колінах обличчям до вечірнього сонця, і було таке вражіння, ніби він молиться. Це мене так здивувало, що я навіть не найшла, що йому сказати, і мовчки чекала його.

На дальньому дереві жевріла полоска конаючого сонця, і відблиск її падав на південний край чорного лісу. Був прекрасний момент для споглядання. Я пригадала Індію й священні гімни «Рамаїї». «Чи не найшли вже на вітчизні Тагора, — подумала я, — мою химерну даль?»

Нарешті Чаргар підвівся. Він пішов тихою дорогою до мене, ніби нічого не трапилось. Його хода буквально загіпнотизувала мене, і я зустріла його мовчанкою.

— Ходім! — спокійно сказав він.

Очі йому було затуманено, він ішов, похитуючись, мов п'яний. Пам'ятаю, зідхнув і взяв мене під руку. Потім забрав мою руку й притиснув її до свого серця. Почуття радості обхопило мене, бо мені прийшла думка, що тільки сьогодні Чаргар став близькою мені людиною. Я вже не хотіла тривожити його своїми, частенько невдалими запитаннями й тому мовчала. Але на цей раз він сам почав розмову.

— Я гадаю, Б'яно, — сказав він, — ти розумієш мій душевний стан і прости мені, що я тебе примусив так довго чекати.

— Я тебе розумію, — сказала я.

Потім він говорив, що йому приблизно такий стан, який був Мойсееві, коли він сходив з гори із скрижалями. Але потім він чомусь усміхнувся, наче не довіряв сам собі чи то іронізував над своєю останньою фразою про Мойсея.

— Я тебе розумію, — ще раз сказала я.

— Ти мене й не можеш не розуміти. Я вже не раз думав про споріднення наших душ.

— Спорідненість наших душ? — якось хутко спитала я.

— Спорідненість наших душ! — ще раз підкреслив Чаргар.

Ця остання фраза знов, як обухом, ударила мене по голові. — Отже, і він говорить, що я нічим не відрізняюсь від нього? Я жодним рухом не показала цього Чаргарові. Я тепер так боялась, щоб він не покинув свою одвертість! Я вже добре знала його — і знала, що найменша моя цікавість одразу викличе небажану мені реакцію, і Чаргар знову стане неприступним.

— Ти знаєш, — раптом зупинився він, — мені на поляні блиснула така геніяльна думка, якої існування я й не міг припускати. І цікаво, — говорив він далі, — сиджу я десь у підвалі, а наді мною клуб... як його...

— Радслужбовців.

— Ну да, радслужбовців, — раптом занервувався він.

— Чому ти хвилюєшся? — спитала я.

— А тому, — різко скрикнув він (і мені знову здалося — дитячим дискантом), що я не виношу цієї самовпевненості нашого віку. Всі ці ячейки, комісари, комуністи — все це така дешева демагогія... Така...

Чаргар не міг підібрати слова і змовк. Потім зупинив мене, подивився уважно мені в очі й сказав тихо:

— Тобі можна довірятись?..

— Що з тобою? — здивовано кинула я.

— Я тобі вірю, — сказав він і схопився руками за голову.

— Ах, Б'яно. Якби ти могла зрозуміти мене! Ну навіщо?.. Ну навіщо ці комуністи, ці ячейки, ці профспілки й тисячі інших організацій? Боже мій, ну навіщо? Я задихаюсь! Я їх зовсім не хочу чіпати — Боже, спаси! Хай вони завойовують цілий світ. Але при чому ж тут я? Чому я повинен кожної хвилини озиратись і повинен слухати ці мітинги? Боже мій, як я хотів би, щоб вони зовсім не знали про моє існування!

Чаргар іще раз у розпучі схопився за голову і змовк. Я подивилась на нього. Він плакав. Далєбі він плакав:

я бачила, як кілька сльозин з покотилось йому по щоці. Тоді мені прокинулось почуття неможливої огиди — і я різко й чітко сказала:

— Сер Чаргаре. Що з вами?

Він стояв спиною до мене, похилившись на дерево. Він так простояв хвилин дві. Але коли він повернувся, то я вже знову бачила колишнього неприступного художника.

— В житті все буває, — нарешті зовсім іншим тоном і холодно сказав він.

Я здивовано подивилась на нього. Мені прийшла думка, що Чаргар побачив, як він далеко забрів у розмовах зі мною, і поспішив замести сліди. Спеціально для цього й було розіграно жалкеньку мелодраму. Ця думка здалася мені такою правдивою, що я на другий день навіть забула про цей епізод. «Ну не, — подумала я. — Тепер ти в моїх руках — і я примушу тебе сказати недоговорене».

...Ми вже знову стояли на узліссі. Сонце зайшло. Стояв темний ліс, і бігла темна дорога. На дорозі маячів наші фаєтон. Скоро ми сіли в нього й повертались до міста. Чаргар усю дорогу мовчав, і розпрощались ми також мовчки. Пам'ятаю, я стиснула йому руку й трохи її придержала. Він здригнув, але я руки його все таки не випустила. Тоді Чаргар мусів її вирвати. Я зареготала, він на це ніяк не реагував. Він просто повернувся і пішов од мене прискореним кроком.

VII

За кілька днів я знову бачилася з Чаргаром, але ця зустріч нецікава — і я її обминаю. Пішла я від нього, коли на небі стояв уже молодик. На вулиці Делякльюза я зустріла сірооку журналістку. Вона попрохала в мене п'ять карбованців. Я дала. Вона сказала, що їде до своєї матері, що «живе на північному краю міста». Вона хоче повезти їй подарунок. Я їй, звичайно, не повірила, бо знала, що вона просто їде до свого любовника — він, здається, тайний розпусник. Вона трохи збентежилась, але потім зупинила мене біля вечірньої вітрини й тихо, на

вуха, запропонувала поїхати з нею. Вони — її любовник і вона — хочуть улаштувати ніч п'янки й любовної оргії.

— Ну, Б'яно, поїдемо на п'янку, — зробила вона гру слів і всміхнулась.

Я сказала, що я, можливо, і поїхала б, коли б загубила свою невинність.

— Себто, яку невинність? — здивовано спитала вона.

Я сказала й хотіла йти. Тоді журналістка схопила мене за руку й нахабно зареготала.

— Так ти ще... — і вона кинула непристойне слово. Потім затигла мене в куток підворіття і, майже захлинаючись, говорила мені:

— Так ти не брешеш, що не знала чоловіки?

Я побожилась і раптом відчула, як мене обхопило по-жаром бажання. Тоді сіроока журналістка здавила мені руку вище ліктя й так сильно, що я мусіла її відштовхнути. Вона казала мені, що я красуня, що за моє тіло дадуть дві тисячі карбованців, що такі жінки живуть в Одесі й Москві, де багато буржуа з капіталом. Я, мовляв, мушу негайно йти з нею — і я найду такий чудовий закуток, який мені й не снився.

Вона мені малювала напрочуд привабливі й цинічні картини. Але вона такими божевільними очима дивилась на мене, що я мусіла її ще раз одштовхнути.

— Ти не поїдеш зі мною? — нарешті в розпучі скрикнула вона.

— Не поїду!

Я сказала рішуче. Тоді вона замахнулась і хотіла вдарити мене в обличчя. Але я вчасно схопила її руку й одвела вдар. Я її так міцно схопила, що вона мусіла стати на коліна. Я й сама не знала, що я така сильна жінка. Журналістка раптом заплакала. Тоді я поцілувала її в голову (пахло поганенькою пудрою) і посадила її в трамвай. Вона поїхала, а я пішла додому.

Додому я йшла переулками, не поспішаючи. Легенька тривога раз-у-раз примушувала мене здригатись. На площі Повстання я зупинилася біля шоколадного кіоску й купила плитку міньйону.

Я прийшла за півтори години й сіла за стіл. Пам'ятаю, до мого вікна підійшла товаришка Уляна й спитала, чи

не хочу я посидіти в альтанці. Мені не хотілось виходити з кімнати — і я сказала:

— Чи не холоднуvато надворі?

— Що ви? — сказала товаришка.

Я не знала, що їй говорити й мусіла вийти до альтанки. Ми сіли на стілець і почали розмовляти. З півгодини ми перекидалися якимись незначними фразами, а потім між нами виникла така розмова:

— Ви вірите в судьбу? — спитала товаришка Уляна.

— Як би сказати вам... очевидно, не вірю.

— Знаєте, — сказала вона, — теоретично, коли так можна висловитись, я теж не вірю. Власне, я і не маю права вірити (вона, очевидно, натякала на приналежність свою до партії), але от на практиці якось інакше виходить.

— Чи не думаете ви, — сказала я, — що ідеалістичні теорії мають рацію існувати?

Товаришка Уляна замахала руками.

— Що ви! Як може прийти мені така думка, — перелякано сказала вона. — Я думаю тільки, що в світі завжди варіюються два світогляди. Але коли ідеалізм має багато недоговорености, то я думаю, що й матеріалізм не без слабих боків.

— Іншими словами — вас не задовольняє ваша партія?

Товаришка Уляна знову замахала руками.

— Нічого подібного! Мені тільки хочеться внести деякі ясності в свій світогляд. Я, знаєте, — казала вона далі, — раніш ніколи не задумувалась над цими питаннями, а тепер вони мене страшенно тривожать.

— Без причини нічого не буває, — резонерствувала я. — Очевидно, і в вашій тривозі єсть якась причина.

— От! — раптом підхопила товаришка Уляна. — Ви цілком справедливо кажете. Я, знаєте, почуваю якусь небезпеку. Я певна, що зі мною трапиться якесь нещастя.

Вона зробила не зовсім логічний висновок, але я на це не звернула уваги й стала її заспокоювати. Тоді вона відстоювала свою думку й ніяк не могла заспокоїтись.

— Саме якесь нещастя, — говорила товаришка Уляна. — Я ніколи не помиляюсь. Колись на фронті мені

прийшла думка, що вночі трапиться несподіванка. Я сказала, мені не повірили. Один комісар запропонував навіть викинути мене за пророцтво з партії... А вийшло все таки по-моєму: наш штаб захопили, і тільки я вирвалася.

— Ну, це — випадок! — сказала я.

Тоді товаришка Уляна знову запротестувала, і я вже з нею не сперечалась. Я тільки думала, що товаришка Уляна, може, й має рацію настоювати на своєму, і думала, що вона одна з тих невдачників, що приходять на світ тільки для того, щоб мучитись.

Раптом по садках долетів до нас рев із зоологічного: то ревів лев за ґратами. Рев був якийсь сумний і безвихідний. Можливо, звірові приснились далекі простори його вітчизни, можливо — щось інше.

— От! — з великим наголосом на «от» сказала товаришка Уляна. — Реве лев! Іноді й людям хочеться так ревити.

Потім вона зідхнула. А потім вона багато говорила мені про часи громадянської війни. Вона довго говорила мені того вечора про той дикий і тривожний час, коли люди ходили голі й голодні й були велетнями й богами. Вона так тепло говорила про свою епоху, як про неї не скаже жодний поет. Той химерний час я зачепила тільки одним крилом своєї юности, але товаришка Уляна зовсім даремно думала, що я не розумію його. Він і мені лежав на серці. Я подумала, що тоді всі пізнали таємну даль, але той час уже не прийде ніколи, як не прийде ніколи й голуба молодість.

«Значить, і даль треба шукати на якихось інших шляхах?» — подумала я.

На другий день я не пішла на службу: я прокинулася із головними болями. Коли вийшла в сіни, щоб там скип'ятити чаю на примусі, в наш коридор хтось постукав. Я пішла й відчинила двері. Увійшов товариш Бе. Обличчя йому було пом'яте й бліде: він, очевидно, не спав цілу ніч. Я до цього часу ніколи з ним не розмовляла (був він якийсь суворий і нелюдимий). Але на цей раз якось механічно кинула:

— Здрастуйте!

Він здивовано подивився на мене й підморгнув мені лівим оком. Тоді я в свою чергу здивовано подивилась на нього. І тоді ж я побачила, що він п'яний. Щоб якось одв'язатись од нього, я сказала йому, що його чекає товаришка Уляна.

— Ви кажете Уляна? — сказав він і підійшов до мого примусу.

— Так!

Товариш Бе вийняв із кишені портсигара й несподівано кинув:

— А ви, знаєте... бабйонка нічого собі... цимес!

Я суворо подивилась на нього й сказала, що він краще зробить, коли піде до себе.

— Чого ж це до себе? — п'яно забелькотів він.

— Там вас чекає товаришка Уляна! — різко сказала я.

Товариш Бе стукнув ногою й вилаяв свою дружину матернім словом. Я круто повернулась і пішла в свою хату. Я довго думала про життя товаришки Уляни, але як їй допомогти — не знала. А втім, можливо, це тільки тепер мені здається, що я турбувалась за товаришку Уляну. Можливо, і товаришка Уляна, і сіроока журналістка, і діловод — всі вони давали відпочинок — і тільки. Бо, і справді, всі вони були по суті епізодичні особи в моїй історії й не могли мене цікавити. Я просто дурила себе.

Але цьому мусів прийти кінець, і він прийшов.

VIII

Отже, ішла весна, прилетіли солов'ї. Я кілька разів була в театрі, але частіше я блукала по городу, як бродячий пес. Легенька тривога ніколи не покидала мене. Як і раніш, я ходила безтурботною пейзажною, посвистуючи. В ці дні я з'їла стільки шоколяду, скільки не з'їла його за весь свій вік.

Уже надходило свято Першого травня. Напередодні я зробила ванну, вимила й надушила своє тіло. Все це так ретельно робила, ніби й справді збиралась до шлюбної ночі. Я наділа сорочку з рожевими стьождками й лягла спати.

Прокинулась щось о восьмій годині, і мені на душі було, як ніколи, радісно й дзвінко. Стояв добрий весняний ранок. На вулицях уже грали оркестри й носились автомобілі до загороднього поля. Я хутко одяглась і побігла до установи. Там ми мусіли зібратись і відтіля йти на гіподром. Мені місдком дав ролю організатора, і я перев'язала руку червоною хусткою. В першому коридорі мене зустрів діловод. Я поклонилась, він мені не відповів. З останньої нашої розмови він став уникати мене й завжди сухо звертався до мого столика. Проте поведився він зі мною досить чемно. Я це з'ясовую не так його порядністю, як тим, що до мене гарно ставився місцевий комгурток (я проводила в установі досить таки велику громадську роботу), Кук страшенно боявся комуністів і завжди ходив перед ними на задніх лапках.

Ми вийшли організованими шеренгами на майдан Ляссалья й відтіля пішли на гіподром.

Всі вулиці ломилися від городян, і я подумала, що свято Першого травня стало вже нашим національним святом, бо навіть буржуазія святкує його. Я згадала Париж, Францію, тамтешнє всенароднє свято й подумала, що між нами й французами є багато спільного. Цю думку я сказала одній машиністці, що йшла поруч мене. Вона мені нічого розумного не відповіла, бо вона була страшенно нерозвинена. Тоді почула нашу розмову сіроока журналістка й підійшла до мене.

— Ти гадаєш, що між нами й Францією можна провести паралелю? — спитала вона.

— Так!

— В якому сенсі? — і вона чомусь зло подивилась на мене.

Я сказала. Я говорила, що велика французька революція страшенно нагадує нашу, що... і т. д.

— Ти говориш, як Ціцерон! — іронічно сказала вона.

— При чому тут Ціцерон? — спитала я.

— А при тому, — раптом занервувалась вона, — що не тобі тикатись із своїм носом... в політику!

— Припустім, я помиляюсь, — спокійно сказала я. — Але хіба я не маю права думати?

Сіроока журналістка мовчки подивилась на мене й пішла вбік. В цей момент нашу групу зупинили: ми вже підійшли до гіподрому.

Було море квітів на величезному майдані, і стояв грохот десятка оркестр. На головному пляцу піонери й комсомольці робили фізичні вправи. На кількох трибунах оратори виступали з доповідями. Ревли сирени, метушились автомобілі. За півгодини великі групи почали розбиватись на невеличкі гуртки, потім уже блукали й одиночки. Тоді передвижні трупи розкинули передвижні сцени, і на майдані виростало кілька мініатюрних театрів.

Я покинула своїх і пішла блукати. Десь тут я мусіла зустріти Чаргара, бо я не припускала, щоб він не вийшов сюди.

Пам'ятаю, зупинилась біля ларька № 4. Взяла пляшку квасу й пожадливо випила. Потім пішла до екрану малярів. Там художники за п'ять хвилин малювали карикатури діячів революції. Там я й зустрілась із Чаргаром.

Він був веселий і весело стиснув мені руку.

— Сьогодні надзвичайно чудовий ранок! — сказав він.

Я притиснулась до нього, і ми пішли. З годину ми блукали по гіподрому, потім рушили в степ. Мені прийшла думка пожартувати.

— Ти знаєш, — кинула я, — сьогодні ти йдеш зовсім не з дівчиною, а з молодичкою!

— Що ти цим хочеш сказати? — спитав він.

Я зареготала й сказала йому, що я вже вийшла заміж. Він почервонів чомусь і, галянтно вклонившись, поцікавився:

— Дозвольте ж тепер запитати, хто ваш чоловік?

— Діловод Кук, — сказала я. — Ти, мабуть, знаєш його?

— Так, я його знаю. Здається... прекрасна людина!

Я певна була, що він не вірить мені й жартує, і тому перейшла на іншу тему, не думаючи робити спростовання.

Ми йшли в морі безсмертників. Праворуч нас летів у небо величезний спис радіо. Пам'ятаю, мені раптом здалося чомусь, що Чаргар під невеличким «градусом».

— Ти сьогодні наче трохи підвипивши? — спитала я.

— Я сьогодні трохи підвипивши, — усміхнувся він.

Я спитала, чому так рано. Він сказав, що він уже кілька тижнів починає дні горілкою. Він горілку не дуже любить, але не може не визнати, що «горілчані» дні безтурботніші й веселіші. «Невже він серйозно плакав тоді в лісі?» — подумала я й сказала:

— Чому тобі такий безнадійний погляд на життя?

— Відкіля це ти взяла? — усміхнувся Чаргар.

Потім запевняв мене, що він на життя дивиться дуже весело. Він у той день багато реготав, реготала й я. В такому безтурботному реготі і в таких розмовах ми проблукали до вечора. Нарешті Чаргар сказав:

— Ну, пора вже й додому... Ти не думаєш зайти до мене?

Я погодилась, і ми пішли до нього. З півгодини ми блукали по переулках, поки нарешті не вийшли на майдан Трьох комунарів. Біля Чаргарової квартири ми були, коли вже почало темніти. Раптом до нас підійшла циганка. Я погодилась, щоб вона погадала мені. Чаргар занервувався й сказав, що це некультурно фанфаронувати своєю некультурністю.

— Це — резонерство! — сказала я.

Потім говорила, що він теж деколи впадає в містику, натякуючи на історію в лісі. Чаргар занервувався. Але я вперто стояла на своєму. Тоді він порадив мені відійти в бік, щоб мене хоч не бачили в клубі радторгслужбовців. Я нарешті зрозуміла його й сказала циганці, що гадати не буду. Коли ми сходили на ганок, я звернулась до Чаргара:

— Скажи мені, коли б циганка підійшла до нас десь у безлюдному місці... ти дозволив би їй гадати?

Чаргар мовчав. Але я вже без нього знала, як би він зробив у цьому випадку, і негарне почуття знову прокинулось у мені до художника.

В кімнаті ми сіли на ліжку. Я взяла в руки якусь книгу. Чаргар теж. Так — мовчки — ми просиділи кілька хвилин. Тоді на небо налетіла темна хмара, і в кімнаті майже зовсім стемніло. Десь замирали Першотравневі оркестри. Город стихав. Потім за вікном закрапало, і пі-

шов дрібний дощ. Легенький вітер увірвався в кімнату, і запахло якимись польовими квітами.

Хоч Чаргар і зіпсував мені трохи настрої, але я ще переповнена була вражіннями дня, і тому, коли він положив свою руку мені на коліно, я із вдячністю подивилась йому в обличчя: в очах йому стояв тихий блиск і нагадував мені нашу першу зустріч. Очі його знову вабили мене своєю неясністю. Що далі, то більш мене хвилювало тіло художника. Нарешті він узяв мене за руку й промовив:

— Б'янок. Ти й сьогодні скажеш, що говорила колись?

— Що саме? — спитала я й здригнула.

Чаргар зам'явся й мовчав. Тоді я впевнено підійшла до електрики й погасила її. Потім я знову сіла на ліжку.

— Ти, може, маєш на увазі циганку? — спитала я, свідомо відтягаючи рішучий момент.

Чаргар мовчав і ласкав мої руки. Потім він цілував мені пальці.

— Ну, в чому ж справа? — знову спитала я.

— Я говорю... — замнявся він і рішуче додав, — ти говорила, що кохаєш мене?

— Так. Говорила.

Він знову помовчав. Потім плутано почав запевняти, що й він покохав мене, що... і т. д.

— Ти теж говорив мені про це! — усміхнулась я.

Але — почекайте! — то ж були, мовляв, несерйозні розмови! Словом, він тільки тепер відчув, як він кохає мене. Я згадала недавній свій жарт про весілля з Куком і спитала, чи не трапилось із ним того, що з Онегіном. Коли Татьяна була вільна, він її відштовхував. Як вийшла заміж... Ну, ясно: історія повторюється. Тоді Чаргар став божитись, що нічого подібного не трапилось, що це мої вигадки.

Я занервувалась. Невже це говорить славетний художник? І тоді ж мені блиснула жахна думка. Чи не думає він і справді, що я вийшла заміж за Кука? «Так от чому покохав він мене!... Теж аліменти!» Я обережно стала його випитувати.

— Ну, добре, — сказала я. — Припустім, що ти мене кохаєш, і припустім, що я обдурила тебе.

— Себто як? — не зрозумів мене Чаргар.

— А так, — спокійно сказала я. — Я й не думала виходити заміж. Це просто був жарт.

Він ураз одхилився від мене й захвилювався: мовляв, навіщо ці жарти? І потім, хто мені дав право так жартувати з ним? (Він так і сказав «хто мені дав право»). Тоді я вмить підвелася й засвітила електрику. Я стала напроти Чаргара й різко сказала:

— Що значить — «хто дав мені право»? Відкіля цей тон?

Він сидів блідий і мовчав. Мені знову прийшла думка, що я перебільшую, що я зовсім не зрозуміла його (він, мовляв, просто не любить жартів у серйозні хвилини), що я зовсім даремно турбуюсь: Чаргар і не думав мене ображати. Я підійшла до нього й закинула свою руку на його шию.

— Милый мій, — сказала я, — не гнівайся! Я, їйбо, проти волі образила тебе.

Він довгим і уважним поглядом подивився мені в очі. В ці хвилини мені буквально забило дух і бракувало повітря — так хвилювалась я. За один момент мені в голові пронеслось мільйон думок. Вони летіли, як блискавиці, наздоганяючи одна одну.

— Добре, я на тебе не гніваюсь! — сказав художник. — Але все таки ти мені мушиш сказати: ти вийшла заміж, чи ні?

Тоді мені блиснула думка, і я сказала:

— Вийшла, мій милий! Вийшла!

Він рішуче взяв мене за руку й посадовив на ліжку. «Аліменти», — якимось мляво подумала я й відчула в усьому тілі неміч. Чаргар мене ласкав. Свіжий вітрець летів у кімнату, і знову запахло якимись польовими травами. Дрібний весняний дощик ущух, і в вікно зазірала темна ніч. Чаргар підійшов до електрики й погасив її. Він обережними рухами примусив мене розтягнутись на ліжку. Чаргар хотів уже брати мене, як у цей момент мені вернулись сили. Я так одштовхнула його, що він ледве вдержався на кроваті. Потім я скочила з ліжка й знову запалила електрику. Я підійшла до Чаргара. Він здивовано поставив на мене свої очі. Тоді я красномовно подиви-

лась на нього, плюнула в обличчя й мовчки пішла до дверей.

ІХ

Так скінчилась моя історія з художником. Так ганебно скінчилось це святе (він так і говорив колись: «свята простота») і тепле кохання. Хіба можна написати ту муку, що творилась тоді в моїй романтичній душі? Сьогодні я на життя дивлюсь цілком реально. Сьогодні я й сама іноді посміхаюсь із себе. Але тоді в моїх очах маячила сентиментальна даль, і тому, коли я побачила, що Чаргар, моя остання надія, не міг утекти від світового бардачка, я кинулась у розпач.

Прошло кілька днів із того часу, як я бачила Чаргара, але мені здавалось, що це було так давно й так далеко, як далеко маячить глухий закуток моєї неповторної молодости й тих духмяних золотих півників, що не то ліденцями на ярмарку снились мені, не то серед «анютиних глазок», кануперу й м'яти закукурікали моє дитинство.

Вечір Першого травня рішуче й навіки відкинув усі мої надії й сподівання, і я раптом зупинилась перед порожнечою канцелярських буднів.

Як я тепер ненавиділа художника! Боже мій, як я його ненавиділа! Тільки тоді я зрозуміла, що по суті і біленький домок, і золотого півника на флюгері, і темні провінціяльні садки — все це я покинула в ім'я його. Спершу, як і треба було чекати, я хотіла якось помститись на розбитті надії. Мені так хотілось принизити й наочно показати Чаргарові, чого він вартий. Але потім це бажання погасло в мені, і я вже просто не згадувала його — таким маленьким і нікчемним зробився він у моїх очах.

Але тоска за даллю не покидала мене. Більше того: вона тепер так розгорілась, як ніколи. Це було її останнє полум'я.

Ніхто з радслужбовців не брав такої великої громадської нагрузки, як я в ці дні. Я, як п'яничка горілкою, захлиналась нею. Мені здавалось, що я затоплю в цій

роботі своє лихо. Але скепсис уже з'їдав мене. Мені ввижалось, що я по суті виконую дрібну й зовсім непотрібну роботу дрібних і нікчемних людей, що живуть, як воли, як корови, що коло їхніх інтересів обмежується «геранню» на столі. Я брала активну участь в організації жінок, в делегатських зібраннях, в редагуванні місцевої стінгазети, але я завжди думала, що нашу стінгазету зовсім не випадково називають «Стінгазом» («стінгаз»). Саме все це — газ, димок. Горить вогка солома, а люди сидять біля цього ілюзорного вогнища й гадають, що «без огню не буває диму».

Колись я виходила з установи й на порозі зустріла сірооку журналістку. Вона якось нахабно подивилась на мене, взяла мене під руку й пішла зі мною. Коли ми підійшли до театрального садка, вона сказала:

— Ну, так ти й досі Париж згадуєш?

— Який Париж? — спитала я.

— Ах, Боже мій, — сказала вона. — Навіщо ховатись від мене? Я говорю про той Париж, що... Велика французька революція?

— Одмовляюсь тебе зрозуміти! — холодно сказала я.

Тоді журналістка запевнила мене, що Париж уже ніколи не повернеться й не може повернутися. Вона говорила, що бачить мене наскрізь. Але вона мені радить не турбуватись, бо я зовсім не те, чим здаюсь собі.

— Ти знаєш, — раптом сказала вона, — єсть багато непомітних людей. Ну... комісарів, припустім, але вони живуть так, як усі живуть. І саме тому вони й герої. А що таке ти? Ну, скажи — що таке ти?

Я здвинула плечима й мовчала, бо я й справді не розуміла, чого вона хоче від мене. Тоді журналістка потріпала мене по плечу й несподівано зареготала.

— От що, — сказала вона, — поспішай на мою доріжку, а то буде пізно.

Потім вона покинула мене, і я пішла додому.

Того дня я не обідала. Мені в'їдливо лізла в голову якась думка, і я вперто затримувала її в підсвідомості. Так пройшло кілька годин.

В коридорі товаришка Уляна роздмухувала чоботом самовар і гулко кахала. Вже пройшло кілька днів із того

часу, як вона заходила до мене, і мені прийшла думка, що я проти волі холодніш тепер поводжуся з нею. Тоді я пригадала її перебитий ніс, і він зупинився переді мною якоюсь настирливою плямою. Ще я пригадала товариша Бе і його дику розкуйовджену голову й ніяк не могла уявити його в ролі закоханого юнака.

Раптом біля мого вікна сіла якась пташка й заспівала. Це було так химерно на фоні темноглубого неба, що я згадала дитячу казку про щастя: «Жив-був дід із бабою, і от прилетіла до них...» і т. д. У дворі кричали діти єврея, і я подумала, що старий єврей і досі мудрує над талмудом, як тисячі років тому мудрували такі ж старі євреї.

В моїй кімнаті стемніло, і мені прийшов у голову таємний «голем», чорт-хапун, і судний день єврейської провінції.

Вечоріло. Товаришка Уляна й досі роздмухувала самовар. Десь настирливо кричала сирена. І тоді я раптом відчула, що я вже не гідна далі тікати від себе.

— Отже журналістка пропонує мені поспішати? — сказала я. — Але куди поспішати? Що значить поспішати?.. Боже мій, що це зі мною робиться!

— Ага! тепер і «Боже мій»! — подумала я.

І саме тоді мені раптом усе ясно стало. І справді: хіба я весь час не боролась із Богом? Я хотіла своїми власними силами пізнати напіваабстрактну даль. Але без «Нього» (я пишу «Нього», бо він і справді був мені тоді безвихідною судьбою) це неможливо було зробити. Я хотіла пізнати даль без «Нього», але він не міг мені пробачити цього.

— Так, — подумала я. — Це мені за нахабство. Я підвелась із ліжка. Я ще ніколи не вірила в Бога й тому обрушилась на нього з такою силою свого нового почуття, з якою звертались до неба тільки фанатики. Тоді я відчула потребу стати на коліна перед образом Спасителя.

Я хутко пішла до дверей і вийшла в коридор. В кладовій товаришки Уляни я колись бачила стару ікону: її туди викинув, очевидно, тов. Бе. Я рішила взяти її відтіля й поставити в своїй кімнаті. Але, як я зроблю це?

Товаришка Уляна кладову завжди замикала, і мені треба було дістати ключ. Але тут же я згадала, що в кладовій стоїть прас. Тоді я пішла до товаришки Уляни за прасом. Я постукала. Вийшла товаришка Уляна з замотаною головою.

— Що з вами? — спитала я.

Вона почервоніла й подивилась на мене зажуреними очима. Вона говорила, що необережно опеклася водою з самовара, і говорила, що це скоро пройде. Але я їй, звичайно, не повірила, бо синці під очима говорили зовсім інше. Це була справа тов. Бе: він, безперечно, бив її цієї ночі.

Товаришка Уляна зідхнула важко і раптом прошепотіла:

— Бідний, бідний товариш Бе!

Потім ми ще з півхвилини постояли в напівтемному коридорі мовчки. Потім у кладовій зашаруділи пацюки, і я сказала:

— Чи не дозволите мені забрати ваш прас?

Товаришка Уляна засуетилась і побігла в кімнату. Я гадала, що вона винесе ключ, а вона винесла прас: він був на кухні. Так що на цей раз я так і не дістала ключа. Але зате я його дістала пізніш, коли зайшло вже сонце.

Ікона, що я за нею схопилась якось похапки і з тривоگو, була старою дошкою, і на ній ледве-ледве вирисовувався образ Спасителя. Спаситель мав надзвичайно привабливе обличчя й одразу настроїв мене на відповідний лад.

Я внесла його в кімнату, прив'язала до нього (до неї, до ікони) невеличку мотузку й повісила в куток.

Потім я побігла в місто й купила там у якоїсь торговки біля базару лямпадку й пляшку лямпадкового масла.

Потім прибігла додому й засвітила лямпадку перед Спасителем. Я не світила електрики, і тому в кімнаті стояв напівмістичний присмерк. Збоку в кладовій шаруділи пацюки.

Тоді я впала на коліна, схрестила на грудях руки й мовчки фанатично дивилась на образ Спасителя. Я молилась.

Я так молилась, як молилась тільки в дитинстві. Раз-у-раз я зідхала тяжко і тоді я думала, що стою в катакомбах перших християн і несучи на собі великий хрест. Переді мною проходили фанатики середньовіччя, велика інквізиція й глухі монастирі моєї вітчизни. Страждання людей, їхня хресна путь до світової Голготи — все це так ясно постало переді мною.

Я дивилась на образ Спасителя, але я думала про темну ніч нашої дійсності, що загубилась у таємному космосі, про придавлених фортуною людей моєї вітчизни, і я так хотіла, щоб легенда про фантастичного доброго ангела перетворилася в дійсність, і я так безумствувала всім тим чистим, що залишилося в мені.

— Боженько! Мій милий, хороший Боженько! — шепотіла я й уважно дивилась на образ Спасителя.

Тихі дитячі сльози падали мені по щоках, і я вже вірила, що прийде якесь чудо раптово й несподівано. Я стояла на колінах кілька годин, але я не почувала втоми.

Вже давно над городом стояла темрява. На башті годинник пробив два рази. Свіже повітря рвалось у мою кімнату й колихало вогненний язичок моєї лампадки. Знову шаруділи в кладовій пацюки.

— Боженько! Мій милий, хороший Боженько!

Я молилась так тепло, як тоді, в дитинстві, коли ми з мамою виходили з білого домика і йшли по темних провінціяхних садках зустрічати світле Воскресіння Христа.

Я простояла на колінах цілу ніч і тільки тоді підвелась, коли в кімнаті зовсім розвиднилось.

З того часу я кожного дня світила лампадку й кожного дня ставала на коліна перед образом Спасителя.

Іноді я молилась за товаришку Уляну, за сірооку журналістку і навіть за Кука. Чаргара я не згадувала, і не тому, що мені була злоба до нього, а просто тому, що він якось вилетів мені з голови. Він уже не існував для мене: його місце на моєму серці запосів образ Спасителя.

Проїшла весна, прийшло знову гаряче літо. Я працювала в установі так акуратно, як раніш. Більше того: комуністи вважали мене за зразкового робітника. Тільки

тепер я не вмiла реготати й не вмiла так смачно їсти шоколяду.

Колись я прийшла з роботи страшно стомлена й рано лягла спати. Уночі до мене хтось постукав. Я запалила електрику й тільки не хотiла піти до дверей і одчинити, як двері знову заgrimіли ще з бiльшою силою. Я ніколи, здається, нічого не боялась. Але на цей раз я просто обурилась. — Мене здивувало нахабство. Така пізня ніч — і так стукати до саодинокi дiвчини. Я знову погасила електрику й лягла спати. В мої двері стукали ще з пiвгодини, але я не звертала уваги й засинала. Мiсячна пляма впала на спинку мого лiжка, і я згадувала молоді роки й пригадала сусiда-вiзника. Він теж так уперто стукав на свою жiнку, як цей невідомий, що стоїть за моїми дверима.

Нарештi я заснула. І сниться мені химерний сон. Нiби я напередодні якоїсь подорожi й чогось чекаю. Завтра нiби буде якийсь карнавал і буде мандолiна. Завтра бiля степового вогнища пiд вечiрнім небом — Декамерон. І тоді мій край, як iдилiя узамiтної Нiцци. Раптом Дон-Квiзадо виносить на прилюдний диспут (і думає захищати) магістерську дисертацiю на тему «душа матерiї». Маестро Дантон усмiхнувся.

— О, маестро! — скрикнув Дон-Квiзадо. — І на моїй мові каламар звучить надто прозаїчно, бо він асоцiюється з паламарем. Але от я беру це слово і, як iндiйський факiр, зачаровую ним ваше притуплене ухо. Тоді твій мужній голос у мемуарах твоєї доби — як тигр серед чвири. Бери перо, наливай у свiй каламар атраменту й пиши.

Тоді маестро Дантон пише. І його древній каламар, що з нього подають ножі дві сотні лiт, зачаровує таким незначним деталем, як спогад, коли він уперше взяв у руки перо й з тривогою вивiв першу лiтеру. Це була «М». Мисль? Милiсть? М'ятеж? — не знає, але він думає, чи не була то Марiя.

— Я тебе заклинаю, як iндiйський факiр! — кричить Дон-Квiзадо. — Я хочу пiзнати твою душу, о матерiє! Невже ти, як панцерник, і сила моєї художньої iнтуїцiї не найде дороги до твоєї темної душі?

Маестро Дантон усміхнувся й кинув царственно-похабний жест. Дон-Квізасто змовк. Балаганчик заревів, заgrimів, зарокотав. Вискочив циган, метнувся перед публікою і пропав за тиром...

— ...Фу, чорт! яка нерозбериха! — скрикнула я й прокинулась.

За вікном стояла мертва ніч. Але я, очевидно, недовго спала, бо в двері мені знову настирливо стукали. «Стукаєш?» Ну, і стукай!.. — подумала я, і знову почала засинати. Тоді сниться мені другий сон.

На краю оселі, де праворуч порожній майдан і старовинна козацька церква, стоїть хатка на курячих ніжках. І хатка, мов казка, мов Пушкінська няня, як Гофман, як бризки Вайлда, як ночі, що тисяча їх і одна. Летять у ніч безшумно кажани. Кричить тривожно сич:

— Угу!

В хатці я, аферистка, провокаторка, убивця, і моя сестра — проститутка. Сестра допіру прийшла з тайного публічного дому й сидить на печі біля сибірського kota. Кіт таємно муркотить своє одвічне муркотіння.

— ...Але, як мені обмити руки, — з тоскою думаю я, — коли вони в людській крові? Кому розповім свою муку — я, аферистка, провокаторка, убивця? Вчора я зарізала на великій дорозі, що ховається за мигдальними кучугурами, що пересікає тракт Карла XII, — вчора я зарізала жінку з дитиною. Три дні позад я спровокувала цілу країну.

— Б'янку, — раптом звертається до мене сестра і в її очах стоїть невимовна скорбота. — Яка тоска!

Тоді я повертаюсь і бачу в первіснім степу над вітром тирси гострі списи. Іде ватага, і стоїть степ, як мариво в пожарах. Тисяча й одна ніч, забута країна, медові ландшафти, екзотика круторогих волів...

— Чи не це понесе Чаргар на олтар світового мистецтва? — думаю я.

Тоді мене знову зажурено перебиває сестра:

— Б'янку, ти чуєш?

— Що чуєш? — скрикнула я. — Сволоч! Замовчи, потаскухо!

Сестра уткнула обличчя у вовну сибірського kota й тихенько заплакала.

— Сестро! — говорю я далі. — Ти не знаєш, хто буде цезарем майбутньої імперії — світовий мільярдер, чи світовий чиновник?

І каже сестра крізь сльози:

— Яка ти чудна, Б'яно, хіба ця думка і тебе тривожить?

Тоді починає колихатись хатка на курячих ніжках. Мене хилить. Я безумовно хочу заснути. Сестра пестить мою голову. В кімнаті домовина — така змертвіла тиша, і... раптом очі мої зупинились: вони нашли крапку.

— Морітурі те салютант! — скрикнула я, як римські глядіатори, що йдуть повз імператора на бій.

Але це було тільки передчуття. Навколо мовчазно, і лише цвіркун, як дячок над мертвим, одбиває речитативом. Тоді я підходжу до вікна й бачу: на темносиньому фоні бездонного неба, над порожнім майданом, над козацькою церквою, що самотньо стоїть на краю оселі, в повітряних просторах маячить велетенська чорна силуета. Це була така божевільна фантастика, що я мимоволі відкинулась од вікна. Але — даремно: дика кішка тривоги вже торкнула мене своєю ласкавою лапкою. Ще раз торкнула і так м'яко, і так енергійно. І впало моє серце, і розсипалось ледве чутним тривожним дзвоном. Я напружую думки, де я бачила цю велетенську силуету в кепі?

— О, далекий! — раптом скрикнула я й побачила: з жахною силою, розсікаючи темносині простори, летів на землю витвір геніального скульптора. Потім удар — і тиша.

— О, далекий! — знову скрикнула я і, як божевільна, вискочила з хатки, що на курячих ніжках.

І знову переді мною змертвілий порожній майдан і нічне темносинє небо. «Де ж він упав?» — думаю я. — Де ж цей геніальний витвір у кепі?

Тоді я побачила: там, де впав він, замаячили три могили. І лежать у цих могилах у середньовічних капелюхах три витязі. І сказав перший:

— Морітурі те салютант!

...Я знову прокинулась. На чолі мені лежали краплі холодного поту. У вікно вже зазірав міський світанок. Я підвелась і наділа виступці. Якесь передчуття охопило всю мою істоту. Невідома сила потягла мене до дверей. Я в розпучі відчинила їх і побачила перед дверима закривавлений труп товаришки Уляни з розрубаною головою. Але дивно: я навіть не скрикнула. Я тільки подумала тоді, що товаришку Уляну вбив, очевидно, товариш Бе.

«Бідний, бідний товариш Бе!» — згадала я її теплу фразу.

Тоді я заперла двері й підійшла до ікони (перед нею жевріла лампадка). Я спершу здивовано подивилась на образ Спасителя, а потім суворо сказала:

— Ну, Боженько! Чому ж ти не відчинив дверей, коли до мене стукала твоя раба Уляна? Ну?

В кімнаті стояла півтемрява, і на неї поволі і обережно насувався міський світанок. Лямпадка ввесь час миготіла й робила на образі Спасителя химерні тіні. Було тихо й урочисто.

Але я вже безумствувала. Якась дика злоба свердлила мені мозок, і страшна образа лягла на моє серце. Мені прийшла думка, що образ Спасителя — це не що інше, як мертвий Чаргар. Я відкинулась від ікони й підійшла до вікна. Я буквально ковтала свіже повітря, бо мені здавалось, що от-от задихнуся. Потім я підійшла до Спасителя й з неменшою насолодою, як і Чаргарові, плюнула в його прекрасне обличчя. Потім узяла із стола кухонний ніж і порубала дошку з образом Боженки на маленькі трісочки. Я погасила лампадку й викинула її у вікно.

Ішов світанок. Я вийшла в коридор, переступила через закривавлений труп товаришки Уляни й пішла на вулицю. В коридорі біля розрубаної голови, очевидно, було багато крові, бо я трохи забруднила свою спідницю.

Я йшла поволі. Я вийшла на ту дорогу, що веде до глухої провінції. Тоді я круто повернула й пішла до квартири Кука. Повз мене проїхав асенізаційний обоз, і вулиця

ця раптом запахла важким калом. Але я не тільки не кинулась убік, навпаки — з якоюсь пожадливістю я вбирала носом важкий запах міських нечистот.

Наді мною, очевидно, стояло м'яко-голубе ранкове небо, але я його не бачила. Я виходила на нову дорогу, де так усе просто й ясно, де люди живуть і вмирають, як справжні епікурейці. Ця дорога ніколи не була для мене загадковою, і я знала, скільки м'ятежних людей пройшло нею. Це мене підбадьорювало. Я вийшла на майдан Трьох комунарів і звернула в кривий заулочок.

Х

На цьому я й мусіла б скінчити свою бліденьку історію, коли б не маленький деталь, що остаточно схарактеризує мого останнього бога.

Я прийшла на квартиру Кука, коли він іще спав. Я постукала. Він вийшов у кальсонах і став прохати в мене прощення. Тоді я сказала, що нічого не маю проти. Він мене, звичайно, не зрозумів. Я сказала йому, в чому справа. Мовляв, я хочу віддатись йому, але... з умовою: він мусить негайно дістати мені посильного. Кук спершу не повірив мені — він, очевидно, боявся, щоб я його знову не обдурила. Але ранній час і моє бліде обличчя його переконали, що я не жартую. Він заметушився.

Тоді я зайшла в кімнату й сіла до столу. На конверті я написала: «Художникові Чаргарові», а в листі прохала Чаргара спішно прийти до Кука (я дала й адресу), — інакше я негайно віддамся діловодіві. Я написала, що я й справді ще не виходила заміж і взагалі не думаю виходити. Але сьогодні вранці я хочу подарувати свою невинність. Коли він встигне — я дарю йому, не встигне — її забере діловод із мавп'ячою фізіономією.

Я писала дуже незв'язно, але все таки так, що Чаргар мусів мене зрозуміти. Потім я передала листа посильному.

Коли посильний побіг, я сіла біля Кука й обняла його. Від нього пахло неприємним потом, і я подумала: «асенізаційний обоз». Потім я йому віддалася.

Але я ще не встигла й підвестися з ліжка, як у двері постукали. Я вже знала, хто там стояв. Тоді я взяла простиню й понесла її за двері.

Чаргар стояв блідий. Я йому мовчки показала на кров (мені на мить блиснула розрубана голова товаришки Ульяни) і сказала, усміхаючись:

— Це рештки моєї невинности... Забери, коли хочеш.

Чаргар мовчав. Тоді я круто повернулась і пішла в свою установу.

Вальдшнепи

I

В цей, колись затишний городок, що стоїть від Не-Парижу (так хтось іронічно назвав наше столичне місто) за шістсот, приблизно, кілометрів, Ганна і Дмитрій приїхали в середині червня, — тоді, коли не тільки виноградом, але й абрикосами не пахтить наш степовий південь. Товариш Вовчик прибув багато пізніш, і саме того липневого дня, коли над рікою пройшла гроза й випали холодні дощі. Він приїхав, як завжди, розхристаний та неуважний і, недовго гадаючи, забіг по дорозі до «буфету найкращих фіялок І. Л. Карасика»: Дмитрій в своєму листі (лист давно вже загублено) якось згадував це до певної міри рідне йому по звуковій прізвище.

— Так от що, дорогий джентлмене, — сказав він, чомно скидаючи панаму, — мені потрібна адреса моїх друзів.

— А хто ж ваші друзі? — поцікавився І. Л. Карасик.

Товариш Вовчик ніяк не чекав такої відповіді й тому здивовано підкинув брови.

— Хіба ви не знаєте мусьє Карамазова й мадам Карамазову?

І. Л. Карасик заметушився і зробив винувате обличчя. «Братів Карамазових» він, можна сказати, читав, але йому й на думку не спадало, що ці брати (чи там один брат) могли завітати в його глухий край. Отже він вважає за потрібне, якмога скоріш, затушувати свою непоінформованість і, підсунувши своєму несподіваному й химерному гостеві брудненького стільця, запропонувати йому пляшку фіялки власного виробництва.

— Дуже дякую! — сказав товариш Вовчик, виймаючи з кишені п'ятнадцять копійок. — Але ви мене не зрозуміли... Справа от у чому...

Далі він з'ясував, у чому справа, і ребус нарешті було розв'язано. І одразу ж ясно стало, яке має відношення І. Л. Карасик до Дмитрія й Ганни (буквально ніякого!) й скільки він знає про них (рішуче нічого!). Тоді товариш Вовчик попрохав пробачення за турботу й пішов далі. Він пішов далі й за якусь годину найшов своїх. Про «буфет найкращих фіялок» та комічне непорозуміння він так і забув поінформувати, але він тут же розповів цікаву історію, що допіру трапилась із ним на річному пароплаві: історію знайомства з досить таки пікантними дамочками. Він так енергійно розмахував руками, що Ганна тільки й могла зрозуміти: розмова йде про «тих же женщин».

— Одну звать... не пам'ятаю як, — говорив товариш Вовчик, — а друга — тьотя Клава. З ними такий серйозний в золотому пенсне батько... А втім, може й не батько — я не поцікавився.

— Так ти запевняєш, що ці дами мешкають недалеко від нас? — сказала Ганна, кидаючи шитво.

— Саме це я й хочу сказати, Ганнусю! І ще я хочу сказати, що тьотя Клава мені страшенно подобалась і що за якісь два місяці (вони теж приїхали на два місяці), я, мабуть, в неї остаточно закохаюсь.

Товариш Вовчик зареготав, зовсім не до речі підморгнув своєю білою бровою Ганні й, наспівуючи арію з «Князя Ігоря», пішов митись.

— Ну, й козлитон! — беручись за уші, сказав Карамазов. — Ніяк він не погодиться, що йому співати не можна.

Ганна з-під лоба подивилась на Дмитрія.

— Мені, здається, що я не помиляюсь, називаючи твоїх нових знайомих нахабками, — промовила вона. — Чи може ти думаєш, що це не вони зачепили товариша Вовчика?

Ганна нарочито висловилась різко: вона викликала чоловіка на одвертість.

— Безперечно, вони, — спокійно й лаконічно сказав Карамазов. — Ти вгадала.

Відповідь, як і треба було чекати, не задовольнила жінчину, і вона зрушила брови. Та й як Ганні не хмуритись? Вона дуже рада, що Дмитрій наважився, нарешті, покинути гнилу Лопань і багато спокійніший став. Але не можна й цього робити; не можна цілих два тижні блукати по ночах з якимись випадковими міщаночками й увесь час демонструвати свою безглузду конспірацію. І справді: чому він не хоче розмовляти з нею на допіру зачеплену Вовчиком тему? Ганна знає, що це — чергове несерйозне захоплення, але на цей раз вона чомусь боїться за репутацію свого чоловіка. Якимись підозрілими здаються їй ці дачниці, і вона знову пригадує всі подробиці невеличкої сутички, що трапилась на тому ж таки річному пароплаві.

Як пам'ятає вона, Дмитрій необережно зачепив ліктем одну з них, здається молодшу, з такими надзвичайно мигдалевими очима. Та повернулась і назвала його ведмедем. Дімі усміхнувся й сказав, що він погоджується з таким визначенням, та, на жаль, воно його зовсім не ображає. Вона спитала, чому. Він кинув якийсь парадокс і почав запевняти її, що тут поганого нічого нема, бо... й вся його нація трохи мамулувата. — Але хіба це виправдання? — спитала вона. Тоді Дмитрій стояв на своєму і якимось дуже романтично рекомендував свою країну. Він говорив страшенно захоплено, й жінка з мигдалевими очима, раптом стиснувши йому руку, сказала, що вона зустрічає першого мужчину з такою ясністю думок. Ясности, на жаль, ніякої не було, але Дмитрію цей комплімент подобався: в цьому Ганна вже цілком переконалась.

— Ну, добре, — зідхнула вона, — я задоволена твоєю відповіддю.

Карамазов непривітно зиркнув на дружину і зціпив зуби. Йому вже обридло це ниття, й він постановив припинити його.

— Чого тобі треба від мене? — спитав він. — Чи ти хочеш, щоб я собі кулю пустив у лоб?

Ганна нарешті зрозуміла чоловіка й перевела розмову на іншу тему. Вона навіть заспокоїлась, бо тоді не припускала, звичайно, що ці випадкові дами зіграють в її житті не абияку роль.

Товариш Вовчик зупинився в тому ж будинку, де й Дмитрій. Йому дали окрему кімнату, що виходила вікнами до абрикосового саду, й він був дуже задоволений: більша ізольованість від друга безперечно зіпсувала б йому дачний відпочинок. Крім Вовчика, в квартирі Карамазових оселилася ще й служниця Одарка: Ганна найняла її на два місяці. Служниця варила обід і ходила на ринок за продуктами. Дмитрію вона чомусь нагадувала відому куховарку з не менш відомого «Сміху», і він, коли вона мовчки позирала на нього, завжди почував себе якось ніяково. Одарка так химерно дивилась на своїх хазяїв, ніби вони й справді щось негарне затаїли в собі. Вона була страшенно мовчазна, й від неї Карамазови чули тільки коротке: «слухаю».

Словом, з такого то числа такого то місяця в обивательське коло заштатного городка влилась нова й цілком організована сім'я.

Але не дуже радісно зустрів її південь. З моря біг гарячий вітер, і провінціяльні вулиці буквально вигоріли. Увечорі повітря дзвеніло комарями й так палило обличчя, що не було жодної можливості вийти з кімнати.

Історія почалась в один із таких вечорів. Спалене сонце уже давно зарилось у далеких пісках, але вікна й віконниці і досі було зачинено наглухо. В кімнаті, в півтемряві (як це буває в романах) сиділа Ганна й пожадливо, невеличкими ковтками, пила холодну воду. Дмитрій і товариш Вовчик лежали на канапах.

— Це неможливо! — сказала Ганна. — Це не відпочинок, а якась мука.

— Цілком справедливо, моя Анет, — підтвердив товариш Вовчик. — Я буквально те ж саме думаю.

Ганна мовчала. Тоді довгий Вовчик розкинув свої довгі руки, подивився на свого ловерака, що, важко дихаючи, лежав біля його канапи, і сказав, що він, як тільки одкрито буде полювання, одразу ж плюне на цей городок і на цілий місяць залізе в комиші.

— А що я мушу робити?

— А тобі я раджу забрати мої вудочки й ловити рибку. Можна ще щось придумати.

Дальша розмова протікала в такому ж дусі і була така ж нудна, як і сама спека. Треба було кинути балачки, і Ганна замовкла. Замовк і товариш Вовчик.

Але Дмитрій мовчав не тому, що йому було нудно, а тому, що в цей час він уважно дивився на Ганну. Дружина здавалася йому сьогодні не такою безцвітною, як якоюсь безвихідною. І саме тому безвихідною, що вона (в цьому він уже цілком переконався) не може не стояти йому на дорозі. Хіба Ганна здібна підняти до тих питань, що так тривожать його? Хіба вона колинебудь переможе свою обмеженість? Ганна все таки типова миргородська міщаночка, і саме вона й не дає йому зробитись цільною й рішучою людиною, саме вона й перешкоджає йому протиставити себе рабській психіці своїх дегенеративних земляків. Хіба ці здивовані вишневі (обов'язково вишневі) очі не характеризують її, що називається, «до отказу». Хіба це не вона та типова українська жінка, що, так ганебно випровадивши синів Тараса Бульби на Запорізьку Січ, пішла плодити безвольних людей?

— Єсть! — подумав Дмитрій, і тут же до болю вкусив свою губу: йому раптом спало на думку покінчити з Ганною.

Але вкусив він губу не тому, що насувається щось трагічне, а тому, що згадав: така трагедія по суті була вже. Хіба це не Ганну він розстріляв колись, у часи громадянської війни, біля якогось провінціального монастиря?

— Знаєш що, Ганнусю, — раптом кинув Карамазов. — Я зараз думав про тебе й подумав, що ти воскресла. Як це розуміти?

— Ти, Дімі, страшенно неясно говориш, — сказала Ганна. — В чому там справа?

Карамазов мовчав. Тоді товариш Вовчик повернувся на правий бік і промовив в'яло:

— «Укінчений», як кажуть галичани, «філософ».

— Покинь, Вовчику, свої сентенції — мало не скрикнула Ганна і знову звернулася до чоловіка. — Чого ж ти мовчиш, Дімі?

Але Карамазов і тепер не відповідав. Він повернувся до кошика з абрикосами й уважно розглядав його. Він зараз згадував свої університетські роки і свою буйну розкуйовджену голову з південними романтичними очі-

ма. Спогади завжди тривожать, і на їхньому фоні дійсність становиться яснішою. Він, здається, хотів тоді кінчати медичний факультет. Але як це давно було! Кілька слів, і більш нічого: *febris catarrhalis*, здається, — простудна зимниця і *febris gastrica* — шлункове розстройство. Потім *spititus amoniaci causticus, pro pauperos i...* здається, все.

Але все таки: чому ж я ухиляюсь від головного? — подумав про себе Дмитрій і, очевидно, подумав уголос, бо товариш Вовчик повернувся і сказав, що його друг нагадує йому стару бабусю: вона теж вічно щось буркотить собі під ніс.

Ганна уважно подивилась на чоловіка. Тільки — сьогодні, саме в цей момент, її глибоко затривожив він. Їй прийшла думка, що повторюється зимова історія. Правда, колишніх сцен вона вже не спостерігає, тепер Дмитрій уже не б'ється головою об стінку, (а зимою він це частенько робив), він уже не згадує раковину з калом, куди нібито попала революція, більше того — йому знову зрідка загоряються очі, і він виглядить бадьоро й весело. Але Ганні така зміна декорації завжди здавалася не зовсім природною... І потім, ці абстрактні розмови про націю. Вона, звичайно, далеко не проти того, щоб її країна вийшла на широку дорогу. Але навіщо робити з цього гістерику? І, нарешті, це зовсім не розумне захоплення: поперше — воно може зробити з нього відсталу людину, подруге — це просто зрада соціяльним ідеалам.

— Дімі! — промовила Ганна. — Я все таки прошу тебе говорити яснш. Що ти хотів мені сказати?

Карамазов зробив незадоволене обличчя (мовляв, чого вона прилипла до нього?) і раптом занервувався.

— Іди ти до всіх чортів! — скрикнув він і стукнув стільцем об підлогу.

Тоді товариш Вовчик, що знав Дмитрія не гірше Ганни і знав, що зараз може розігратись сімейна драма, поспішив на допомогу і почав заспокоювати друга.

— Ну, добре! Чого ти галасуєш?.. Ти ж таки, Дмитрій — культурна людина.

Вовчик більше нічого не сказав, але й цього було досить. Вовчик якимось прекрасно впливає на нерви, і мабуть

тому, що він якийсь не від світу цього: у нього ніколи не буває трагедій, і він так просто і ясно дивиться на життя. Він, наприклад, прекрасний лінгвіст, йому — науковому співробітникові — пропонують уже професорську катедру, але йому якось перешкоджає більярдний кий (він не абияк грає на більярді). І коли правду говорити, то футбол багато більше цікавить його, ніж уся ця лінгвістика, що її він пізнав так досконало.

— Я йду в сад! — сказала Ганна й вийшла з кімнати.

II

Товариш Вовчик підвівся, взяв на зуби зелений абрикос і крізь цей абрикос кинув незадоволено:

— Знаєш, друже, я не сказав би, що ти поводишся з дружиною по-товариському.

— Ти так гадаєш? — одвертим глуфом розтягнув Карамазов.

— Що значить «гадаю» — спалахнув Вовчик. — Це — факт. Так, це факт, шановний добродію!.. І ви від нього не можете відмовитись.

Треба було чекати, що лінгвіст тут же підкреслить своє незадоволення французькою чи то англійською фразою: так завжди було з ним, коли він починав гніватись. На цей раз його попередив Карамазов.

— *Donnez-moi votre pouls?* — сказав він, іронічно простягаючи руку.

— Я прошу тебе не жартувати! — мало не скрикнув товариш Вовчик. — Я вимагаю поставитись до мене серйозно. Скажи мені: ти любиш Ганну?

— От тобі й раз! А тобі яке діло? Чи може ти її хочеш полюбити? Коли так, то хай буде тобі відомо: я її ненавиджу.

— Ненавидиш? Чому ж ти тоді живеш із нею? І... взагалі, яке ти маєш право дурити її?

Дмитрій взяв зі стола папіроси й запалив сірник. Обличчя йому раптом зблідло, і він став раз-у-раз поширювати очі.

— А ти як думаєш: яке це право?

— Покинь, будь ласка, жартувати! — заверещав товариш Вовчик. — Я з тобою серйозно говорю!

— І я з тобою серйозно говорю! — Карамазов зупинився, підвівся з канапи і сказав надірваним голосом: — Але я бачу, що ти все таки не розумієш, за що я її ненавиджу. Так зрозумій же: я її ненавиджу за те, що вона тиха й лагідна, за те, що в неї ласкаві очі, за те, що вона безвільна, за те, що вона — нарешті — нездібна вбити людини. Розумієш тепер?

Лінгвіст здивовано подивився на приятеля. Він зовсім не чекав такого рішучого й несподіваного повороту в розмові й, розгубившись, спитав наївно:

— А навіщо їй убивати людину?

— Це, Вовчику, дуже складна історія, — хворобливо всміхнувся Дмитрій, — і я боюсь, що ти її не зрозумієш. Ти, звичайно, вчена людина, але, як мені відомо, на філологічному факультеті таких питань не чіпали.

— Що ти хочеш цим сказати? — тоном ображеного промовив лінгвіст.

— Буквально нічого!.. А втім, я хочу сказати от що: людину, Вовчику, дуже нелегко вбити!.. Ти ще ніколи не вбивав... не на війні, а так, у звичайному побуті? Ну, от! А я вбивав, і знаю. Це дуже складна процедура. І саме тому складна, що робиш це цілком свідомо, зарані знаючи, що не вбити ніяк не можна.

— Ти, Дмитрій, говориш нісенітницю!

— Ні, Вовчику, я говорю те, що думаю. І говорю давно відому істину: тільки через убивство можна прийти до цілковитого соціального очищення... Ти розумієш, що я маю на увазі? В динаміці прогресу соціальну етику можна мислити тільки, як перманентний «злочин». Я злочин беру в лапки, бо свідоме вбивство в ім'я соціальних ідеалів ніколи не вважав за злочин.

Товариш Вовчик ще з більшим здивованням подивився на приятеля.

— З якого це часу ти почав так думати? — спитав він.

— Саме з того часу, коли я весело подивився на майбутнє, коли в мені знову з страшною силою заговорила воля до перемоги, коли я знову почав безумно ненавидіти своїх обмежених сучасників.

— Ти говориш зовсім як пророк, — іронічно кинув товариш Вовчик.

Карамазов холодно подивився на лінгвіста і сказав:

— А ти думав, що я й справді звичайна людина? Ах, який ти наївний, друже! Отже, поспішай виправити свою помилку, бо Дмитрій Карамазов воістину пророк. Справжній пророк, і тільки через нього ти найдеш сенс у цьому земному житті.

Дмитрій раптом зупинився. За якихось кілька хвилин він пожовтів. Рот йому перекосився, і нижня губа дрижала.

— Але Дмитрій Карамазов, — сказав лінгвіст, — все таки великий фразер і проспівав собі добрий панегірик.

— Що ж робити? — криво всміхнувся Карамазов. — На світі ще ніколи так не траплялось, щоб панегірики складали тому, хто їх уже не проспівав сам собі... так чи інакше. Я співаю собі цинічно, але не в цьому ж справа. Мета завжди виправдовує засоби. Мій цинізм примушує тебе й інших звертати на мене увагу, мені ж цього й треба. А що я фразер, то ти теж правильно підмітив, — несподівано погодився він. — Звичайно, все це, мабуть, тільки фрази, і завтра я їх, можливо, буду сам соромитись.

— Гм, чудеса! — сказав товариш Вовчик і раптом забігав по кімнаті. — І охота тобі, Дмитрій, філософствувати? Це ж така глупота, що ти й не в'являєш собі.

— Саме що глупота?

— Та от ця ж... і взагалі всяка філософія!.. А втім, я думаю, що ти зовсім не даремно філософствуєш...

Лінгвіст зробив помах своїми довгими руками, причмокнув і так побідно подивився своїми білими бровами, ніби він і справді розвінчав по меншій мірі свого вчителя Потебню.

— Я тебе слухаю! — сказав Карамазов.

— Ну, от. Тебе цікавило коли-небудь таке питання: хто, як правило, любить ударятись у філософію?

— Цікавило.

Відповідь, очевидно, не подобалась Вовчику, бо він став гаряче запевняти товариша, що той ніколи цим не цікавився, інакше в нього не було б таких сцен із Ганною.

— Ну, добре, — нарешті кинув він. — Хто ж по-твоєму?

— Дикуни, очевидно! — спокійно відповів Карамазов. І тому, що він відповів спокійно, і тому, що Вовчик не чекав такої (на його погляд) влучної відповіді, лінгвістові, як і всякій дорослій дитині, залишилось тільки розгубитись.

— Ну, і що ж? — спитав він безпорадним голосом.

— Я, мабуть, буду з цього правила винятком.

Товариш Вовчик підійшов до вікна й раптом промовив тихо:

— А ти, Дмитрій, знаєш... не дурень.

— Дякую.

— Їйбогу! — несподівано захоплюючись, підскочив лінгвіст. — Я цілком серйозно говорю. Тисячі років люди мудрують, а й досі не доміркувались до такого парадоксу.

— Саме якого?.. Того, що з правила можна робити винятки?

— Покинь свої дотепи! І справді: хіба розквіт філософських дисциплін не характеризує те чи інше суспільство, як недорозвинений організм?

— Цілком справедливо, — сказав Карамазов. — Саме тому я й вважаю себе за справжнього сина своєї нації.

Лінгвіст уважно подивився на приятеля, спробував був зрозуміти його репліку й, не зрозумівши, махнув рукою.

— Знову філософія! — сказав він незадоволено й потрапив по спині свого ловерака.

Розмова зайшла в якийсь тупик, і друзі її припинили. Вони говорили на різних мовах, і тому продовжувати суперечку було зовсім недоцільно. Навіть недоцільно було й починати її, бо уважний спостерігач міг би зарані сказати, що вони ніколи ні до чого не договоряться. Знав це й Карамазов і навіть тішився з цього, бо більш серйозна розмова безперечно відбила б від нього й Вовчика — десятого чи то двадцятого з його недовговічних друзів. Він і зв'язався так міцно з лінгвістом тільки завдяки дитячим здібностям того приймати світ цілком безпосередньо.

Познайомились вони три роки тому на міському стенді, і з того часу кожного літа їздять кудись на полювання. Вони використовують свою місячну відпустку в серп-

ні місяці, і тільки зрідка, як от у цьому році, дістають можливість побувати на Славуті і в липні.

— Кого ти там визираєш? — спитав лінгвіст, коли Карамазов підійшов до вікна.

— Як би тобі сказати, — раптом вимушено усміхнувся той. — Мені здалося, що десь тут недалеко пройшла Аглая.

Товариш Вовчик підкинув свої білі брови.

— Яка це Аглая? — спитав він. — Чи не думаєш ти грати ролю божевільного?

— Покищо важко сказати, мій дорогий Вовчику... Це так звуть одну з тих дам, що ти з ними познайомився на пароплаві.

— Так ти, виходить, уже знайомий з ними? Ну, і що ж?

— Ну, і слухай. Саме в цей час чоловік тьоті Клави дрімає, дами мандрують до базару повз наш будинок.

— Ця поінформованість мене рішуче зворушує, — з захопленням сказав лінгвіст. — Їйбогу, з тебе вийшов би не зовсім поганий льовеляс... І це, до речі, багато краще твоєї філософії.

Карамазов підійшов до вікна. Спека раптом почала спадати, і з ріки прилетів свіжий вітрець. Якось химерно запахли абрикоси: запах був ніжний і нагадував чомусь старий Прованс і старомодні кабриолети. Тоді й дійсність враз перетворилась на стилізовані ніжно-голубі тони.

— Добре! — сказав Дмитрій і легко зідхнув. — Тільки от що скажи мені, Вовчику: як би ти подивився на мене, коли б я покинув Ганну й зійшовся з однією з цих дам... саме з Аглаєю?

— Хіба ти вже встиг так далеко зайти?

— За якісь два тижні я взагалі нікуди не міг зайти. Я питаю тебе, так би мовити... на всякий випадок.

Товариш Вовчик так голосно й так несподівано зареготав, що навіть його ловерак підскочив.

— От чудак! — скрикнув він. — Навіщо тобі робити це, коли ти можеш і не кидаючи Ганну... ну, як би сказати делікатніш... Ну, словом, використати її... цю дівчину. Мені здається й ця дівчина, коли вона не дура, погодиться на це.

— А як Ганна? Вона на твій погляд теж погодиться? Лінгвіст не помічав, що Карамазов говорить з ним несерйозно, й тому так відповів:

— Цього я тобі не можу сказати. Хто її знає — жіноча душа, як то кажуть, темрява... Але їй, мені здається, й не треба цього говорити.

— Цебто ти рекомендуєш дурити її?

— А хоч би й так!.. На мій погляд, тут нічого нема страшного і образливого для неї.

Карамазов підійшов до свого співбесідника і взяв його за плече.

— Тек-с, — кинув він. — Не сказав би я, мій вчений друже, що ти вмієш логічно мислити. В попередній розмові ти обурювався на мене, що я хочу якось там дурити Ганну, а зараз сам рекомендуєш зраджувати її.

Товариш Вовчик нічого не встиг відповісти, бо в цей момент у кімнату увійшла Ганна і сказала, що лінгвіста хтось кличе. Карамазов підійшов до кошика з абрикосами, мовчки взяв один абрикос і, зиркнувши на дружину, перевів свій погляд на згоріло-голубе небо. Він одразу догадався, хто викликає його друга. І дійсно: біля хвіртки товариш Вовчик побачив тих дачників, що нахабно познайомились із ним на річному пароплаві. Власне, тут були не всі: батька (чи як його?) не було. Була тьотя Клава і Аглая.

III

— Здрастуйте, тьотю Клаво! Здрастуйте, Аглає!

Товариш Вовчик розшаркався так галлянтно, ніби він і справді був славетним льовелясом.

— Доброго здоров'я, шоп амі, — сказала тьотя Клава й, недовго думаючи, упевненим і рішучим рухом узяла його під руку.

Та жінчина, що її лінгвіст назвав Аглаєю, покищо не думала фамільярничати з Вовчиком і тільки запропонувала йому одколоти та використати одну із запашних троянд, що висіли на її груді. Товариш Вовчик зробив це з захопленням, і вони поволі пішли згорілою і порожньою вулицею заштатного городка.

— Ви сюди надовго приїшли? — спитала тьотя Клава.

— Товариш Вовчик уже говорив нам, — сказала Аглая.

— Він теж приїхав на два місяці.

— Так, — підтвердив лінгвіст. — Ви не помиляєтесь.

Але...

Він хотів щось спитати й, не спитавши, змовк. Власне, він не знав, як спитати: його здивувала тьотя Клава — вона говорила з ним так розв'язне, ніби вона знала його, по меншій мірі, з дитячих літ.

— А як ви думаєте, — сказала тьотя Клава. — Чому це Дмитрій в останні роки такий нервовий став?

— Цебто який... роки? — Вовчик хотів поцікавитись, який Дмитрій, як вона встигла так добре взнати найінтимніше життя Карамазова, відкіля вона, нарешті, знає про ці «роки», але фамільярний тон його співбесідниці остаточно збив лінгвіста з пантелику, і він рішуче заплутався.

— Ви не «косноязычний»? — поцікавилась тьотя Клава.

Аглая зареготала. Товариш Вовчик почервонів і став запевняти, що «нічого подібного». Він просто не чекав такої симпатичної поінформованості в справах дому Карамазових.

— Тоді може ви знаєте, — сказала тьотя Клава, — як думає провести Дімі (вона так і сказала «Дімі») ці два місяці? Цебто — біля Ганниної спідниці, чи біля Аглаї?

Це запитання переходило вже всякі можливі межі, але товариш Вовчик на цей раз не збентежився. Він рішив, що коли тьотя Клава так фамільярничає з домом Карамазових, то вона, очевидно, одержала відповідне право на це від самого Дмитрія. Він сказав, що відповідати на це запитання не буде й рекомендує спитати його друга.

— Так би й давно! — з полегшенням зідхнувши, сказала тьотя Клава. — Хіба ви не бачите, що нас двоє, а ви один... Тільки глядіть, не приведіть сюди й Ганни.

— Ви хочете, щоб я зараз... негайно привів Дмитрія? — спитав недогадливий лінгвіст.

— Ах, Боже мій, — сказала Аглая. — C'est un grand malheur de n'avoir pas ete bien eleve.

— Воістину! Велике нещастя не бути гарно вихованим, — підтвердила і тьотя Клава.

Тоді товариш Вовчик кинувся з усіх ніг до хвіртки, і дами залишились під провінціяльними акаціями.

— От що, — сказала тьотя Клава, — Вовчика я беру собі, твоїм тепер назавжди лишиться Дмитрій.

— Я не заперечую, — кинула Аглая й розкусила своїми прекрасними зубами листок з акації.

Вже майже зовсім стемніло. Витикались зорі. З недалекого моря пішов теплий вітер. Аглая виводила на піску своєю голубою парасолькою якісь гієрогліфи, тьотя Клава дивилась у ридикюль, власне в дзеркало, що було в ридикюлі, і пудрилась мініятюрною пуховкою.

— Дозвольте взнати, скільки вам років? — усміхнулась сама собі тьотя Клава.

— Очевидно не більш двадцяти семи, — сказала Аглая.

— Ти вгадала, мені двадцять сім. І як пікантно, що я вже тьотя і що в мене така доросла племінниця... Тобі, здається, двадцять три?

— І ти вгадала!

Тьотя Клава поправила спеціальним олівцем брову й засвистіла арію з «Баядерки». Потім дами ще перекидались легкими фразами і раз-у-раз позирали в той бік, куди пішов Вовчик.

Були вони в рожевих серпанкових платтях, стягнутих у талії поясками, і мали в руках голубі парасольки. Тьотя Клава виглядала багато безтурботніш, в її світлосірому погляді зовсім нема того ледве вловимого зайчика, впертості й рішучості, що зрідка плигає в мигдалевих очах Аглаї, але зате ставом тьотя Клава трохи солідніш.

Аглая вийняла з ридикюля маленьку папіроску, запалила її й спитала:

— Ти сказала Жені (справа йшла про чоловіка тьоті Клави), що ми раніш першої не прийдемо?

— Звичайно, сказала... Я від нього нічого не ховаю.

— І все таки не ревнує? — усміхнулась Аглая.

— І все таки... не знаю. Чорт їх розбере цих мужчин: на обличчі одне, а на серці може щось інше.

Потім тьотя Клава зробила рухом парасольки диск, піймала поглядом срібно-синій слід метеора й промовила:

— Ти, Аго, не думай, що Женя взагалі нездібний переживати душевних драм. У наш вік, кажуть, навіть корова вміє зідхати.

— Ти, тьотю Клаво, не помиляешся. Мій Дмитрій підтверджує це на кожному кроці. Я дуже шкодую, що ти не чуєш наших розмов.

Аглая так упевнено й безапеляційно сказала «мій Дмитрій», що навіть тьотя Клава всміхнулась.

— А ти, Аго, рішуча людина, — відзначила вона: — ще не встигла як слід познайомитись із ним, але вже рекомендуєш його, як власного чоловіка... Як же з Ганною? Ти багато знала про неї?

— Ти, тьотю Клаво, надзвичайно наївничаєш... У наш вік за два тижні не тільки сходяться, але й розходяться. А втім — досить! — і Аглая махнула парасолькою в той бік, де вже вирисовувалась фігура Карамазова.

Вовчик лише за якусь хвилину вискочив на вулицю і наздогнав свого друга. Спершу дами бачили тільки Дмитрія. Він ішов до них своїми нервовими кроками і постань його то вибігала, то знову ховалась за стовбуром молодого клена, що стояв на дорозі. Тоді десь ударила гармошка, й зорі висипали на куці бульвари заштатного городка. Десь гоготала республіканська молодь. Тоді і на протилежних кварталах ударила гармошка.

Товариш Вовчик уже наздогнав Дмитрія, і вони підходили до веселих (так, принаймні, одразу ж визначив лінгвіст) і симпатичних дам.

— Ну... — зупиняючись, почав лінгвіст і розвів руками.

Тьотя Клава давно вже схарактеризувала собі Вовчика, як трохи мамулувату людину, і тому, не довго думаючи, взяла його під руку. Вона сказала, що рекомендувати Карамазова не треба, бо вони мають задоволення вже багато вечорів шпацірувати з ним... і потім, вона дуже зрадіє, коли Вовчик для неї буде таким цікавим співбесідником, яким став для її племінниці Дмитрій. За кілька

хвилини процесія (так сказала Аглая) йшла в такому порядку: попереду тьотя з Вовчиком, позаду Аглая з Дмитрієм. Дистанція між першою і другою парою була приблизно на півтора кроки. Тьотя Клава закинула на шию Вовчика свою голубу парасольку й розпитувала, хто він, що він, як він. Словом, вимагала, щоб лінгвіст у деталях розповів їй про своє минуле, сучасне й майбутнє. Аглая цього не потребувала від свого кавалера: такі розмови з ним були два тижні тому. Вона відколола з своєї груді останню троянду й держала її на обличчі Дмитрія. Вона питала його, як пахне троянда, чи подобається йому цей запах, чи не краще пахне резеда. Коли вони перерізали провінціяльний ринок і увійшли в коло півнавісних огників, Аглая запевняла Дмитрія, що тут їй пахне Фльобером і навіть старофранцузьким життям... Карамазов, звичайно, знає поета Війона? І потім він не може не любити гоголівську фантастику. Аглая певна, що можна геніяльно стилізувати нашу сучасність.

Дмитрій говорив щось невпопад. Тоді Аглая поклала на його рот свою запашну долоню і сказала:

— Який ти чудак, Дімі! Справжній провінціял!

— Ти вже з Дмитрієм на «ти»? — повертаючись, кинула тьотя Клава. — З тебе, Аго, вийшов би прекрасний кавалерист.

Тьотя Клава так дзвінко зареготала, що провінціяльна парочка (здається, колишній столоначальник і пристаркувата дочка місцевого кавалера червоного прапора), що йшла їм назустріч, поспішно одлетіла вбік і дала дорогу веселій компанії.

Тоді почав реготати й товариш Вовчик. Він так безумно розреготався, що мусів кинути руку дами, сісти на землю й зупинити компанію. Коли ж його стали допитувати, в чому справа, він тільки й міг вимовити: «провінціял».

— Ну... добре! Ну... провінціял!.. але де ж тут сіль?

Тоді, нарешті, товариш Вовчик сказав, що для Карамазова це — найобразливіше слово, і що він і уявити не може, яке обурення викликало воно в грудях його ущипливого друга.

— І зовсім нічого нема тут смішного! — різко шпурнула Аглая і взяла Дмитрія під руку.

Тьотя Клава теж найшла, що смішного тут дуже мало й найшла навіть потрібним (очевидно, на правах тьоті) прочитати лінгвістові невеличку нотацію. Вовчика, як і треба було чекати, страшенно збентежив такий несподіваний фінал і він хотів навіть прохати пробачення за свою некоректність. Тоді тьотя Клава поправила йому краватку фамільярним жестом, міцно притиснулась до нього і зробила дистанцію на три кроки.

— Ти, Дімі, може й справді образився на мене? — спитала Аглая.

— Нічого подібного! — усміхнувся Карамазов. — Я тільки не зрозумів... тебе.

Він з якимось надзвичайним задоволенням сказав «тебе»: ця химерна дівчина, що так скоро перейшла з ним на «ти» і якимось враз заволоділа ним (коли правду говорити, він не жартуючи, а з глибоким хвилюванням сказав допіру Вовчикові, що хоче зійтися з Аглаєю), — зовнішністю своєю вже остаточно покорила його. Надто вже розумні й страсні були ці мигдалеві очі, й надто вже привабливо коливались ці молоді груди, щоб він міг прийняти її, як звичайну жінчину. Сьогодні навіть постало в нім якесь неясне передчуття й солодкий біль, і сьогодні він хотів би ходити з нею цілу ніч.

— Чого ти не зрозумів? — спитала Аглая. — Чому я тебе назвала провінціалом?

— Так!

— Це ж, милий, ясно. Я ще тоді, на пароплаві (пам'ятаєш нашу суперечку?), я вже тоді подумала, що ти провінціал. Це по всьому видно: й по рухах і по поведженню з передовою жінкою... як зі мною от... Чому ти так чудно вимовив «тебе»? Чи може ти хотів сказати «вас»? Вас іст дас? Ну? А потім ти й формально провінціал... Хіба ти живеш не в провінції?

— Я, як тобі відомо, живу в столичному граді! — усміхнувся Карамазов.

— Де це? — зареготала Аглая. — Чи не в тому, що на Лопані?

Ця дівчина (очевидно, з якогось Миргорода) так неохайно говорила про лопанський центр, що Вовчик, почувши цю розмову, зупинився і спитав:

— А дозвольте узнати, в яких краях ви мешкаєте? Чи не в Умані?

— Вас це серйозно цікавить? Коли так, то прошу: мій столичний град і моя країна — хай буде вам відомо — дуже далеко відціля.

— Франція? Італія? Еспанія?

— Московія, моє серденько! — сказала Аглая й притиснулася до свого супутника.

Московія? Ну, це вже Аглая неправду говорить! Дмитрій підтверджує? Тоді він і йому не вірить. І справді: які ж вони московки? — Ні, це нісенітниця! Словом, хай це підтвердить тьотя Клава, і тільки тоді він може повірити. Словом, коли Аглая й справді серйозно говорить — Вовчик остаточно розгубиться.

Нарешті говорить тьотя Клава й говорить те ж саме. Вони таки московки й навіть корінні, бо змалку живуть у Москві. Вулиця така то, номер такий то, трамвай дев'ять. Коли потрібний телефон, то можна й це сказати. Чоловік тьоті Клави (ви його знаєте — мужчина в золотому пенсне) працює в профсоюзі. Аглая — сирітка (знаєте таку зворушливу кінофільму про часи французької революції), і вона живе у тьоті Клави. Вона на останньому курсі московської консерваторії.

— Але відкіля ж ви так добре знаєте нашу мову? — здивовано спитав лінгвіст.

Ах, Боже мій! Що ж тут дивного? Вони далеко не перший раз зупиняються відпочивати на прекрасних степах України, й чому ж їм не знати такої музичної мови (тьотя Клава так і сказала — «музичної»). Аглая, наприклад, дуже любить Україну й, коли хочете, навіть оригінальне. А втім, тьотя Клава далі не буде говорити, в деталях його може поінформувати Аглая і, можливо, Дмитрій. Власне під впливом своєї племінниці вона й зробилась такою цікавою московкою.

— Прекрасно! — з хрустом давив свої пальці товариш Вовчик і, нарешті, цілком серйозно звернувся до Карамазова: — Знаєш, Дмитрій, їхні портрети обов'язково треба вмістити в одному з наших журналів.

— Як виключні екземпляри?

— Покинь жартувати — махнув рукою лінгвіст. — Для руської публіки, для... як би це сказати... для «поощрення».

— Для заохоти, — поправила Аглая. — Так буде багато ближче до вашої мови.

— От так московка! — сказав Карамазов. — Чи не почуваш ти себе трохи ніяково, пане лінгвісте?

Товариш Вовчик спалахнув. Він хотів щось доводити, згадав чомусь (і зовсім не до речі) Прованс, провансальську літературу, згадав ХІХ вік, Жана Жансемена, Теодора Обанеля і т. д., але тьотя Клава вже знову одтягла його на дистанцію в три кроки. Словом, розмову було перервано. Для лінгвіста було ще багато тут недоговореного, навіть інтригуючого (хіба мало московських дачників мандрує по Україні?), але він сподівався поговорити з приводу цього з Карамазовим і від нього й узнати в деталях історію знайомства московських дам із південною культурою.

— Так, значить, ти кінчаєш нову поему? — спитала Аглая, коли вони знову залишились удвох.

Карамазов зупинився і зробив незадоволене обличчя.

— Я тобі, здається, не один раз говорив, що я працюю в економічному органі. Мене цікавить зараз питання про зниження цін.

— Ти хочеш сказати, що з питання про зниження цін не можна зробити поеми?

— Я хочу сказати, що з Тарасами Шевченками я нічого не маю спільного.

— Коли тільки це, то я рада, — промовила Аглая, замислюючись. — Саме таких людей і бракує вашій нації. Мені здалося, що ти не так хотів сказати. Ти розумієш мене? Я гадаю, що без великого ентузіазму не може бути справжніх економістів.

— Цілком справедливо! — погодився Карамазов. — Кіл, очевидно, вибивають колом, і «закобзарену» психіку можна виховати тільки, так би мовити, загайяватизованим «Капіталом».

— Це не в брову, а в око! — з захопленням сказала Аглая. — Без якогось Льонгфелло і справді не зробити вам своїх економістів і політиків. От я тільки думаю, що Маркса ти зовсім даремно притягаєш сюди.

— Це справа переконання, — незадоволено сказав Дмитрій.

— Не думаю. Бо Маркс є зовсім чужорідний елемент для вашої країни. А тобі відомо, що коли до водороду додати кислороду, то гаряче тіло не встигає навіть притокнутись до цієї мішанини — одразу ж виникає вибух і... вода. А втім, не будемо сперечатись. Мене цікавить друге питання. Говорячи про Тараса Шевченка, ти мав на увазі віршомазів взагалі чи саме його, божка вашої нації?

— Я мав на увазі й віршомазів взагалі і його зосібна.

— За що ж ти Шевченка так ненавидиш?

— За що я його ненавиджу? — Карамазов знову зробив незадоволене обличчя: мовляв — навіщо цей допит? Потім раптом нервово одкинув волосся і зупинився. — А за те я його ненавиджу, — надмірно запалюючись, сказав він злим голосом, — що саме Шевченко кастрував нашу інтелігенцію. Хіба це не він виховав цього тупоголового раба-просвітянина, що ім'я йому легіон? Хіба це не Шевченко — цей, можливо, непоганий поет і на подив малокультурна й безвольна людина, — хіба це не він навчив нас писати вірші, сентиментальничати «покатеринячи», бунтувати «по-гайдамачому» — безглуздо та безцільно й дивитись на світ і будівництво його крізь призму підсолодженого страшними фразами пасіізму? Хіба це не він, цей кріпак, навчив нас лаяти пана, як то кажуть, заочі й пити з ним горілку та холуйствувати перед ним, коли той фамільярно потріпає нас по плечу й скаже: «а ти, Матюшо, все таки талант». Саме цей іконописний «батько Тарас» і затримав культурний розвиток нашої нації і не дав їй своєчасно оформитись у державну одиницю.

Дурачки думають, що коли б не було Шевченка, то не було б і України, а я от гадаю, що на чорта вона й здалася така, якою ми її бачимо аж досі... бо в сьогоднішньому вигляді з своїми ідіотськими українізаціями в соціальних процесах вона виконує тільки роль тормоза.

— Прекрасне визначення! — з захопленням сказала Аглая і тут же чомусь іронічно усміхнулась. — Але...

— Але, мабуть, пора нам залишити цю розмову, — кинув Дмитрій: йому, поперше, не подобалась Аглаїна

похвала («навіщо ця цукерка, коли він зовсім доросла людина?») і потім він раптом зловив себе на дешевій патетиці.

Тоді Аглая враз обірвала тему й запропонувала наздогнати тьотю Клаву й лінгвіста, що дуже далеко зайшли вперед. Вона запропонувала побігти навипередки й передала Карамазову свій ридикюль та парасольку. Але потім бігти не захотіла й сказала йому, щоб він витяг із ридикюля її замшеву рукавичку. Вона порадила йому положити рукавичку на нижчу частину його обличчя й, коли він зробив це, спитала, чим вона пахне.

— Чим вона пахне?.. Очевидно, жіночим тілом.

— Прекрасно!., і цей запах тобі, мабуть, подобається?

— Як би тобі сказати, — промовив Карамазов, — можливо подобається, а певніше — ні.

Аглая не повірила. Вона взяла його голову й, роблячи надзвичайно великими свої і без того великі очі, стала ними ласкати свого супутника.

— Брехунька! — сказала вона. — Ти неправду говориш. Я знаю, що тобі цей запах подобається. Тому що... тобі не подобається... Ганна.

— Ти про мою дружину?

— Так. Чому ти досі не познайомив мене з нею? Чому ж ти мовчиш?

Чому він мовчить? Він, звичайно, зробить це. Він нарешті познайомить Аглаю з Ганною.

Але він думає, що вона все таки якась чудна дівчина, й потім думає, що дружина мала рацію назвати її нетактовною. Це ж некрасиво так поспішати в його інтимні закутки. Невже цього Аглая не розуміє?.. І потім відкіля це вона дізналась, що йому не подобається Ганна? Словом, Карамазов знову незадоволений, і тому він так нервово запалив сірника.

Вона одразу ж зрозуміла його й поспішила перейти на іншу тему. В цей момент вони підходили до кручі.

IV

— Давай ще трохи відпочинемо, — порадила Аглая, лягаючи на траву. — Можна й наших попередити.

Вона крикнула своїй компаньйонці, щоб та взяла з неї приклад і теж посиділа десь там зі своїм кавалером. Тьотя Клава й Вовчик погодились і зупинились на тому ж таки високому березі, кроків на двадцять далі. Тоді Аглая підсунулась ближче до кручі й сказала:

— Наш новий знайомий поділяє твої погляди?.. Я говорю про товариша Вовчика.

— Які ти погляди маєш на увазі? — спитав Карамазов.

— Ясно які — ті, що ти з ними знайомив мене на пароплаві в нашу першу зустріч і потім майже кожного вечора чіпаєш їх.

— Ти говориш про ідею відродження моєї нації?

— Так. Я говорю про національну романтику.

Карамазов покривився: мовляв, він нічого не має спільного з тим, про що говорить вона, це їй він уже декілька разів говорив, і значить треба бути більш обережним із такими термінами.

— Ми говоримо на різних мовах, — сказав він. — Ідея відродження моєї нації — ще раз повторюю — нічого немає спільного з національною романтикою.

Аглая усміхнулась і положила на свої коліна голубу парасольку.

— Хай буде по-твоему, — сказала вона. — Так як же з Вовчиком?

— Мій друг не тільки не поділяє цих поглядів, але й взагалі далеко стоїть від усякої політики.

— І все таки ти такий шматок м'яса можеш вважати за свого друга?

— А чому ж ні? Хіба в ньому не може бути гарних людських початків?

— М'ясо завжди залишається м'ясом, — енергійно сказала Аглая. — І в м'ясі ніяких людських початків не може бути.

Вона так уважно подивилась на свого кавалера, ніби хотіла загіпнотизувати його.

— Це теж справедливо, — сказав Карамазов. — Але з Вовчиком я все таки не можу не дружити.

— Шкода! — кинула Аглая і взяла резонерський тон. — Треба бути послідовним навіть у дрібницях. Здається,

Толстой говорив колись, що найважче полюбити ближніх. Я думаю, що багато важче їх таки зненавидіти справжньою ненавистю. Тільки тут можна показати не абияку волю і, коли хочеш, відвагу... Ти їх, здається, високо ставиш?

— Ти гадаєш, що мені бракує волі і я не можу бути відважним?

Дмитрій сказав це якимось непевним голосом, наче він і сам не довіряв собі.

— Ти маєш волю і ти відважний! — упевнено й навіть з деяким захопленням відзначила Аглая. — Саме за це ти так скоро й подобався мені... Подобався, звичайно, як людина.

Розмова перервалася. Вона вже дивилась у землю й ховала від нього свої очі. Він мовчав тому, що в нім у цей момент зажеврила внутрішня боротьба: з одного боку, йому підлестило її захоплення ним, як відважною й вольовою людиною, з другого — він не зовсім вірив їй (відкіля вона знає, що він саме така людина? Чи не з кількох розмов із ним?). І потім його раптом якось образила її самовпевненість і цей батьківський тон. Нарешті він заспокоївся й сказав:

— А ти, знаєш, цілком правильно підмітила: я говорю про ближніх. Мені це твердження дуже подобається. Здається, мій однофамілець — Альоша Карамазов — ставив якось там наголос на любов до дальніх. А я от теж думаю, що цей наголос треба перенести на ненависть до ближніх.

— І ти гадаєш, що найбільша загадка саме тут ховається?

— Тільки тут і більш ніде! — з деяким хвилюванням сказав Карамазов. — От хоч убий мене! — а не можу їх зненавидіти справжньою ненавистю. У кожного з ближніх — навіть найбільших моїх ворогів — буває така, знаєш, людська усмішка й таке, знаєш, миле й гарне обличчя, наче на тебе прекрасна Богоматір дивиться. Я кажу й підкреслюю у кожного, бо навіть у суворих і злих з природи людей я бачу цю усмішку й це обличчя.

— Може ти перебільшуєш? Невже таки в кожного?

— Клянусь тобі! Богоматір всюди й на кожному кроці. Це якийсь жах, і іноді навіть руки падають у знеможі.

Не можна зустрічатися з людьми. Щоб творити якесь діло й боротись, треба надягати машкару Мізантропа і в ній ховати, перш за все, очі... Очі, знаєш, найлютіший ворог усякого прогресу, бо очима бачиш Богоматір і саме в очах ховається Богоматір.

Карамазов зупинився й почав нервово кусати собі губи. З звичайної психічно-нормальної людини він раптом перетворився на маніяка. Раз-у-раз здригаючись, він усе повертав до кручі голову й розгублено дивився в неясні далі Дніпрових вод.

— Словом, Богоматір не дає тобі зненавидіти своїх ближніх? — спитала Аглая.

— Тільки вона. Во ім'я якоїсь ідеї я здібний на все, навіть здібний убити людину. Але якийсь Іван Іванович однією людською усмішкою може покорити мене в один момент... навіть коли б цього Івана Івановича я й ненавидів своєю недоношеною і якоюсь чудною ненавистю.

— І так із тобою завжди бувало?

— Ні, — сказав Карамазов із деяким відтінком туги в голосі. — Тільки в останні роки мене так сильно затривожила Богоматір. Раніш це багато легше було. Раніш ідея майже зовсім засліплювала мене, і для мене не було ближніх.

Аглая взяла руку Карамазова й положила її на свою долоню.

— Так от, — сказала вона. — Єсть дві ненависті: справжня й твоя недоношена. Перша — велика ненависть, і вона творить життя. Ця ненависть не знає ближніх. Друга, недоношена, є тільки тінь від першої. Перша від розуму й від серця, друга — тільки від розуму... Як ти гадаєш, можна бути відважною і вольовою людиною тільки від розуму?

— Ти вже почала сумніватись у мені? — спитав Дмитрій, усміхаючись вимушеною усмішкою.

— Нічого подібного! — знову впевнею відзначила Аглая. — Ти маєш волю і ти відважний. Я тільки думаю, що ніякої Богоматері нема й що вона не більше, як примара. Я також думаю, що твоя недоношена ненависть уже є справжня ненависть і ти здібний зненавидіти своїх ближніх... Ти розповідав мені, як колись, у часи грома-

дьянської війни, ти розстріляв когось із ближніх біля якогось монастиря...

— Так тож, — вирвалось несподівано Карамазову, — во ім'я великої ідеї.

— А хіба тепер ти без ідеї залишився? Хіба тебе не захоплює сьогодні хоч би та ж ідея відродження твоєї нації?

— Звичайно захоплює, — непевним голосом сказав він. — Але...

— Без усяких «але», — рішуче одрубала Аглая. — Щось одне: або це ідея, або це примара. Вона мусить тебе також захопити, як і та, що во ім'я її ти розстрілював ближніх.

Карамазов раптом зареготав.

— І справді, — сказав він. — Мені іноді така глупота приходить у голову, що потім, їйбогу, соромно за самого себе. От, наприклад, здається мені іноді, що Богоматір корегує в мені, так би мовити, людину. Ближній, мовляв, не тільки Іван Іванович, але й сам я. Отже, ненависть я мушу переносити й на себе. Коли мене покорає Іван Іванович, це значить наступив момент, коли я мушу ненавидіти Дмитрія Карамазова, цебто себе.

— Що ти мусиш сам себе ненавидіти, коли тебе покорає Іван Іванович, — це так. Але щодо коректи, то вона й справді глупота і звичайний собі бред.

— А то навіть, — продовжував він говорити, — здається іноді, що саму ненависть мусить носити в собі Богоматір.

— Це ще більший абсурд, бо ненависть і Богоматір є два зовсім протилежних полюси.

— Так і я полемізую з собою. Але й цей удар я парирую: мовляв, справжня ненависть — давно вже відомо — є найбільша любов. І значить справжня ненависть — це є прекрасна людська усмішка.

— Це вже софістика для шарлатанів і боягузів. Богоматір не може не стояти на дорозі до справжньої ненависті і значить до мужнього вчинку.

— Цілком справедливо! — погодився Карамазов. — Але мені от здається, що Богоматір не може стояти на дорозі і що тільки відсутність її робить ненависть недоноском.

— Яким же це чином?

— А таким чином, що супутником справжньої ненависти є завжди радісні й до того молитовні перебої серця, ніби зустрічаєш світле Христове воскресіння.

Аглая ще ближче підійшла до кручі.

— Я гадаю, — сказала вона, — що тут справа багато простіша. Не Богоматір тебе турбує, а звичайна невпевненість. Під радісні перебої серця розстрілюють, скажемо, тоді, коли жодного сумніву не залишилось.

— Хто його знає, — надтріснутим голосом сказав Карамазов. — Можливо, я й помиляюсь.

Він раптом відчув, як ним запановує якась страшна туга. Він уже не бачить перед собою ні Аглаї, ні Дніпра, ні прекрасної південної ночі. Він уже забув, як він високо ставить себе за відвагу й волю, і відчуває себе зараз страшенно нікчемною людиною. Він навіть хоче, щоб хтось плював йому в обличчя — плював довго, настирливо й образливо.

Аглая, очевидно, уважно стежила за своїм супутником і тому поспішила йому на допомогу.

— Ти, друже, безперечно помиляєшся, — сказала вона. — Ти глибоко помиляєшся.

— Ти говориш про Богоматір?

— Я говорю про тебе. Ти помиляєшся, коли думаєш, що тебе довго буде тривожити невпевненість. Це — коротке, тимчасове явище й воно скоро зникне.

Вона підвелась, знову сіла на траву і його примусила сісти біля неї.

— Так то, мій хлопчику! Хто хоче бути вольовою людиною, той не може не побороти в собі невпевненість, — сказала вона й положила свою руку на його голову.

Вже стояла глибока південна ніч. На Слауті кожної хвилини прокидались якісь неясні звуки. Десь ревів пароплав, і далеко на півдні пливли його привабливі вогні. Раз-у-раз фаркали й падали аероліти і тривожили очі загадковим світлом свого ярко-срібного горіння.

— Так, — раптом промовив Дмитрій. — Хто хоче бути вольовою людиною, той не може не побороти в собі невпевненість. І ти правду говориш, що я вже її поборов. Я не можу не побороти, бо майбутнє за моєю молодого нацією і за моєю молодого клясою.

Він узяв її руку й міцно стиснув. Жива людина знову прокидалась у нім, і він ще раз перетворювався. Він навіть не помітив, як Аглая іронічно посміхнулась, коли він майбутнє своєї нації зв'язував з «якоюсь там» клясою.

— Я іноді буквально задихаюсь од щастя, — говорив він далі, скидаючи з кручі камінці й зовсім не помічаючи, що його розмові бракує елементарної послідовності. — Темні сторони нашої дійсності тоді зовсім зникають із моїх очей, і я починаю рости і виростаю у велетня. Бо й справді: в суспільстві не може бути такої ситуації, коли неможлива боротьба. Коли ж це так, то... як усе таки весело жити «на етом светє, господа»... Ти не можеш і уявити, як я полюбив це заяложене слово — прогрес. Прогрес — це ж по суті якір спасіння. Це ж вихід із того становища, що в нього зайшла революція.

— Але ти говориш зовсім, як учень першої групи, — сказала Аглая.

— Цілком справедливо! — гаряче підхопив Дмитрій. — Я і єсть учень першої групи й маю мужність визнати це. Така вже логіка подій: хто хоче жити в наші дні, той обов'язково мусить починати з абетки...

— І витягнути з архіву старі гасла?

— А хоч би й так. Хіба революційні гасла сьогоднішнього дня завтра не можуть стати революційними? Хіба ми не маємо прикладів? І навпаки: хіба лъозунги якогось 1917 року сьогодні не стали фарисейством і матеріалом для спекуляції? Це не значить, що ми збанкрутували, а це значить, що треба бути діалектиком. Сьогодні масу можна повести тільки під тим стягом, що на ньому буде чітко написано — «прогрес».

— Навряд тільки чи вона піде за тобою, бо маса не терпить абстракції. А прогрес — це для неї абстракція.

— Цілком погоджуюсь, — сказав Карамазов. — Але я далеко стою від вульгарного тлумачення маси. Революцію маса творить через свою інтелігенцію, бо всякий масовий вибух тільки тоді робиться революцією, коли ним починають керувати Дантони, Леніни чи то Троцькі.

— З тебе вийшов би не зовсім поганий агітатор-прогресист, — кинула Аглая і демонстративно засвистіла якусь шансонетку.

— Ти мені робиш багато чести своєю заявою.

— Nullement, — промовила дівчина. — On ne voit pas tous les jours un malade comme vous etes.

— Ти мене вважаєш за хворого? — образився Дмитрій.

— Боже борони, — сказала Аглая. — Мені тільки неприємно, що твоїй розмові бракує логіки. З одного боку ти висловлюєш безперечно розумні думки, а з другого — плутаєшся в Ленінах, у клясах тощо.

— Ну от, знову стара історія, — незадоволено промовив Карамазов. — Чи не думаєш ти вплинути на мою ідеологію. Коли так, то ти даремно витрачаєш сили. Взяти хоч би те ж відродження моєї нації. Я його інакше не можу мислити, як засіб, не як мету, як фактор, що допомагає мені розв'язати основну соціальну проблему. Відродження моєї нації це є шлях до чіткої диференціації в нашому суспільстві й, значить, крок до соціалізму. Інакше на це відродження я дивитись не маю охоти.

— Значить, із твого відродження ні чорта й не вийде! — грубо кинула Аглая і, зробивши з долонь рупора, покликала тьотю Клаву.

Карамазов поглядом переможця подивився на дівчину. Він не тільки не образився — йому навіть приємно було, що вона зірвалась із спокійного тону, її самовпевненість і захоплювала і в той же час нервувала його, бо що ближче він сходився з нею, то сильніш відчував її впливи на свій світогляд.

— А Вовчик не зовсім поганий співбесідник, — підходячи, сказала тьотя Клава. — І виявляється... зовсім не комунар.

— Дозвольте, — заметушився лінгвіст. — Хіба ви не знаєте, що Дмитрій член компартії?

— Не турбуйтеся! — сказала Аглая... — Знаємо... і думаємо, що він не буде гніватись на тьотю Клаву за одвертість.

— Цебто ти хочеш сказати, — промовив Карамазов, — що тьотя Клава мене образила?

— Ми хочемо сказати, — кинула Аглая, — що комунисти, хоч і не погані люди, але в більшості страшенно нудні... Ну, словом, світорозуміння їхнє — можна напев-

но твердити — не сягає далі Чемберлена з моноклем і чергової парт'ячейки... Правда, цікавляться ще китайськими справами.

Карамазову пересмикнуло обличчя. Його карючило, що ці випадкові позапартійні дачниці так неохайно ставляться до його партії. Будучи, так би мовити, вічним опозиціонером, він у той же час був своєрідним фанатиком комунізму й, звичайно, не міг спокійно реагувати на це зовсім невиправдане нахабство.

Але розмову вже скінчили й умовлялись, де можна буде зустрітись завтра. Вже фльоберівські дами зникли в темряві абрикосового дворика, і товариш Вовчик щось захоплено розповідає про тьотю Клаву. Тоді Дмитрій раптом згадує Ганну і вже не відчуває до неї тієї злости, що її пізнав увечері. Йому навіть трохи заболіло серце, і він сказав:

— Ти, Вовчику, будь ласка, не говори Ганні, де й з ким ми блукали сьогодні.

— Чому це? — спитав лінгвіст: він уже забув вечірню розмову, коли сам радив приятелеві ховати від Ганни свої зустрічі з Аглаєю.

— Я так хочу! — сказав Карамазов. — Ти це мусиш зробити для мене.

Товариш Вовчик здивовано подивився на Дмитрія, декілька разів здвигнув плечима, але згоду, звичайно, дав.

— Згоду я даю, — сказав він. — Але от що, друже: як це так трапилось, що московські дами зробились українками?

— Це питання і мене дуже цікавить.

— Цебто ти теж нічого не знаєш? — спитав здивований лінгвіст.

— Стільки знаю, скільки й ти.

— Дивно. Коли хочеш, загадково. Йїбо... Ти як гадаєш?

— Я теж думаю, що загадково. І думаю, що цю загадковість дами нарочито утворюють для, так би мовити, пікантності.

— Це мені, йїбогу, подобається! — скрикнув із задоволенням лінгвіст. — Чому не зробити з звичайної випа-

дкової зустрічі інтересну пригоду? Інтрига не тільки в романі цікава річ, вона і в житті приємна розвага.

— Ти, я бачу, починаєш філософствувати, — усміхнувся Карамазов.

Товариш Вовчик, звичайно, не погодився з цим твердженням і сказав, що Дмитрій все таки анальфabet і не розуміє, що таке філософія.

— А втім, — промовив він, — я не про це. Я хочу про твою фортуна. Тобі страшенно везе, і я, їйбогу, заздрю. Аглая й справді не дівчина, а прямо запашна клубничка. Смак тобі зовсім не поганий.

— Ти не задоволений тьотею Клавою?

— Боже борони. Навпаки — з тьотею Клавою безперечно краще зв'язатися... Знаєш, із заміжньою жінкою багато безпечніш.

Товариш Вовчик зареготав од задоволення і заплигав, як молоде теля.

...Коли вони сходили на свій ганок, у північній частині заштатного городка вже кричали ранні провінціяльні півні.

V

На другий день вони знову зустрілись: тепер вони зустрічались кожного вечора. На шостий день над дачним поселком раптом розірвалася гроза. Хмари заволікли все небо, і цілий день ішов краплистий дощ. По вулицях стояли великі калюжі, й надзвичайно розмило дерев'яні тротуари. Тьотя Клава прислала до Карамазових дівчину з запискою й просила в ній друзів сьогодні не виходити. Лінгвіст перечитав листа й, передаючи його Дмитрію, кинув:

— Я гадаю, що дівчата мають рацію саме так вирішити. Ти як на це дивишся?

— Як же тут дивитись, — сказав Карамазов. — Очевидно, краще не придумуєш.

Він, звичайно, збрехав, бо на його погляд година була не така вже погана, щоб відмовлятися від веселої гулянки. Мовляв, можна було в крайньому разі пороззуватися — це ж не город і не осіння пора.

— Але ти все таки замислився? — сказав товариш Вовчик, провіряючи замки в своїй рушниці.

— І не думаю замислюватись, — ще раз ізбрехав Карамазов і зробив декілька нервових кроків по кімнаті.

Він ніяк не розуміє, чому це йому трохи заскимвіло серце. Невже тому, що він сьогодні не побачиться з Аглаєю? Він же зустрічався з нею вчора й кожного дня зустрічається. Він, нарешті, побачиться з нею завтра й ще багато разів буде з нею бачитись. Як же розуміти цей несподіваний біль?

В коридорі раптом заговорили, і в кімнату ввійшла Ганна.

— Ну, що ми, хлопці, будемо сьогодні обідати? — спитала вона.

— Очевидно, котлетки й пюре з сметаною, — поспішно відповів Дмитрій.

Ганна уважно подивилась на чоловіка: вона не знала, жартує він, чи й справді серйозно говорить.

— Чого ти витріщила на мене очі? — сказав Карамазов. — Я ж тобі говорю: котлетки й пюре з сметаною.

— А я тобі говорю, — промовила Ганна, — що ти, Дімі, сьогодні в поганому настрої і починаєш негарно жартувати зі мною.

— А я от говорю, — сказав Вовчик, кидаючи на ліжку свою рушницю, — що ви й сьогодні — бачу — полаєтесь... Це чорт-зна що — не новий побут, а якась карикатура на нього.

Карамазов вимушено всміхнувся й простягнув свою руку лінгвістові.

— Дякую, друже, за правду-матку і прошу пробачення, — сказав він. — Дякуй і ти, моя мила Ганнусю... Хіба тобі не приємно вислухувати це від безпартійної сволочі?

— Ти, будь ласка, не лайся, — пробурмотів товариш Вовчик.

— Невже ти образився?.. Коли так, то другий раз прошу пробачення і заявляю: я пожартував.

— Я знаю, що ти пожартував... Але все таки, чому тобі таке зле обличчя?

— Я, бачиш, Вовчику, котлеток захотів і пюре з сметаною.

Ганна зірвалася з свого місця і підійшла до столу.

— Дімі! — сказала вона з розпукою. — Ну, навіщо це? Навіщо ти робиш наше життя безконечною мукою?

— Ах, Боже мій, яка трагедія! — поглузував Дмитрій. Тоді товариш Вовчик підбіг до свого приятеля й замахав руками.

— Слухай, друже... — ледве вимовив він від хвилювання. — Я... я думаю, що ти не комуніст, а деспот! І я... таки донесу на тебе в... контрольну комісію.

Карамазов зареготав. Він так неприємно зареготав, що лінгвіст навіть розгубився і подивився навкруги себе здивованими очима.

— Ти думаєш на мене доносити в контрольну комісію? — спитав Дмитрій. — Прекрасно! Тільки будь, друже, справедливою людиною і зразу донось на мільйон комуністів. Донось нарешті на всіх сто п'ятдесят мільйонів будівників соціалізму, донось на самого себе, бо й ти такий же хам, як я, паняй нарешті в небесну канцелярію і донось на саму контрольну комісію.

— Дімі, — сказала Ганна, — ти себе не поважаєш і не поважаєш ту партію, що до неї належиш. Не забувай, що товариш Вовчик все таки позапартійний.

— Ти гадаєш, що такі питання треба ставити на ком'ячейці?

— Саме це я й хочу сказати, Дімі. Тільки це.

Карамазов раптом втихомирився. Чи то спокійний тон дружини вплинув на нього, чи щось інше.

— Я ще раз прошу у вас пробачення, — сказав він. — Я й справді трохи погарячився.

— Значить ти визнаєш, що Ганна має рацію стримувати тебе?

Дмитрій нічого не відповів. Він несподівано застиг в одній позі серед кімнати й так стояв кілька хвилин. Ганні навіть прийшла думка, що він захворів. Вона підійшла до чоловіка і взяла його за руку.

— Дімі, чого ж ти мовчиш?.. Що з тобою, Дімі?

— Нічого особливого, Ганнусю, — спокійно й серйозно промовив Карамазов. — Я думаю зараз про наше фарисейство, і думаю: чому? Чому ми не соромимось говорити про пюре й котлетки? Чому ми нарешті не со-

ромимось проїдати тут народні гроші... саме в той час, коли навкруги нас люди живуть у неможливих злиднях, у таких злиднях, що аж ридати хочеться... Чому ми, нарешті, боїмось виносити гірку правду на люди (хоч люди й без нас її знають) і ховаємо по своїх ком'ячках?

— Ну, ця вже сльоза й ця карамелька зовсім не до діла, — сказав лінгвіст. — У всякому разі, вони не можуть тебе характеризувати.

— І я думаю, — кинула Ганна, — що ти сьогодні йдеш проти самого себе. Хіба це не ти так відстоюєш гасло: «сильному дорогу»?

Дмитрій хотів щось відповісти, але в цей момент у кімнату зайшла Одарка й зупинилась на порозі.

— Я слухаю! — сказала вона. — Ви мене кликали?

— Що ви слухаєте? — надзвичайно сумним голосом спитав Дмитрій. — Невже ви не вмієте говорити людською мовою?

Служка мовчки подивилась на свого хазяїна, її кам'яні очі застигли в якійсь одній крапці, і вся вона була якась штучно дерев'яна, як статуя спеціального призначення. Навіть Ганна відчула це і, зірвавшись із свого місця, поспішила випроводити Одарку за двері.

— Я на неї спокійно не можу дивитись, — промовив Карамазов, коли Одарчині підопви зашелестіли в сінях. — Вона мене своєю мовчазністю так іноді тривожить, що я, їйбогу, починаю боятись за свою голову: от-от збожеволію і кинусь бігти скаженим бігом.

— Тобі, Дімі, треба лікуватись, — сказала Ганна. — Ти хворий, Дімі!

— Лікуватись? Це не те! Не те, моя любя! — зідхнув Карамазов. — Справа от у чому: іноді біжиш — і зупиняєшся. Зупинився і стоїш. Навкруги так прекрасно — озеро, небо, димок синьої далнини, а «він» стоїть і вилюпив на тебе баньки... Я говорю, Ганнусько, про наше чорне піаніно... про те, що в Харкові. Це не піаніно, а якась жахлива примара. Заплющиш очі й лежиш. І от, раптом, щось штовхне тебе, і ти подивишся. І бачиш, як з піаніна лізе на тебе якась волохата істота. Підлізе — і сяде напроти тебе. Я довго мовчу й довго запевняю

себе, що нічого нема. Тоді волохата істота лізе до мене на кровать. Саме тоді, Ганнусько, я кричу, щоб ти запалила електрику. Але ти ніколи не встигаєш запалити, бо волохата істота страшенно метка й хутко ховається в піяніні, а ти, Ганнусько, спросоння страшенно мамулувата.

— І ти серйозно віриш, що ця істота живе в піяніні? — спитав товариш Вовчик.

— Їйбогу, не знаю! — якимось жалібно всміхаючись, сказав Карамазов. — Як комуніст, я їй не вірю, а як мешканець такої кімнати в місті Харкові, я не можу не вірити, бо майже кожного дня мені приходиться вночі тривожити дружину.

— Тобі й справді лікуватись треба, — сказав товариш Вовчик.

— І ти про ліки? Чудаки ви страшенні! Їйбогу, чудаки! — Карамазов подивився на свого приятеля і несподівано зареготав. — Ой, які ж ви чудаки! Невже ти не помітив, що я весь час дурня валяю? Очевидно, з мене непоганий артист вийшов би.

— Ну тебе к чорту! — спалахнув лінгвіст і хутко вийшов із кімнати.

Цілий день, а потім цілу ніч Дмитрію не давав спокою образ дівчини в рожевому платті й з голубою парасолькою, дівчини, що так скоро назвала його «милім», що так цікаво говорила про старофранцузьке життя («ти знаєш поета Війона?»), що відчула в наших нічних базарних завулках безсмертного Фльобера, що, нарешті, в час його душевної кризи явилась до нього такою цікавою співбесідницею. Заснув він, коли вже зовсім розвиднилось. Сон його був неспокійний, і прокинувся він за якісь дві години. Сонце вже високо стояло в чистому небі й важким огнем палило йому голову. Перший погляд упав на Ганну. Вона сиділа на канапі й держала в руках якогось листа. Дмитрій зробив гримасу незадоволення: це була записка від тьоті Клави. Ганна зиркнула на чоловіка і спитала його спокійним голосом:

— Відкіля цей лист, Дімі?

— Прочитай уважніш, і ти, мабуть, сама догадаєшся, — сказав він, повертаючись до стіни.

— Це від тих же дам?

— Мені здається, що тобі нема ніякого діла до моїх листів, — грубо кинув Карамазов. — Хто тебе просив лазити в мій паперовник?

Ганна здивовано подивилась на чоловіка.

— Я зовсім випадково натрапила на цю записку, — сказала вона. — Мені потрібні були гроші на цукор... і, значить, нічого хвилюватись. Хіба ти раніш не дозволяв мені розпоряджатись своїм майном без спеціальних на це інструкцій? Чи може, ти тепер щось маєш ховати від мене? Так тоді треба сказати — і тільки.

Дмитрій зиркнув на дружину. Вона так щиро говорила, їй були такі сумні очі, що в нім раптом прокинулось почуття огиди до себе.

— Ти мені пробач, Ганнусю, — сказав він. — Я й справді різко висловився... Але виною цьому настрої: я сьогодні спав дуже погано.

Карамазов обняв Ганну і став ласкати її. Він нарешті підтвердив її припущення. Записка, звичайно, від «тих же дам». Але що ж тут такого? Тьотя Клава (він майже несвідомо заговорив саме про цю даму, не згадуючи Аглаї) така собі міщаночка, і він це прекрасно розуміє. Чи може вона думає, що він все таки закохається в неї? Тоді це зовсім не серйозно.

Ганні хутко забилося серце, і вона зупинила свій тривожний погляд на чоловікові.

— І ти це правду говориш? — спитала вона.

— Що з тобою, Ганнусько? — сказав Карамазов. — Яку це правду ти маєш на увазі?

— А от таку, — зідхнула Ганна. — Мені, Дімі, і в голову не приходило в чомусь серйозному запідозрювати тебе, але зараз я дивуюсь твоїй красномовності.

— Ну, от уже й красномовність не подобається. — Карамазов держав у зубах ніжно-смугляве вухо своєї дружини й розгублено дивився на стелю. Він зрозумів, що спросонку видав сам себе, й що цього виправити вже не можна. І тому, коли Ганна вперто повторила своє запитання: «ти це правду говориш?», у нім спалахнула злість.

— Ні, — різко сказав він. — Я брешу.

Ганна добре знала чоловіка, і чекала такої відповіді. Але вона знала й те, що після таких вибухів він остаточно обезвольюється.

— Ах, Дімі! Боже мій, Дімі! Що ти робиш із собою? Справа ж зовсім не в цих дачницях. Невже ти гадаєш, що я вже не вмію поважати себе?

Дмитрій слухав дружину й нічого не чув. В цей момент він і не міг чути, бо мислі й почуття раптом покинули його, і він лежав мертвим шматом м'яса. Так із ним завжди бувало після сварки з Ганною.

— Ах, Дімі! Ти зовсім даремно так про мене думаєш. От познайом мене з цими дачницями, і я тобі доведу це... Ти обіцяєш познайомити?.. Ну?

— Я зроблю все... що хочеш, — сказав Дмитрій. — Тільки, будь ласка, вийди відціля.

Ганна не примусила довго прохати себе, і за якусь хвилину її вже не було в кімнаті. Тоді Карамазов вийняв із чемодана купальний костюм і, покликавши товариша Вовчика, пішов із ним до річки.

— Ти подивись на ці обличчя, що обминають нас, — сказав лінгвіст, посилаючи до ніг свого сестера. — Зверни увагу, як вони дивляться: їйбогу, як вороги. От психологія! Коли приїхав на відпочинок, то обов'язково пан.

— Вони, очевидно, мають рацію так думати.

— Так по-твоєму, треба знищити всі будинки відпочинку?

— По-моєму треба залишити цю тему, бо все одно з порожніх фраз ми не виберемось. Коли ці дикуни не хочуть вбачати в тобі трудової людини й не хочуть розуміти, що ця людина має право за якийсь рік чи то два роки відпочити один місяць, то твоє обурення проти них є цілком законне явище. Але, з другого боку, цілком законно й вони обурюються проти тебе, бо поперше, ти не один, а таких, як ти, тисячі, подруге, не всі ці тисячі вміють коректно поводитись із цими людьми й, потрете, ми й справді в порівнянні з ними — пани.

— Словом, і тут тупик? — сказав товариш Вовчик.

— Що ти хочеш цим відзначити?

— Те хочу відзначити, що ти й справді трагічна фігура. Всюди ввижається тобі сама безвихідність.

— Очевидно, така вже вдача мені, — сказав Дмитрій і широко позіхнув.

Вони підходили до річки. На пристані суетились портівки і щось вигружали з підвод. Пароплава ще не було, не було й вітерця, так що ріка стояла, як дзеркало. Ранок був винятковий: після дощів ночі стали холодніти, і холодок вічний затримувався на воді, аж поки сходило сонце.

— Ну, вже скоро почнемо полювати, — сказав товариш Вовчик і від задоволення крикнув.

Карамазов одв'язав свій каюк, і вони, відпливши сажнів три від берега, кинулись у воду.

І тоді ж хтось недалеко зареготав, Карамазов подивився і побачив у купальних костюмах Аглаю і тьотю Клаву. Вони стояли на річному пляжі й готувались лізти в воду.

— Драстуйте, мої голуб'ята! — закричав товариш Вовчик.

— Здоров був, голубе! — відповіла йому криком тьотя Клава.

Дмитрій відчув, що йому стало важко дихати. Він наздогнав свій каюк і вліз у нього. Цілу ніч Аглая не давала йому спокою, цілу ніч він мріяв про зустріч із нею (наче він не бачився з нею сто років), і от на ранок він раптом зустрічає її в купальному костюмі. В ньому, в перший раз прокинувся до неї справжній стривожений самець. Він безсоромно дивився на її таз, на її груди, і ніяк не міг одірватись. Йому захотілось зареготати й так дико, як, очевидно, реготала первісна людина. Йому навіть прийшла думка підплисти до фльоберівських дам і жартуючи схопити в свої обійми Аглаю.

— А ну, покажи, як ти плаваєш? — закричала Аглая, звертаючись до Карамазова й так випинаючи груди, ніби вона збиралась летіти до нього.

— Ah, mon Dieu! que dites-vous là, — крикнув товариш Вовчик.

— І ти тут, mon ami? І ти? Que vous etes aimable de venir me surprendre ainsi.

— Але компенсація, мадмуазель. J'espere que vous me ferez i'amitie de diner avec moi.

— С'єст уне граве question qui demande reflexion.

— Будь ласка, подумайте. Бо я до обіду дістав прекрасного вина.

Товариш Вовчик уже сидів у каюку напроти Дмитрія і поволі гріб до пляжу.

— Ти знаєш, — сказав він, звертаючись до свого приятеля. — Я говорю про загадковість, що за неї сховались наші дами. Її все-таки можна розшифрувати.

— Яким же це чином?

— Дуже просто, — тихенько засміявся лінгвіст. — Ми їх напоїмо добрим міцним вином — і вони нам усе розкажуть.

— Ти так думаєш?

— Я цього певний... Тим паче, що дами не від того, щоб колись із нами випити. Оце недавно тьотя Клава так прямо мені й сказала, що вона хоче «кутнуть».

Карамазову ця мисль теж подобалась. Не тому, що йому хотілось «розшифрувати», як говорив товариш Вовчик, московських дам — ця загадковість із кожним днем його все менше й менше цікавила, — а тому, що сьогодні він побачив прекрасне Аглаїне тіло, тому, що йому захотілось кусати її. Йому метнулось у голові, що п'янка може утворити непогану обстановку, і він уже напружено шукав місця для оргії.

— Я бачу, що ти поділяєш мою думку, — сказав товариш Вовчик.

— Я її цілком поділяю.

— Ну, так тоді допомагай мені, друже. Я думаю зараз атакувати наших дам і сподіваюсь, що сьогодні вночі ми будемо з ними пиячити.

— Але де ж ми з ними зійдемося? — спитав Карамазов.

— Про це я вже подумав. Годині о восьмій ми сядемо в каюк, заберемо з собою що треба й поїдемо на Зелену Косу. Там можна буде навіть огнище розвести.

На Зелену Косу? Прекрасно. Як це він про неї не подумав? Це ж такий затишний куточок, що кращого й не треба. Там навіть можна буде й заночувати... саме в копицях сіна.

— Ти добре придумав, — сказав Карамазов. — Я з охотою підтримую тебе.

Товариш Вовчик ще раз від задоволення крикнув і змовк: вони вже були біля фльоберівських дам.

— Що ви там секретничаєте? — спитала тьотя Клава, коли каюк легко сів на пісок пляжу.

— Це я кажу Вовчикові, — знайшовся Дмитрій, — що пора вже вас познайомити з моєю дружиною.

— Ти це серйозно говориш? — спитала Аглая, при-мружуючи очі.

— Цілком серйозно... і ми зробимо так: я вас познайомлю з Ганною, а ви нас познайомите з чоловіком тьоті Клави.

Аглая поспішила погодитись. Більше того: вона гадає, що треба це зробити сьогодні увечорі.

— Тільки не сьогодні, — кинув товариш Вовчик і поінформував дам про свій плян щодо випивки.

Дами плян прийняли, але Аглая сказала, що перш за все вона хоче познайомитись із Ганною.

— Чому це «перш за все»? — незадоволено спитав Дмитрій. — На цю історію ще буде час.

— Але й на випивку буде час, — уперто сказала Аглая.

Вона так рішуче стояла на своєму, що за кілька хвилин Вовчик уже виходив із себе. Тоді дами несподівано почали вдягатись і демонстративно покинули пляж.

— І на чорта тобі треба було говорити про це знайомство? — незадоволено сказав лінгвіст.

Але Карамазов і сам проклинав себе за необачність. У всякому разі, друзі вже знали Аглаю і зрозуміли, що ніякої вечірки не можна влаштувати, доки вони не задовольнять цю капризну й уперту дівчину.

VI

Звести Аглаю з Ганною вдалось тільки на четвертий день після розмови на річному пляжі. Це трапилось увечорі біля хвіртки, саме на тому місці, відкіля фльоберівські дами починали чергову гулянку з своїми кавалерами. Зустріч була холодна, і це особливо відчула Ганна.

— Чого це ви так цураєтесь громади? — спитала Аглая, беручи під руку дружину Карамазова.

— Відкіля це ви взяли? — в свою чергу підвела брови Ганна.

— От тобі й маєш! Скільки вже часу живемо тут, а вас жодного разу не бачили на вулиці. Хіба це не замкнутість?

— Ганна страшенна індивідуалістка, — пожартував товариш Вовчик.

Тьотя Клава ні з того ні з сього засміялась дрібненьким і негарним смішком.

— А я от думаю, що тут зовсім інша причина, — сказала Аглая. — Ти, Дімі, як думаєш?

Карамазов іздрігнув. Він зовсім не чекав, що Аглая буде так фамільярно поводитись із ним у присутності Ганни.

— Я вас прослухав, — червоніючи сказав він. — Про що ви там?

— Цебто я?

— Ну да, ви!

— Ти подумай, тьотю Клаво, — засміялась Аглая. — Він уже до мене звертається на «ви».

— Ха, ха! — знову розсипалась дрібним і неприємним смішком друга фльоберівська дама.

Утворилось ніякове становище. Таке ніякове, що навіть товариш Вовчик відчув це.

— Ви Дмитрія не зрозуміли, — раптом спокійним голосом сказала Ганна. — Він під цим «ви» мав на увазі й вас і мене.

— Ти, Дімі, підтверджуєш це? — спитала Аглая і уважно, навіть з деякою повагою, подивилась на Ганну.

— Звичайно, — зрушив плечима Дмитрій і вийняв портсигар.

Він уже взяв себе в руки, і обличчя йому було спокійне.

— Так от що, — сказала Аглая. — Чи не тому ви так рідко виходите на вулицю, що не хочете зустрічатись із міщанками?.. Так би мовити тікаєте від обивательського оточення? Я не помиляюсь?

— Я тільки не знаю, кого ви маєте за міщан? — спокійно спитала Ганна.

— Кого я маю? Ну хоч би саму себе, тьотю Клаву й так далі.

— Я вас так мало знаю, що вважати вас за міщан покищо не ризикую.

— Ну, а як узнаете — тоді ризикнете?

Ганна взяла свою косу й положила її на груди. Вона помовчала декілька секунд і нарешті сказала:

— Тут і ризикувати нічого. Коли ви міщанки, то значить міщанки... Але я сподіваюсь, що маю справу з людьми іншого ґатунку.

Тьотя Клава по-солдатськи скинула свою голубу парасольку на плече і взяла руку «під козирьок».

— Рад старатися, ваше-ство! — чітко сказала вона, звертаючись до товариша Вовчика.

Знову утворилось ніякове становище. Ганна, звичайно, зрозуміла, що тьотя Клава глузує з неї, але тепер вона вже не зуміла розрядити напружену атмосферу й мовчки дивилась убік.

— Давайте покинемо ці розмови, — сказав товариш Вовчик.

— Навіщо це робити? — промовила Аґлая. — Ця тема дуже цікава... Ти, Дімі, як гадасш?

Карамазов нічого не відповів на це запитання і раптом зробив кілька кроків убік.

— Почекайте мене, будь ласка, хвилини дві. Я зараз буду тут.

— Це ж ти куди збираєшся втекти? — не без іронії сказала Аґлая.

— Нікуди я не думаю тікати, — грубо кинув Карамазов. — Я йду в буфет води напиться.

— А чому ти думаєш, що ми води не хочемо? Правда, Ганно?

— Так, і я хочу води, — сказала Карамазова.

— Ну, так тоді ходімте всі, — незадоволено кинув Дмитрій.

Вони вже стояли посеред базару, недалеко від «буфету найкращих фіялок І. Л. Карасика». Саме в цей буфет і рушили вони.

— Я думаю, — сказала Аґлая, сходячи на ганок, — що пановний І. Л. Карасик угостить нас не тільки фіялкою, але й святою водою?

— Про що ви говорите, баришня? — спитав крамар, люб'язно усміхаючись.

— Я говорю про святу воду, цебто — про горілку.

— Ви, очевидно, гадаєте, що я, крім фіялки, продаю ще й горілку «з-під поли»? — ображено сказав І. Л. Карасик.

— Я не тільки гадаю, але й певна, що це так.

Крамар із задоволенням подивився на своїх гостей і раптом заметушився біля столиків.

— Ну, коли ви такі певні, то хай буде по-вашому... Якої ж вам горілки треба і скільки ви її подужаєте?

Компанія зареготала: мовляв, так би й давно. І нічого куражитись. Хіба вони не знають, що І. Л. Карасик симпатична людина, і, як усяка симпатична людина, вміє кожному прислужитись?

— Ми серйозно будемо пити горілку? — сказав Карамазов (він хотів сказати «ти серйозно думаєш пити», і якось не міг цього вимовити в присутності Ганни).

— Звичайно, серйозно! — сказала Аглая. — Чому ж не пити? Хіба ти не пропонував мені влаштувати п'янку?

Карамазов почервонів і звів свої брови. Цей цинізм, що ним бравувала сьогодні Аглая, його вже починав нервувати. Він усім корпусом зробив різкий рух і одійшов до дальнього столика. За ним пішла й тьотя Клава з Вовчиком: лінгвіст теж був незадоволений.

— Дімі — страшенний чудак, — говорила Аглая, взявши за руку Ганну, і так говорила, ніби нічого не трапилось. — Вранці, знаєте, ледве скандалу не підняв, що я не хочу з ним пиячити... А зараз чомусь сам одмовляється.

Ганна холодно подивилась на Аглаю.

— Я тільки не розумію, для чого це ви мені говорите, — сказала вона.

— Як для чого? Для того, щоб ви випили зі мною, бо мені зараз дуже хочеться випити.

— А мені, на жаль, не хочеться. Давайте краще підемо на свіже повітря.

— Ви зовсім не п'єте?.. Чи може тільки зараз одмовляєтесь?

— Чому ж не п'ю? — вимушено всміхнулась Ганна. — Іноді і я п'ю, але сьогодні я не хочу. Я гадаю, що й ви не маєте великого бажання: в таку духоту не п'ють горілки.

Аглая знову взяла Карамазова за руку і зі співчуттям подивилась на неї.

— Що духота, то це ви правильно говорите, — сказала вона. — Але не в одній же духоті справа; я думаю, що вам усе таки важко — вам, комуністам.

— Чому ж нам важко?.. Ви зовсім даремно співчуваєте.

— Невже вам можна пити горілку? — з робленим здивуванням спитала Аглая.

— Звичайно, можна. Хіба ви не чули?.. Але, як то кажуть, у міру.

— Словом, золота середина? Ну що ж, і це добре. Отже, зробіть мені милість і випийте зі мною в «міру».

Вона не дочекалась відповіді і, підбігши до крамаря, запропонувала йому поставити на один із столиків пляшку горілки. Потім підлетівши до компанії, схопила Карамазова та товариша Вовчика за руки й потягла їх до Ганни.

— Я теж думаю, що зараз не варто пити, — сказав товариш Вовчик. — І справді духота страшенна.

— Ну, от, і цей тієї ж співає... А що ти мені вранці говорив?

Карамазов зиркнув на Аглаю, зробив рішучий крок до крамаря.

— Чи нема у вас якогось кабінету, де можна було б посидіти? — спитав він.

— Як так нема! — ні з того ні з сього образився І. Л. Карасик.

— Так би й давно! — сказала Аглая і, здається, п'ятий раз узяла Ганну за руку. — Чудачок цей Дімі, страшенно невірноважена натура... Ви вже давно з ним живете?

Підійшла до Ганни й тьотя Клава і теж узяла її за руку.

— Ви мені, їйбогу, подобається, — сказала вона. — Я завжди гнівалась на Дмитрія, що він так із вами поводитьсь.

— Я вас не розумію! — кинула Ганна й розгублено подивилась на товариша Вовчика: вона раптом відчула себе зацькованим звірком.

— Ну, як же так, — пр. мовила тьотя Клава. — Хіба це гарне поводження, коли він тільки сьогодні спромігся вивести вас на люди.

— Тут Дмитрій ні при чому. Я сама нікуди не хотіла виходити.

— Сама? Ну це інша справа. Товаришка Ганна, очевидно, відпочиває, фунти, так би мовити, набирає. Це — зовсім непогано.

Вони вже сиділи в кабінеті, і біля них метушився крамар. Карамазов перетворився. Коли за якісь півгодини він був похмурий, то тепер на його обличчі весь час гра-ла весела усмішка, і він щедро розкидав дотепи та сентенції. Аглаїн цинізм, що спершу його приголомшив, скоро став за те джерело, яке напоїло його чарівною водою і дало йому, так би мовити «наплювательський» настрій. Він добре знав, що Ганна давно вже рветься додому, що фльоберівські дами не дадуть їй спокою, і нарешті, знав, що вже, можливо, недалеко навіть до скандалу, але все це вкупі не тільки не тривожило його, все це вкупі підштовхувало його робити те, що іншого разу він би безперечно не зробив. Він згадував сьогоднішній ранок, згадував Аглаїне тіло, і йому хотілось мучити Ганну — мучити за те, що вона не дає йому взяти це тіло... і взагалі так уперто стоїть йому на дорозі.

— Ну, і хто ж буде пити? — безпорадно махнув рукою лінгвіст, коли крамар наповнив келихи.

— Хіба ти не думаш? — сказала Аглая. — Ну, так тоді давайте втрюх... Ви, Ганно, теж, звичайно, не будете?

— Не буду.

— Добре... Який же нам тост придумати?.. *Avancez un peu*, — знову звернулась воїна до Ганни.

— Я погано розумію французьку мову.

— Вона каже, — неохайно і з почуттям власної гідності кинула тьотя Клава, — щоб ви трохи подвинулись.

— *Mille pardons* за французьку мову. Але, *messieurs, laissez-moi seulement m'installer*.

Аглая раптом перехилила келих і випила свою горілку. Випила й тьотя Клава та Карамазов.

— А тепер можна й тост придумати — сказала Аглая після другого келиха. — Я випила, товариство, за відва-

жних і вольових людей. Чого? Я випила за безумство хоробрих. Але не за те безумство, що виродилось у соррентівського міщанина Пешкова, — я випила за те безумство, що привело троглодита до стану вишуканої європейської людини. Я випила за те безумство, що не знає тупиків і горить вічним огнем стремління в невідомі краї. Я випила за безумство конквістадорів... Ви мене, Ганно, розумієте? Дозвольте вам одрекомендуватись. Я — нова людина нашого часу. Я — одна з тих молодих людей, що як гриби виростають біля ваших ком'ячейок і яких ви не помічаєте. Дмитрій Карамазов, ти знаєш хто перед тобою сидить? О, ти не знаєш, як сказав би Гоголь, хто сидить перед тобою. Це сидить твій антипод. Але ви мене все таки, я бачу, не розумієте. Ах, друзі дорогі... Давайте ще вип'ємо за безумство.

Аглая знову перехилила келих. Обличчя їй розчервонилось, і очі блищали химерним блиском. Карамазов із захопленням дивився на дівчину.

— Іще я хочу сказати, друзі мої, що хоч це й дивно, а породив мене ніхто інший, як ваша ячейка. Це моя рідна мама... Ну, от уявіть собі. Росте десь, в якомусь, скажемо, «вузі» дівчина. Дівчина, що називається, кров із молоком. Від природи її покликано до кипучої діяльності — не тієї, що комсомолить у пустопорожнє... ну, скажемо, якоюсь нудною доповіддю чи то «собачим завулком», а тієї, що, скажемо, Перовська. І от кличе її ячейка і каже: «так от що, свідома юнко, будеш ти у нас кандидаткою у комсомол... Твоє яке походження?»... А на чорта мені це походження? Не я ж робила батька? А він мене зробив!

— Мабуть твоє походження все таки темненьке, — сказав товариш Вовчик.

— А ви, Ганно, як думаєте? Темненьке мое походження?

— Я думаю, що мені вже пора додому — сказала Ганна й підвелась із стільця.

— Ні, почекайте! Я ще не скінчила. — Аглая грубо взяла за руку Ганну й посадила її. — Так от. Що ж мені робити? Ви розумієте — мене від природи покликано до кипучої діяльності, і я хочу творити

життя. Не так, як його творите ви, Ганно, і не так, як ти, Дмитрій Карамазов (вона знову випила келих горілки), а так, як його творили хоробрі на протязі тисячі років... Ви, звичайно, скажете, що я проповідую ідеологію нової буржуазії — хай буде по-вашому. Але й буде по-моєму, бо ми — я й тисячі Аглай у спідницях та штанях — не можемо далі жити без повітря.

— Вам мабуть дуже душно! — раптом зіронізувала Ганна.

— Parbleu, j'etouffe. Je vous prie de baisser la glace, pour nous donner un peu d'air.

— Я вам уже говорила, що я погано розумію французьку мову.

— Вона говорить, — зі злістю сказала тьотя Клава, — що вона задихається і просить вас відчинити вікно.

— А, це зовсім інша справа, — знову зіронізувала Ганна.

Карамазов раптом зірвався з місця і підійшов до дружини.

— Ти, Ганно, очевидно, хочеш, додому? — різко сказав він. — Так я можу провести тебе.

— Я зовсім не п'яна й тепер уже додому не збираюсь, — спокійно промовила Ганна.

— Так я збираюсь! — кинув Карамазов. — Ходім! Тьотя Клава й Вовчик теж підвелись. Підвелася й Аглая.

— Я передчувала, що з цієї зустрічі нічого гарного не вийде, — сказала тьотя Клава.

— А що ж мусіло вийти? — наївно спитав лінгвіст. — Дама легенько посіпала його за ніс і подала свою руку для поцілунку. Вона нарешті заспокоїлась і сказала йому, щоб він завтра приходив до них із Карамазовим: мовляв, чому ж не проїхатись у город К. на кілька годин. Словом, треба ще познайомитись із К. Поїздка мабуть буде цікава, бо година прекрасна й потім на пароплаві можна набратися нових вражінь. Товариш Вовчик погодився. Тоді тьотя Клава взяла під руку Карамазова й зробила і йому таку ж пропозицію.

Дмитрій теж погодився і, скинувши на плече тьоті Клавіну парасольку, пропустив уперед Аглаю й Ганну: і та і друга цілу дорогу йшли мовчки.

— А все таки весело жити «на етом светє, господа», — сказала Аглая. — Це здається твої, Дімі, слова?

Карамазов мовчав. Він замислився. Він думав про те, про що недавно говорила Аглая, і мислі йому наздоганяли одна одну. Він і справді стикнувся з цікавою дівчиною. І йому тепер уперто лізло в голову, що ця зустріч може скінчитися маленькою драмою і що в цій драмі головними особами будуть, очевидно, троє: він, Аглая та Ганна.

— Товариство, — сказав товариш Вовчик. — А хто з вас розплачувався з І. Л. Карасиком?

Лінгвістові відповіла мовчанка: очевидно ніхто про це й не подумав.

— Ну, таке відношення до крамаря я можу назвати тільки свинством.

— Нічого подібного, — сказала тьотя Клава. — За І. Л. Карасика нічого турбуватись: коли він сьогодні не взяв, то візьме завтра. І завтра йому краще брати, бо завтра ви в нього ще щось купите.

— А воно й правда! — погодився лінгвіст. — Розрахунок правильний. Якийсь Перерепенко до цього ніколи не додумається.

VII

Коли приятелі підійшли на другий день до того будинку, де квартирували дачниці, їх зустріла Аглая незадоволенним обличчям і сказала, що кавалерам зовсім не личить спізнюватися на цілих півгодини. Словом, тьотя Клава розгнівалася і поїхала сама. Аглая, звичайно, на них уже не гнівається і просить їх зайти в кімнату. До речі, вони познайомляться і з Женею (мужчина в золотому пенсне). У нього зараз страшенно болить якийсь зуб... очевидно зуб кастрованої мудрости.

— Прошу! — сказала Аглая й відчинила двері. — Заходьте, панове-товариство!

На друзів війнуло вишуканою парфюмерією. Пахла пудра, пахли духи, і здавалось, що кожний закуток і кожного річ цього помешкання набралась приємного запаху. На туалетному столі стояло кілька ваз із квітами, на вікнах лежали французькі романи. Товариш Вовчик почав було

розмову про вчорашній вечір. Але Аглая, очевидно, не мала охоти говорити про це.

— Мені здається, що я вчора така ж була, як і завжди, — сказала вона.

— Безперечно! — поспішив погодитись лінгвіст і, положивши на вікно якийсь старомодний французький роман, що його встиг уже переглянути, сказав:

— Ну, а де ж ваш мужчина в золотому пенсне?

— А от зараз ми його покличемо, — сказала Аглая. — Євгенію Валентиновичу! Ану бо, йдіть сюди.

За дверима, що в другу кімнату, хтось засуетився, і, нарешті, мужчина в золотому пенсне з'явився на порозі.

— Євгеній Валентинович, — одрекомендувала його Аглая. — Чоловік тьоті Клави.

Нова людина мовчки стиснула руки друзям і почала бігати по кімнаті, весь час тримаючись за хворий зуб. Цей типовий інтелігент із профсоюзу — чемний і тендітний — він зараз забув гарний тон і не звертав уваги на приятелів. Карамазов уважно розглядав його й думав, що цей мужчина в золотому пенсне обов'язково мусить бути Євгеній Валентинович, що інакше його й назвати не можна. Не Іванович або Петрович і не Денис або Степан, тільки Євгеній Валентинович. Правда, можна було б його назвати ще Валентином Євгенійовичем. Але по суті це все одно.

— Ти, очевидно, дивуєшся, чому в мене так багато французьких романів? — спитала Аглая, звертаючись до Вовчика.

— Коли хочеш, я дуже дивуюсь, — сказав лінгвіст. — Навіть страшенно дивуюсь.

— А коли не хочу?

— Тоді я можу й не дивуватись. Словом, я маю бажання вгодити тобі... ти як думаєш?

Аглая сказала Карамазову, що вона вже змінила свій погляд на Вовчика і що тепер він їй починає подобатись. Лінгвіст подякував за комплімент.

— Ну так все таки: чому ж у тебе так багато французьких романів? — поцікавився Карамазов.

— Це, бачиш, моя спадщина від прадіда. Він залишив мені дуже непогану бібліотеку.

— Чи не був твій прадід культурним поміщиком?

— Як би тобі сказати... Треба гадати, так. Власне не зовсім так, але все таки так.

— Може ти мені назвеш його прізвище? Чи не князь це, припустім, Волконський?

— Чому це обов'язково Волконський, а не якийсь Мазепа?

— Тому що як до першого, так і до другого ти маєш таке відношення, яке я маю до Чандзоліна, припустім.

— Даремно ти так думаєш! — сказала Аглая і зробила хитреньке обличчя: мовляв, вона зараз хоче помовчати, але згодом Карамазов не тільки почує це прізвище, — він навіть трохи і здивований буде.

— Можливо я й помиляюсь! — кинув Дмитрій і тут же подумав, що Аглая чим далі, то більш намагається заінтригувати його. І московське походження, і її порівняно чиста українська мова, й, нарешті, культурний прадід — усе це підтверджує його припущення.

Товариш Вовчик захотів висловити своє співчуття мужчині в золотому пенсне:

— Вам, мабуть, дуже болить зуб? — спитав він. — Я знаю, як болить зуб, це щось жахливе.

— Мугу! — відповів Євгеній Валентинович і знову схопився рукою за щоку. — Мугу.

Тоді лінгвіст ударив себе по колінах і почав запевняти, що йому, мужчині в золотому пенсне, є прямий сенс піти до зубного лікаря. Вовчик із цим лікарем зустрівся кілька днів тому і вважає, що це страшенно симпатична людина. Невже Євгеній Валентинович не хоче шукати допомоги в названого ескулапа? Вовчик певний, що мужчина в золотому пенсне не пошкодує. Ну... як?

— Звичайно, треба піти туди, — сказала Аглая за свого родича, що крім «мугу» нічого не міг вимовити.

— Ну, й добре! Вони підуть до зубного лікаря, і зуб на якусь годину покине тривожити... Чи не хоче й Аглая пройтись? Може тоді й Дмитрій не проти?.. Словом, давайте підемо всі. Правда, надворі душно, але треба ж допомогти людині. Євгеній Валентинович грає в футбол? Ні? Нарешті він безперечно грає в шахи. Так?.. Ну, й добре. Коли заніміє зуб, вони зіграють у шахи.

— Але коли ж ти поведеш Євгенія Валентиновича до лікаря? — всміхаючись, нагадала Аглая.

Товариш Вовчик заметушився: мовляв, він це зробить із великою охотою й негайно. Словом, давайте збиратись.

— Ах, який ти балакучий, — сказала Аглая. — Чи не пора тобі взятись за діло? Женю ти, звичайно, поведеш сам, бо нема ніякого сенсу всім нам пектись на сонці.

Товариш Вовчик іще більше засуетився. Він прекрасно розуміє, що треба негайно побачити ескулапа, і компанія тут ні при чому. Він хапає свій капелюшок, одчиняє двері й пропускає в них у порив гарячого вітру — мужчину в золотому пенсне. Євгеній Валентинович бере в руку свою руду борідку й мало не вибігає. Таким чином у кімнаті порожніє, і в ній залишаються Дмитрій та Аглая.

— Ну, слава Богу, — кинула дівчина й з полегшенням зідхнула. — Так обрид зі своїм зубом, що хоч тікай у Москву.

Карамазов нічого не сказав. Йому раптом тривожно забилося серце. До вчорашнього дня він почував себе багато спокійніш. Звичайно, Аглая йому одразу ж подобалась, звичайно, йому колись вирвалась фраза, що він хоче зійтись із нею. Але то було тільки туманне передчуття, і він, наприклад, ніколи не шукав тем про кохання, він завжди говорив з Аглаєю, як із звичайним розумним товаришем.

Тепер не те. Він раптом відчув її присутність у цьому городку, так би мовити фізіологічне, і це почуття почалось не вчора, а певніше — в той вечір, коли йому з нею не вдалось зустрітись, коли він так мучився цілу ніч. Навіть і не в той вечір — це почалось із першої зустрічі з нею на пароплаві; тисячами невидимих психологічних ниток він зв'язувався з нею до вчорашнього дня, і вчорашній день був тільки логічним і неминучим висновком. Хіба випадково вона показала йому своє тіло в купальному костюмі? Хіба випадково вона вчора весь вечір намагалась одрекомендувати себе? Хіба випадково він почув цю апологію безумства хоробрих на фоні вранішньої зустрічі, тієї зустрічі, коли вона стояла на пляжі в потоках сонця і демонструвала йому своє здорове ру-

бенсівське тіло? Нічого випадкового нема, всякий випадок зв'язано з тою чи іншою основою і обумовлюється він певними причинами, і коли причини були, то інакше й трапитись не могло. І згадуючи її вчорашню розмову про безумство хоробрих, йому до болю захотілось бути таким же безумним. Йому захотілось схопити її в обійми й закричати побідним криком дикого переможця. Перед ним на мить промайнули сумні, осточортілі очі його Ганни, і він уже більше нічого не бачив. Він зовсім не думав про те, як вона прийме його ласки. На нього в цей момент навіть не вплинула обстановка, що безперечно не відповідала його намірам. Він уже нічого не бачив, крім цієї привабливої дівчини і її мигдалевого погляду.

Карамазов нахабно подивився на Аглаїн торс і зупинив на ньому свої очі.

VIII

І він, очевидно, мав рацію. Інакше навіщо б служба зачиняла віконниці? Чи, може, Аглая хоче затримати спеку? Так ні, цього не може бути! Вона, безперечно, шукає півтемряви. Треба бути рішучим і тільки.

В кімнаті темніє тією денною темнотою, коли, й заплющивши очі, відчуваєш ясний безхмарний день і згоріло-порожні вулиці заштатного городка. Крізь одну віконницю лізе вогняна лапа південного сонця й, полоснувши по вазах із трояндами, легко лягає на стіну.

Аглая поправила декольте свого рожевого плаття й скинула на Карамазова очі.

— Дмитрій, іди но ближче до мене, — сказала вона. — Ти хочеш абрикосової води?

— Дякую! — кинув Карамазов і зупинився біля дівчини.

— Не хочеш?.. Ну, тоді я сама вип'ю.

Вона підійшла до глечика й з ним сіла на своє попереднє місце. Ковтаючи невеличкими ковтками воду, вона говорила йому щось про Євгенія Валентиновича й раптом поцікавилась його родинними справами. Словом, вона хоче ще дещо взнати про нього, й особливо її цікавлять фак-

ти, так би мовити, глибоко інтимного характеру. Ну, от, знову припустім: які ж нарешті в нього взаємовідношення з дружиною? Вона його колись запевняла, що він не любить свою Ганну, але це ж був тільки жарт. Вона, звичайно, нічого не знає, а їй дуже цікавить, як він ставиться до своєї дружини.

Доки Аглая подавала запитання, так би мовити, «взагалі», Карамазов готовий був їй відповідати. Але коли вона фамільярно заговорила про Ганну, йому неприємно стиснуло серце: він несподівано образився за дружину. Мовляв, чому це Аглая не дає їй спокою? За кілька хвилин перед тим він не міг навіть припустити, що в нім прокинеться таке почуття. Але зараз воно навіть затривожило його. Звичайно, він уже не любить, він сьогодні навіть ненавидить Ганну. Але з нею зв'язані такі гарні хвилини, що він не може не поважати її якоюсь своєрідною повагою. У всякому разі, він рішуче одмовляється згадувати сьогодні її ім'я в присутності Аглаї, так принаймні диктують йому норми елементарної етики.

— Може Ганни ми не будемо чіпати? — спитав Карамазов. — Невже тобі не обридло говорити про неї?

— Чому це? — дитинячими очима подивилась на нього Аглая. — На мій погляд, вона все таки цікава жінчина.

— Я гадаю, що їй зовсім не місце в нашій розмові.

— В нашій розмові? От тобі й маєш! Чому це в нашій розмові?..

Аглая зрушила праве плече й сказала:

— Ти переконаний в цьому?.. Ну, що ж, добре! Я її не буду чіпати.

Вона змовкла, мовчав і Карамазов. Розмова перервалася на дуже невдалому місці, і тому утворилось таке вражіння, ніби хтось когось і якимось образив. Дмитрію прийшла думка, що Аглая зрозуміла причину його небажання говорити про Ганну, і йому стало ніяково. Чому й справді не поінтимничати?

— Ти дуже хочеш знати, як я ставлюсь до Ганни? — спитав він.

Аглая бистрим рухом розправила на колінах своє рожеве плаття, подивилась кудись убік, помовчала трохи

й раптом сказала тихим, але рішучим і впертим голо-
сом:

— Я це дуже хочу знати.

— Ну, так от: із дружиною я вже давно в натягнутих відносинах. Приблизно років три.

— Як розуміти тебе: ти вже розлюбив її, чи щось інше треба мати на увазі?

— Бачиш, — сказав Карамазов, — мені важко з'ясувати це. Сказати, що я її розлюбив, — не можна. Але й сказати, що я її люблю, теж не можна.

Аглая підвелася з стільця, пішла до канапи й запалила папіроску.

— Ти хочеш сказати, — промовила вона, — що ти її ніколи не любив?

— Цього я не хочу говорити, бо це зовсім не так; я її сильно любив. Справа тут багато складніша. Тут... як би це сказати...

Він замовк і усміхнувся: йому й самому смішно стало, як важко вияснити цю родинну історію.

— Ну що ж далі? — засміялась Аглая. — Як же далі, мій глупенький хлопчику?

Карамазова раптом знервувала її фамільярність, і він різко сказав: — Далі я одмовляюсь говорити.

— Який ти чудний, Дімі, — і Аглая подивилась на нього сумними очима, — і яка ти, мій глупиш, усе таки нещасна людина... Так я зрозуміла тебе ще в нашу першу зустріч.

Дмитрій засміявся: йому страшенно подобається ця самовпевненість. Хто це їй наговорив такого абсурду про нього?.. Проте, він на неї не ображається. Вона може говорити ще щось і в цьому ж дусі.

— Я, звичайно, можу говорити, — спокійно сказала Аглая. — Але ти мусиш покинути своє самолюбство й теж не бути таким самовпевненим. Словом, постановимо так, що коса наскочила на камінь. Сильна людина на таку ж сильну... Хоч правду казати, я в тобі нічого не бачу ні від коси, ні від каменя.

Остання її фраза гострим болем відгукнулася в його серці. Він нічого не має ні від коси, ні від каменя? Він — той, кого вона недавно вважала за сильну вольову люди-

ну. Вона жартує, чи правду говорить? Карамазов розгубився і, як ображений хлопчисько, стояв перед Аглаєю: — Що це значить?

— Це значить, — сказала Аглая, — що не треба ображати людину, коли вона цього не заслужила — це раз. По-друге, цим мені хочеться сказати, що я тебе знаю не гірше, ніж ти сам себе знаєш.

— Що ж ти знаєш про мене? — майже з розпачем спитав Дмитрій і тут же відчув, що йому серце завмерло. — Ти ж, здається, вважала мене за сильну людину?

— На жаль так, як сам ти себе вважав, — промовила вона.

Аглая бачила, як вражали Карамазова її слова, але на цей раз вона, очевидно, свідомо робила їх злими. Що її штовхнуло глузувати з нього? Жіноча помста за його обережне відношення до Ганни чи щось інше? В усякому разі, вона на цей раз дала собі волю. Вона на цей раз наговорила йому стільки неприємного, скільки від неї він ще ніколи не чув.

— Ти, Дмитрій Карамазов, — говорила вона, — страшенно самовпевнена людина, але в той же час ти ніколи не довіряєш своїм силам... Цієї нової характеристики ти від мене, мабуть, не сподівався почути? Правда? Ти, Дмитрій Карамазов, любиш згадувати відвагу й волю, і ти, безперечно, відважний і маєш сильну волю. Але в той же час ти, Дмитрій Карамазов, великий боягуз і страшенно безвольна людина. Ти, Дмитрій Карамазов, вклоняєшся перед культурою, і ти безперечно культурна людина. Але в той же час ти, Дмитрій Карамазов, страшений невіглас. Словом, ти, Дмитрій Карамазов, недоносок тридцятих років... бо й самі ці роки історик схарактеризував тим же самим назвиськом... Ти, я гадаю, не ображаєшся на мене за цю характеристику?

Йому ображатися, звичайно, нічого, хоч — правду кажучи — характеристика така ж жорстока, як і несподівана. Але він усе таки не розуміє, навіщо вона? Чому це їй прийшло в голову саме сьогодні говорити йому такі «компліменти»? Він ніяк не може цього втямити.

— Ти не розумієш? — сказала Аглая. — Шкода! А справа дуже проста. Милій мій, невже ти не розумі-

еш? Невже ти не розумієш, що я маю бажання покинути гру в темну?

— Тепер не розумію, що ти хочеш сказати цією «грою в темну»? — промовив Карамазов і відчув, як йому знову повертається колишній настрій. Він бадьоро подивився на неї і навіть спитав її, чи не знає вона, що це з ним? Що це трапилось із ним за якусь секунду?

— Я знаю, мій милий — сказала Аглая, помітивши зміну настрою у свого співбесідника. Але давай все таки повернемося до твоїх фамільних справ. Скажемо так: коли ти зійшовся з Ганною? Ну, коротенько.

— Коли я зійшовся з Ганною?

Аглая не помилилась. Карамазов постановив зробити екскурс у минуле. Настрій зробив своє діло, й він несподівано навіть для самого себе почав. Він почав із того, що зустрічався він із своєю дружиною в обложеному місті, коли воно з тоскою дивилось на північ. Тоді стояв глибокий холодний вересень. Червона гвардія відступала й, відступаючи, ледве стримувала переможця. Снились далекі дні минулого: й городовий на розі, й голий осінній парк, і якась музика в кіно — нудна й невесела. Він прийшов у чека. В той час там готувались до обіду. На підлозі валялись стоси папірців, ганчірок і білизни. Він зупинився біля дверей і дивився на баришень, що рились у барахлі, напихаючи ним свої саквояжі. Саме тоді до нього й підійшла Ганна (він потім узнав, що це Ганна). Вона з тоскою здавила свою голову й притулилась до дверей. Тоді він вийняв із кобури бравнінга й підійшов до однієї скрині, де вовтузились барахольщики. Він вистрелив одній баришні в карк. Того ж дня чека розстріляла ще кількох мародерів, і того ж дня Ганна зійшлася з Дмитрієм.

— Це і все? — сказала Аглая, коли Карамазов зупинився. — Ти скінчив свою історію?

— Мабуть усе! — кинув Дмитрій, знову відчувши якусь ніяковість («і справді, навіщо ця зайва одвертість?»).

— Коли все, то мені й цього досить... Я від тебе більше нічого не потребую.

— Ну, так як же: люблю я свою дружину, чи ні? — вимушено усміхнувся Карамазов.

— Про це ти почувеш за якісь два-три тижні, — цілком серйозно сказала Аглая. — А покищо давай і справді перейдемо на іншу тему.

Вона взяла його голову й положила її на свої коліна. Карамазов здригнув: приїсний запах духів і троянд туманив йому мозок. Біла лапа південного сонця різала очі й денна кімнатна тиша викликала млюсть. Дмитрій майже несподівано для себе почав обережно гладити Аглаїне коліно й, можливо тому, що вона ніяк не реагувала на це, він за кілька хвилин схопив в обійми її ноги й, тихо скрикнувши, вп'явся зубами в її м'яке тіло.

— Що з тобою? — суворо сказала Аглая і з силою відштовхнула його від себе. — Що з тобою, Дімі?

Карамазов підвівся. Він блукав розгубленими очима по стелі й здавалось, що він от-от кинеється на підлогу й заб'ється в припадку епілепсії.

— Що з тобою, Дмитрій? — промовила Аглая вже ласкавим голосом. — Як ти зважився на такий вчинок?.. І до того з жінкою, що з нею, порівняно, так недавно познайомився? Знаєш, я не чекала від тебе такої хоробрости!.. Чи, може, ти мене прийняв за баришню легкої поведінки? Ну?.. Чого ж ти мовчиш?

— Пробач мені! — ледве промовив Карамазов. — Я це зовсім несподівано зробив.

Аглая поправила своє рожеве плаття, підвелася з канапи й сказала:

— А що буде, як я розповім про це Ганні? Ну?

Дмитрій не відповів. Тоді Аглая підійшла до нього і взяла його обличчя в свої руки:

— Ну, нічого, — сказала вона. — Я на тебе не ображаюсь. Більше того — скажу одверто — мені навіть приємно було, що ти вкусив мене. Я переконалась, що ти є такий палкий, яким намалювала тебе моя уява. Чуєш?.. Я не ображаюсь!

Карамазову прийшла думка, що дівчина просто жартує з ним. Вона мабуть і справді не проти того, щоб він узяв її, але він, Карамазов, страшенно мамулуватий чоловік і не знає як поводитись із такими цікавими жінками. Треба бути більш рішучим, упертим, і все буде гарно. Він узяв її руку й спитав:

— Ти дозволяєш мені говорити з тобою так, як я того хочу?

— Будь ласка! — кинула Аглая, не одриваючи очей від його обличчя. — Що ти думаєш мені сказати?

Дмитрій підійшов до вікна. За вікном в абрикосовому саду щось кричала хазяйка подвір'я, й над одною з ваз дзижчала муха. На ліву віконницю сів єгипетський голуб і протуркотів своє ласкаве «супруг».

— Ну, я тебе слухаю, — сказала Аглая. — Як ти там хочеш говорити зі мною?

— Бачиш, — почав мамулувати Карамазов і почервонів. — Я страшенно хотів би мати... тебе.

Аглая засвистіла. Боже мій, як їй не свистіти, коли Дмитрій такий без кінця наївний. Що значить «мати»? Чи не думає він, що вона так і кинеться йому в обійми? Ні, це зовсім не серйозно! І коли б хтось інший сказав так, вона б зуміла реагувати. Але йому вона радить тільки покинути свою «карамазовщину» й поважати себе і її.

— Ти зрозумів мене? — сказала вона, кінчаючи. — Ну, говори ж, Дімі?

Він нічого не відповів і мовчки дивився кудись у простір. Він почував себе дуже ніяково. Так пройшло кілька секунд. Але от раптом він зареготав сильним і цілком природним реготом.

— Знаєш, що, — промовив він. — Дозволь мені поцілувати твою голову.

Аглая з зацікавленням подивилась на нього. Вона знову взяла в долоні його обличчя й промовила ласкавим, майже матернім голосом:

— Поцілувати мені голову?.. І цього не треба робити.

— Клянусь тобі, — раптом скрикнув Карамазов. — Клянусь тобі, що в мене й тині не залишилось поганого почуття до тебе.

— Я дуже рада, — сказала Аглая. — Я вірю. *Dante avait bien raison de dire que l'enfer est pave de bonnes resolutions.* Але я дозволю тобі це зробити тільки тоді, коли трапиться те, про що я зараз думаю...

— А про що ти зараз думаєш?

— Дімі, не треба бути таким наївним, а то я зовсім розчаруюсь у тобі. Ти зараз дуже подібний до свого друга Вовчика.

Аглая підійшла до глечика з абрикосовою водою і зробила з нього кілька ковтків. Якось химерно вона виглядала зараз, і Карамазов відчув у ній щось надзвичайно рідне. Йому здалось, що саме її він загубив колись, і вона тепер прийшла до нього, така бажана, як ніхто і як ніщо. Карамазов дивився в її очі, стежив за її рухами, і йому вважалося, що ці очі й ці рухи він бачив чи то уві сні, не то наяву. Але, коли це було наяву, то це було тисячу років тому. Йому навіть прийшла думка, що він, Карамазов, жив у якійсь іншій плоті ще далеко до Данте, що його допіру згадала Аглая.

— Чого це так довго нема наших від лікаря? — раптом сказала дівчина. — Як ти думаєш, Дімі?

— Очевидно, зуб виривають.

Карамазов вийняв портсигар і запалив нову папіросу. Повз вікна з криком пробігла дівчора й зникла за рогом. Знову затуркотів єгипетський голуб.

З дальнього дому відпочинку вдарили в дзвін: мабуть скликали до другого сніданку. Біла лапа південного сонця полізла вище й поширилась.

У кімнаті стало ще душніш.

— Ну, Дмитрій, — сказала Аглая, — ти йшов би додому: я зараз думаю надягати купальний костюм.

Карамазов узяв капелюха і мовчки пішов до дверей.

— Я гадаю, що ми зустрінемося увечорі? — сказала йому вслід Аглая.

Дмитрій повернувся. Вона стояла заложивши руки за голову й загадково дивилась на нього.

— Обов'язково! — сказав він і вийшов із кімнати. «Щось почалось», раптом прийшло йому в голову. Не той роман, що до нього він хотів утекти од нудоти буднів нудної Ганни, — почалось щось тривожне і — тепер він певний — трагічне. Але не жах викликало воно в цім, а почуття якоїсь безумної радості, ніби він мусів на днях відкрити цілком нову й надзвичайно цікаву сторінку в своєму одноманітному житті.

Карамазов пішов до ріки. Йому хотілось зараз кинутись у воду й попливти проти течії чорт-знає куди — такими сильними й рішучими рухами розсікаючи дзеркальну поверхню.

Він так ніколи не чекав вечірньої години, як того душевного дня. І цілком нормальна людина не може уявити, як він мучився, коли Аглая не вийшла з дому.

Але вона не виходила й на другий та на третій день — у п'ятницю. В суботу товариш Вовчик, зустрівшись із тьотєю Клавою біля квартири фльоберівських дам, поставив таке рішуче запитання:

— Скажи мені от що: чому це не видно твоєї племінниці? Чи не посварилась вона з Дмитрієм?

— Не думаю, — сказала тьотя Клава. — Моя племінниця дуже розумна людина і з пустячка не буде робити трагедії.

— Ну так чому ж вона сидить дома?.. Чи, може, й вона захворіла?

Тьотя Клава посміхнулась і нічого не відповіла. Вона підійшла до акації, зірвала плід і, зробивши з нього дитячого пищика взяла його в свої ярко-червоні губи. Товариш Вовчик підвів білі брови й сказав з обуренням:

— Поперше, я не розумію, чого ти мовчиш, а подруге — таємність тут зовсім не до діла. Чому не сказати прямо?

— Поперше, — обурилась у свою чергу тьотя Клава, — я не знаю, що мені сказати прямо, а подруге — я тобі не жінка, і ти так не кричи на мене! Чи може ти хочеш, щоб я покликала Євгенія Валентиновича?

Лінгвіст раптом зблід. Він зовсім не чекав такого несподіваного повороту в розмові і, як і треба було припускати, перелякався.

— Я прошу прощення, — сказав він. — Ти... ви не зрозуміли мене.

Але тьотя Клава вже заспокоїлась. Вона не може довго гніватись на «свого чудачка», її тільки дивують ці мужчини: не встигне поцілуватись два чи то три рази з тою чи іншою жінкою, як уже ту чи іншу жінку вважає за свою власність і починає на неї страшенно кричати. Ну, добре, вона дещо дозволила товаришеві Вовчику... але хіба йому цього вже досить? Тьотя Клава ніяк не чекала, щоб лінгвіст міг так скоро розчарувати її.

— Подякуй моему характерові! — сказала вона й подала свою руку для поцілунку.

Обличчя лінгвістові взялося червоною фарбою. Він мільйон разів дякує і запевняє, що більш ніколи й не подумає кричати на тьотю Клаву. Він крикнув, їйбогу, не навмисне, і його спровокував ніхто інший, як Карамазов. За якісь три дні цього чудака й пізнати не можна. Він якось змарнів, і очі йому заблищали, безперечно, хворобливим блиском. Коли Вовчик спитав приятеля, що з ним, той одверто заявив, що закохався в Аглаю і закохався якось там надзвичайно. Словом, «щось почалось». Вовчик, як міг, заспокоював його, але хіба божевільного заспокоїш?..

Він приблизно так заспокоював: Ну як це легенький флірт із випадковою жінкою та ще й за такий короткий термін може перетворитись несподівано в серйозну драму? Звичайно, Аглая — цікава дівчина, звичайно, Карамазов неврівноважена натура, але все таки це ж занадто. Тільки винятковий процес у безперечно хворій психіці, може так підкузьмити людину.

— Саме це ти й говорив йому? — спитала тьотя Клава.

— А що ж я міг говорити йому? Я взагалі не маю здібностей для такої невдячної ролі.

— А коли не маєш, — з обуренням промовила жінщина, — то не треба й брати її на себе. Хто тобі намолов, що це легенький флірт? Чого ти розписуєшся за Дмитрія?.. Чи, може, ти найнявся до Ганни за адвоката? Коли так, то можеш іти од мене.

Ах, Боже мій! Вовчику все таки рішуче не везе. Все він якось не до речі говорить. Особливо йому не везе з жінщинами. Лінгвіст схоплює руку тьоті Клави й, оглядаючись (щоб не побачив Євгеній Валентинович), цілує цю руку п'ять, десять, двадцять разів. Тоді тьотя Клава викидає з рота зелений пищик і пропонує піти до Аглаї і поговорити ще з нею. По суті — це ж справа не її, а її племінниці і, значить, розмовляти треба з племінницею. Тьотя Клава зараз піде в кімнату й покличе Аглаю, а товариш Вовчик мусить прямувати до абрикосового саду й там полежати, в гамаку. Коли він не хоче зустрічатись з її чоловіком, йому слід перелізти через паркан, бо Євге-

ній Валентинович працює біля вікна, і, значить, пройти непоміченим не можна.

— Тоді я краще перелізу через паркан, — враз погодився лінгвіст і, покликавши свого доверака, пішов від хвіртки.

Стояв прекрасний південний вечір. І сьогодні перегукувались ті ж самі, що й кожного дня, занесені з Росії невгамовні гармошки. По всіх кінцях городка дівчата співали зовсім не аранжированих і все таки надзвичайних народніх пісень.

У голубому небі прорізалися срібні зорі, і з ріки зайчиком плигав тендітний і легкий вітерець. Коли товариш Вовчик, перекинувши через тин свого сетера, пішов до гамака, там уже сиділа Аглая.

— Ну, так що ти хотів мені сказати? — зустріла його запитанням.

— Я, власне, нічого не думав говорити, — несміло почав лінгвіст, сідаючи на траву. — Мені наказала тьотя Клава порадитись із тобою з приводу Дмитрія.

— Я тебе слухаю.

Товариш Вовчик зам'явся. І справді: що він скаже Аглаї? Може і їй він скаже не до речі — і тоді нова неприємність. Але не можна й мовчати: коли й далі Дмитрій буде викидати таких коників, то полювання — пиши пропало! І лінгвіст, плутаючись, починає говорити. І кінчає він тим, що Аглая мусить побачитись із Карамазовим.

— Ти так гадаєш? — спитала дівчина й серйозним поглядом подивилась на свого співбесідника.

— Коли правду говорити, я нічого не гадаю. Але мені здається, що Дмитрій захворів, і ти можеш допомогти йому... хоч би тим, що будеш зустрічатись із ним.

— На твій погляд, він не закохався в мене, а просто захворів?

— Нічого я в цих справах не розумію, — занервував товариш Вовчик. — Але думаю — так.

— А я от думаю інакше, — самовпевнено сказала Аглая. — Я думаю, що він і захворів і закохався. Але захворів саме тому, що закохався в мене. Коли хочеш, я докажу це тобі хоч завтра. Завтра зустрінусь — і ніякої хвороби не буде. Ти віриш?

— Нічого мені доказувати, — нервово кинув лінгвіст, — бо я тобі все одно не повірю.

Аглая знаком запитання застигла в гамаку: вона не чекала такої сміливості від товариша Вовчика.

— Чому ж ти не повіриш? — спитала вона.

— А тому, що я не перший рік знаю Карамазова. Ти можеш його заспокоїти, але це все таки паліатив.

— Хіба з ним уже були такі приступи?

— Звичайно були, і незалежно від того, чи закохався він у когось, чи ні.

— Значить, це приступи божевілля, і я для нього тільки зачіпка?

— Не знаю, які це приступи. Але я знаю, що ти зовсім випадково попала в поле його зору й саме в момент рецидиву його ідіотської хвороби.

Аглая замислилась. Декілька секунд тільки цвіркун порушував тишу вечірнього абрикосового саду.

— Все таки це не вияснення, — нарешті сказала вона.

— Треба спершу дошукатись причин його хвороби, і тільки тоді можна говорити, чим я можу бути для нього: паліативом, чи справжніми ліками.

— Тут про причини не доводиться говорити, — незадоволено промовив товариш Вовчик. — Причини ясні: психічна спадщина батьків.

— Звичайно, тут не без психічної спадщини батьків, але мати тільки її на увазі — це значить нічого не розуміти... А я от усе розумію.

Лінгвіст здвигнув плечима. Хоч він і чув від Карамазова, що Аглая розумна дівчина, але тепер він починає сумніватись у цьому. Як це вона все розуміє? Відкіля вона так знає Карамазова за якісь маленькі тижні? Чи може їй розповіли про нього провінціальні кумушки? Чи може сам Дмитрій говорив про себе? Та це ж несерйозно.

— Що ж ти розумієш? — іронічно спитав він. — Я от, наприклад, далі одмовляюсь переливати з пустого в порожнє.

— Поперше, — спокійно почала Аглая, — я беру від тебе слово, що про нашу розмову Дмитрій нічого не буде знати. Подруге, я одразу ж заявляю тобі, що я Карамазова краще тебе знаю. Знаю тому, що Карамазових сьогодні тисячі. Дмитрій Карамазов, хай буде тобі відомо —

тип. Це я підмітила вже з першої нашої з ним зустрічі, коли мені довелось розмовляти з ним. Що це за тип, я вже говорила самому Дмитрію, і тепер мені залишається тільки дещо додати. Ти мене хочеш слухати?

— Прошу! — поспішно промовив товариш Вовчик: спокійна Аглаїна самовпевненість уже примушувала його ставитись до неї з деякою повагою.

— Ну, от. Будемо по черзі. Скільки, скажемо, років Карамазову? Мабуть тридцять три — тридцять п'ять? Так?.. Я це знала. Це саме та людина, що, вискочивши з сірених гімназіяльних штандів, одразу ж ускочила в епоху війни й революції. Отже, поперше, Карамазов недоучка. Далі: він опозиціонер? Так? Я й це знала. Карамазови не можуть бути не опозиціонерами, бо події вони приймають крізь призму своєї романтичної уяви про світ. Вони не можуть заспокоїтись, бо їм на роду написано тривожити громадську думку.

— Ну, це вже ти чула від самого Дмитрія, — сказав товариш Вовчик, згадуючи характеристику новітньої карамазовщини, як перманентного руху, що її дав сам Карамазов.

— Нічого я від нього не чула, — сухо промовила Аглая і продовжувала. — Отже, маємо безперечно здібного недоучку з романтичним складом натури. Значить, маємо те, що прийнято називати щирою людиною і що можна підкупити щирістю й використати на всі сто відсотків. Карамазова захопила соціальна революція своїм розмахом, своїми соціальними ідеалами, що їх вона поставила на своєму прапорі. В ім'я цих ідеалів він ішов на смерть і пішов би, висловлюючись його стилем, ще на тисячу смертей. Але як мусів себе почувати Дмитрій Карамазов, коли він, попавши в так зване «соціалістичне» оточення, побачив, що з розмаху нічого не вийшло, й що його комуністична партія потихесеньку та полегесеньку перетворюється на звичайного собі «собирателя землі руської» і спускається, так би мовити, на тормозах до інтересів хитренького міщанина-середнячка. Це вже занадто, бо на погляд Карамазова цей середнячок завжди стоїть і стояв грізною примарою на путях до світового прогресу, і, значить, на його погляд, до справжнього соціалізму.

— Але це до нашої справи, здається, не має ніякого відношення? — обережно вставив товариш Вовчик.

— Чи не боїшся ти, що нас хтось підслухає? — з'язвила Аґлая. — Тоді я буду мовчати.

— Будь ласка, — здвигнув плечима лінгвіст. — Чого мені бояться, коли я цілком радянська людина і всі це добре знають. Що я не люблю політики, так це зовсім інша справа.

— Ти, здається, не любиш і філософії?

— Це все одно.

— Ну так тоді я продовжую, бо це якраз і йде до справи. Словом, Дмитрій Карамазов і Дмитрії Карамазови прийшли до жакливої для них думки: немає виходу. Зі своєю партією рвати не можна, бо це, мовляв, зрада не тільки партії, але й тим соціальним ідеалам, що за них вони так романтично йшли на смерть; це буде, нарешті, зрада самим собі. Але й не рвати теж не можна. Словом, вони зупинились на якомусь ідіотському роздоріжжі. І от Карамазови почали філософствувати й шукати виходу з зачарованого кола. Але й тут їм не пощастило, бо вони шукали парикмахерські перпетуум мобіле: шукали такого становища, коли й вівці залишаються цілі, й вовки не почують голоду. Коротко кажучи, ці недоучки остаточно заплутались і, таким чином, прийшли до душевної кризи. Ці Карамазови забули, що вони Карамазенки, що їм бракує доброго пастиря. Вони (часто розумні й талановиті) не здібні бути оформителями й творцями нових ідеологій, бо їм бракує широкої індивідуальної ініціативи й навіть відповідних термінів, щоб утворити програму свого нового світогляду. Це запальні Діцґени, що їх використовують Маркси та Енгельси, але це не Маркси й Енгельси, Карамазов, завдяки романтичному складу своєї натури й завдяки, мабуть, революції, хоче таки розв'язувати проблеми універсального значіння, але він їх розв'язує в хаосі своєї ідеологічної кризи, в хаосі своїх недоношених уявлень про картину світу, і тому послідовно мусить прийти до розбитого корита.

— І все таки я не розумію, до чого ти це говориш? — знову вставив товариш Вовчик.

— Зараз буде ясно, — сказала Аґлая й запалила нову папіроску.

— Отже, я говорила про Карамазова, як про певний тип нашого часу. Дмитрій теж належить до цього типу. Але, як відомо, правил немає без винятків, і не всі Карамазови прийдуть до жовтого дому. Дмитрій випадково найшов собі оддушину в другорядній, на його погляд, ідеї відродження його молодій нації, і ця оддушина може спасти його. Йому тільки потрібний добрий пастир, і тако-го пастиря він уже відчув у мені. Я ще з ним мало розмовляла на цю тему, але вже один той факт, що я з першої зустрічі почала активно й цілком щиро підтримувати його захоплення новими ідеями, — один цей факт не міг не положити глибокого відбитку на його вразливу душу, і він закохався в мене. Закохався, як у нового пастиря. Він так закохався, як може закохатись тільки нестриманий романтик. Я це вже перевірила на трьох днях розлуки. Отже, старої хвороби нема, є нова хвороба, але це вже хвороба остаточного видужання.

— Ти вже скінчила? — зідхнув із полегшенням товариш Вовчик.

— Скінчила.

— І все таки я скажу, що й ти багато мудруєш і трохи подібна до того ж Дмитрія.

— Відкіля ж це видно? — всміхнулась Аглая.

— А хоч би відтіля, що ти надто вже просто говориш про кохання, ніби справа йде про якусь купівлю чи продаж. Яюсь чи то надумано чи то, навіть, меркантильно все це...

— А ти ж думав, що маєш справу з кисейною баришнею? Ні, друже, в наш вік можна кохати справжнім коханням тільки тоді, коли це кохання підігрівається полум'ям соціальної ідеї.

— Тоді мені буквально не зрозуміло, як ти, московка, можеш зробитись якимось там пастирем.

— А чому не припустити, що мені душно на своїй вітчизні? — загадково посміхнулась Аглая. — В таких випадках можна зробитись навіть киргизом тощо... коли в Киргизії є оддушина.

Товариш Вовчик раптом позіхнув і, розкинувши руки, ліг на траву.

— А все таки, коли правду говорити, — сказав він, — нічого я не зрозумів із твоїх балачок. Яюсь дуже плутано,

майже так, як у Дмитрія. Політика, політика й політика, і відсутність усякої ясности... Ти, часом, не комуністка?

Аглая засміялась, їй все таки Вовчик, їйбогу, подобається: поруч із безпримірною наївністю такий тонкий сарказм. Коли б вона належала до компартії, їй би від такої репліки безперечно не поздоровилось. Тепер вона розуміє Карамазова й розуміє, чому він не хоче покінчити з своєю КП(б)У.

— Ти, будь ласка, не приписуй мені того, що я й не думав говорити, — стривоженим голосом сказав лінгвіст.

— Ти одмовляєшся? — усміхнулась Аглая. — Тоді я прошу пробачення: мені здалося чомусь, що ти багато відважніш самого себе.

Товариш Вовчик широко позіхнув. Він підсвиснув своєму доверачові й сказав:

— Ну, добре. Постановимо, що розмову скінчено. Тепер запитання: ти сьогодні вийдеш до Дмитрія?

— А ти дуже хочеш, щоб я вийшла?

— Звичайно.

— А чому тобі так хочеться, щоб я вийшла?

— Тому, що коли й далі Дмитрій буде з таким настроєм, то з нашого полювання нічого не вийде... І потім мені дуже обридли ці фокуси.

— Словом, ти хочеш, щоб я обов'язково вийшла?

— Звичайно.

— Ну, тоді я обов'язково не вийду.

— А я тоді з тобою й говорити не схочу, — обурився Вовчик. — І взагалі я страшенно шкодую, що прогаяв стільки часу.

Аглая зареготала. Ах, який він смішний, цей Вовчик! Він «прогаяв стільки часу»! Хіба все його життя не є порожнє місце в світовому рухові? Відкіля це він узяв, що йому дано якимось там «гаяти чи негаяти час»?

— Проте, ти на мене не гнівайся, друже. Це я жартую, — сказала вона.

Але Вовчик і без пробачення не ображається; він не мало чув таких компліментів хоч би від того ж Дмитрія. Вони його зовсім не обходять. Його тільки дивує, чому це «пастир» (він таки з'їронізував) не хоче йти до своєї вівці... Словом, до побачення!

Вовчик підвівся вже і йде до паркану. Тоді з-за повітки вискакує тьотя Клава й бере його під руку. Вона запевняє лінгвіста, що й не думала підслухати його розмову, але вона ставить такі дві вимоги: перша — Вовчик дає чесне слово, що Дмитрій нічого не знає про те, як думає про нього Аглая («моя племінниця, бачиш, з одного боку, висококультурна людина, а з другого — якась дуже необережна і одверта до безумства»).

— Таке слово я вже дав Аглаї, — незадоволено сказав лінгвіст.

— А друга, — продовжувала тьотя Клава, — я тебе прошу поцілувати мене по секрету в оце праве вушко й піти зі мною до Євгенія Валентиновича. Тепер тобі нічого турбуватись: Женя вже знає, що ти сидиш з Аглаєю, і хоче зіграти з тобою в шахи.

Вовчик зараз не має бажання грати в шахи: йому треба піти до Дмитрія. Але він не може відмовитись, бо тьотя Клава все одно постановить на своєму і все одно йому доведеться грати в шахи. Він повертається до гамака й раптом бачить у ньому Аглаю. Вона зараз маячить там неясною силуетою. «Що думає ця чудна дівчина?» — приходиться йому в голову. Але питання цього він і не думає розв'язувати... та й прийшло воно зовсім випадково.

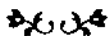
Тьотя Клава, як і треба було чекати, спершу влаштувала з ним подорож у глибину абрикосового саду, й там, під пишною бузиною, притиснула його до своїх грудей. І тільки коли все було зроблено, вона взяла його під руку й, трохи похитуючись від задоволення, пішла з ним до Євгенія Валентиновича.

— О, баядерка!.. — наспівувала вона, наближаючись до дверей.

На порозі їх зустрів мужчина в золотому пенсне і простягнув Вовчикові обидві руки:

— А... я дуже радий! — сказав він і дав дорогу трохи збентеженому лінгвістові.

Легенда

I

Влетіла буря, крикнула — дзвінко, просторо:
— Повстання!

Зашуміло в зелених гаях, загримало, загуло. Прокинулася ріка, подумала світанком та й розлилася — широко — широко на великі блакитні гони. Та й побрели по коліна у воді тумани — зажурені, похилі.

...Ішла повінь... Летіла буря...

І от — я хочу про молодицю коротенько розповісти — як у народі чув. Таку: край села жила, де незаможницька осада, де верби на ставок схилилися й слухають пісень гнідих, що на зорі застигли й кожну мить сивіють.

Звуть Стенькою (то, мабуть, Степанида), ніхто не брав, а вже за двадцять перевалило. Жила-була метелиця та й годі, огонь, баска, гаряча кобилиця. А взяв її Володька, одружився, та не прожив і років зо три — пішов у повстанці.

Отож і залишилась Стенька з хлопчиськом невеличким та з бабою-свекрухою.

Дитина довго не жила, захворіла на віспу й ночі однієї кикнула.

...Вийшла молодиця на вулицю, стала біля воріт, замислилася.

Ходив Володька два роки на цукроварню, заробляв на коня, купив коня, а кінь теж здох.

...А батько закатував матір.

...Ну, і півтори десятини за двадцять верстов...

...Ех ти, сибірська каторго!

...Колись прокинулася удосвіта (під повіткою спала):
за ногу хтось.

— Хто там такий? Одчепись!

Зареготав:

— Хлопці, сюди! Бач, яка краля!

...Отже червоні прийшли, повстанці прийшли. Д'ех,
будуть діла, матері їх ковінька!

Кричали:

— Не печи, не вари: все буде! Де тут у вас буржуї
живуть?

Баба-свекруха сплеснула руками:

— Ой, лишенько! Які ж тут буржуї, самі селяни про-
живають.

Посміхнулися, а потім виймають папірці, читають із
папірців.

— А Гордій Пронь є?

— Та є.

— А Остап Забийворота є?

— Та є.

Аж здивувалася стара: усіх чисто хуторян виказали,
а хуторяни й справді жили, як коти в сметані.

...А потім повстанці пішли. А ввечері ще прийшли...
Ой, було ж молока та ковбас — хоч собак годуй!

— Вари вареники! Печи пиріжки!

Варила, пекла Стенька...

...Мовчала, прислухалася, розглядала... А у вікно за-
зирає молодик червоний, з лісу підводився. Хлопці їли,
дивились на Стеньку, а вона вже цвіла, як мак... Д'ех! до
чого була струнка та красива молодиця, а очі їй, як у кози
дикої, тільки хитренькі грошки.

...Отже горіла, цвіла Стенька... а баба спитала:

— Що ви, хлопці надумали? Невже ліворуція?

— Ліворуція, бабо, повстання та й квіт. Ідемо бур-
жуїв бити.

— Ой, лишенько! — та й утерла рукавом сльози.

Запитало товариство:

— Невже жалко?

— Та де там... щоб вони показалися. Це вже такий
звичай бабський — як що, то й плакати.

А повстанці підводилися, до Стеньки йшли.

— Ух ти, кралечко! — цебто обняв один.

...А другий заіржав та й ще полапав трошки. Мовчала молодиця, думала, мабуть... потім спалахнула раптом, наче промінь пробився крізь хмари:

— За волю... йдете?

І крикнули хлопці:

— За волю! — ще й шаблюки забрязкотіли.

Запумували очі в слив'янці (під віями ніби слив'янка кипіла), вискочила Стенька до порога:

— Цієї ночі п'ять чоловіка присплю... Хто перший? Виходь!

Задзвеніли шаблюки, з грюком розпанахало двері...

...А ранком повстанці засідлали коні, сіли на коні й закурили з села. Перед вів загін, а п'язду летіла Забийворотинська хура. Хуру везли гладкі Забийворотинські коні: гнідий у яблуках жеребець і білий кінь з чорною ногою, з тавром на стегні.

З того часу не бачили Стеньки, не чути було, не говорили про неї.

...Гримали повстання...

П

Не одна молодиця співала: «ой, зажуриюся, запечалюся, піду в садок зелений — розвеселюся...». То не хмари нависли над головою, то очіпок придавив вороне волосся.

... Ой, не чути було вже про баску молодицю, та пройшла вже слава про юнака-молодця.

...Гуділа-дзвеніла слава про Стеньку-юнака, червоного повстанця.

Не одна трясилова ніч пройшла, іде, пройде — тисячі, тисячі, тисячі... Похилилася на тин кропива й думає про бурю. Заспівують, запишуть нащадки: був Приймак і Буденний, і були — тисячі, тисячі, тисячі...

...Палали панські маєтки, тікали пани. Ішли червоногвардійці — з заводів, з шахт, з Донеччини, з Криворіжжя.

А далі йшли повстанці — чабани, байстрюки, голодранці (відтіля, де на ставок верби похилилися). Проходили вздовж і впоперек чорнозем, міста, піски, ліси, байраки...

Гримали повстання. Лютували повстанці.

А найбільш за всіх лютував юнак Стенька. Сама чутка про нього викликала велику тривогу. А де були пани, де були хуторяни (блискучі трактори й череп'яні покрівлі), там тоді важко ходила сумна розпука.

Казали: прийшов юнак із степу, з Хортиці, сюди, в ліси, помститися. Казали: тільки країни радіють (де верби на ставок похилилися), тільки чабани й байстрюки радіють, а іншим — смерть.

Тоді вороги тримали владу, панували знов. І тремтіли вороги, коли чули про Стеньку-юнака.

Дивно, хоч де йому з'явитися, там одразу дзвеніли повстання: виходили чоловіки й баби з косами, ціпами, ховали борони — догори зубами — в траві й наганяли на них ворожі кінні загони. А ще дивно: людей в юнака було дуже замало.

Казали: ватажок Стенька — стрункий юнак і ясний, мов голубе небо, і буйний, неначе буря, і гордий, мов сокіл. Хто слухав Стеньку, той ішов за ним і в огонь, і в воду. Його мова була блискуча, як весняний ранок. Він горів завжди й вабив завжди, наче степові огні в темряві. І як великий пророк, він віщував — так переказували по селах, по заводах:

— Збираймося до гурту! Насувається чорною хмарою час помсти, час розплати. Гей, виходьте на шляхи — чигає воля. Беріть ножі, одрізи, несіть смерть. Через смерть запанує нам життя. Виходьте з лісів, з нетрів, з темряви. Летіть, як метелики, на світло... Послухайте! Послухайте! Невже ви не чуєте, як віки б'ють на сполох! Невже ви не бачите, що ми видираємося з провалля? Один крок — і ми в голубій країні, не буде кроку — знову безодня, темна, слизька, як жаба... Послухайте! Послухайте! Ми кличемо вас огняним повстанським словом: беріть ножі! точіть ножі!..

І брали ножі, і точили ножі, а Стеньчине слово лунало по оселях, виходило з лісів, відходило далеко-далеко.

І знову палали панські маєтки й череп'яні покрівлі. Ходила кривава помста, а ліси знову гуділи буйну славу юнакові.

...І піднялися тоді вороги, вовчі загони пустили на Стеньку, а за юнакову голову пообіцяли пригоршню червінців. А тоді почали вибухати ще частіш повстання. Як вітер, літав юнак по селах та підіймав пригноблених, і пригноблені тягнулися з усіх усюд до нього, і лилася цебрами ворожа кров.

Так чергувалися зорі: була вечірня, була вранішня. Іще були дні, і відходили нерозгадані дні, за лісом зникали.

Вже майже рік лютує юнак, і нездібні вороги зловити його.

...І от проїздив селом молодий юнак. Висипали люди на вулицю, дивляться на нього. А він сидить на коні й посміхається до людей, наче вечірня зоря до річки.

Був тоді присмерк, стояли жнива, і на майдані пахло полем. Та й під'їхав загін до журавля, і позлазили з коней повстанці. І юнак зліз. І що ж? Юнак, як юнак, але справжній Стенька: очі йому, як невиїждженому коникові грають...

...Любили люди того юнака, мов буревісник бурю, не наче чайка синє море. Але ховали люди між себе ще й погану думку про нього. Не казали, а тільки ховали. А була ота думка оця: ішла чутка, що Стенька з лісовиками валандається, тому й куля його минає. Дехто думав, що це вороги такі чутки пустили, а дехто й інакше мислив. Що куля минає, то ще й нічого: єсть такі діди, на Чорномор'ї були, від кулі теж заговорюють, по книгах чорноморських вичитали. А от як із нечистою силою що — то анцихрист.

...Отож зліз юнак, з цеберки воду п'є. І підійди до нього на той гріх бабуся старенька; її сина вороги закатували — червоний повстанець був. Підійшла ото ззаду до юнака та й сунула йому в кишеню карбованця паперового й ще пиріжок маленький. Обернувся юнак: примітив це. А баба схопила його руку та до уст своїх, та тужити.

— Голубе ти мій рідненький! Синочку ти мій гарненький!

Плаче баба, а юнак, як стовп, стоїть, а громада дивиться на нього.

...Отут то й було несподіване: як кинеться юнак перед бабою навколішки, зблід, як лист той осінній, і замолювся юнак:

— Бабусю велика! Молюся тобі за твої страждання, за твої муки. Ти мій єдиний бог, а іншого не знаю. Молюся всім людським мукам, молюся помстою, що наводжу її на катів жорстоких, на силу не нашу. Молюся й тобі, людино вільна, що взяв ніж і запалив серце грозами.

Сказав це юнак, скочив на коня, і пропав загін у степу.

А люди стояли й думали. І порішили тоді люди, що Стенька дійсно зв'язався з нечистою силою.

І пішла з того часу погана слава про юнака. Тільки байстрюки та голодранці підтримували його, а інші люди відсахнулися від нього. І важко тоді стало юнакові жити з своїм загonom у лісі: вовчі загани стежили за кожним його кроком, а люди вже майже не підтримували його.

Та й сунулися хмари над тим лісом, де жив юнак. Сунулися, посувалися, лили воду на сосни, а сосни стурбовано гули. І були тоді неясні думи й неясні мрії, і журба була за далеким, неясним, невимовним...

...Жив у тім лісі й дід Чорноморець сивий. Приходили до нього люди визнавати: куди корова поділася, хто коня вкрав. Розгортав Чорноморець чорноморські книги й узнавав по них, куди корова поділася, хто коня вкрав.

Іще знав дід Чорноморець, де ховається юнак, і розповів він людям, що наступає кінець юнакові, що лютою смертю помре він.

Але ще гримали повстання, і горіли панські маєтки.

Але вже надходив кінець.

Тихо, крадькома, мов кішка, насувалася юнакова загибель. Як осіння журба між дерев, м'яко ступала загибель. І прийшла загибель.

...Була темна ніч. Тоді була темна ніч. Зойкали сичі, тривожно гуділи сосни. З трьох кінців палахкотіли заграви. То горіли панські маєтки, то було діло юнакове — ясного, мов голубе небо, буйного, неначе буря, і гордого, як сокіл. Тоді загін його отаборився в Зеленому Ярку. Біля багаття лежали стрункі постаті, а з боку лежав повстанський пес — здоровий вухатий собака.

І раптом підвівся й завив пес — тихенько й тривожно. І сказав тоді юнак:

— Іде зима. Підемо глибше в ліси... Ще помсті не кінець!

І одгукнулося здалека таємно:

— Ще помсті не кінець!

І заспівав один повстанець тихенько, зажурно, наче вода виходить із заводу в Дніпро:

— Ой, Морозе-Морозенку, ти славний козаче...

І одгукнулось:

— Ой, Морозе-Морозенку...

Та не чули тоді повстанці, що насувається на них неминуче лихо. (Тоді байдуже тріщало багаття, а здалека байдуже виблискували заграви).

...А Зелений Яроч оточили вовчі загопи. Скрадалися вовки. Тихо насувалося лихо...

Гей, гей! Була тоді темна ніч, як далеке-далеке минуле!..

...А потім раптово вибухли постріли. Зататакали кулемети — то оточили повстанців вороги. І зійшлися тоді дві сили: одна сила юнакова, а друга — вовча...

Довго-довго не здавалися повстанці.

Та тільки перемогла вовча сила: перебили повстанців, тільки троє лишилося, а між ними Стенька-юнак.

Ой, гудів та й тривожно ліс...

Не розповідає горлиця про свою дитину милу, що її шуліка забив. Отож важко казати про те, як Стенька-юнак загинув.

...Привели Стеньку на майдан і судили на майдані. І ніхто не прийшов сюди, люди не прийшли сюди.

...Тоді сумніло на шляху. І сказав юнак:

— Одпустіть моїх товаришів, і я сам знайду собі найлютішу смерть.

Найлютішу смерть? Гей, гей, цього панам і треба. Погомоніли вороги й згодилися; вони хотіли перехитрувати юнака: юнак прийме найлютішу смерть! А тоді й товариші його приймуть найлютішу смерть!

І виблискували ворожі багнети, а за майданом умирало сонце.

Та не знали вороги, що їх перехитрував юнак. Говорив він:

— Я вигадав собі смерть, як в старовину було: садовили козаків на палі, і вмирили козаки на гострих палях. Я хочу вмерти на гострій палі — це найлютіша смерть!

Посміхнулися вороги — це найлютіша смерть! Тоді загостили палю й вбили її в землю.

Подивився юнак на товариство й теж посміхнувся, і закипіли йому очі в слив'янці (під віями наче слив'янка кипіла), і сказав він:

— Ой, вороги-вороженьки. В старовину було ще й таке: приводили людей до палі й дівчат молодих приводили. Коли яка дівчина захотіла одружитися із злодієм, що на палю сідав, то його й одпускали на всі чотири сторони. Мені не треба прощати, але зробіть, як було в старовину, — покличте сюди громаду.

Ще посміхнулися вороги — хай подивиться громада, як злодіїв катують. І вдарили на сполох. І зійшлося народу сила силенна. Але ворожих багнетів ще більш було.

...Тоді вже вмирала й вечірня зоря, і тихо було на майдані, тільки шаблюки іноді цокотіли та здалека гудів ліс.

І сказав тоді юнак:

— Тепер я буду сідати на палю... Але слухайте! Слухайте!

І раптом розірвав юнак свій одяг повстанський, і побачили люди замість юнака буйного голу жінку — красуню, що погордо дивилася поперед себе. І дзвінко сказала вона:

— Слухайте! Слухайте! Я вмираю за волю. Але я знову закликаю вас до помсти: гостріть ножі! Дивіться, дивіться на заграви: вже палає наше визволення, вже йде нова невідома зоря... Слухайте! Слухайте!..

Але не дали їй говорити чороги, як люті шакали, накиннулися на неї й зав'язали їй рота.

...А народ уже гудів...

Тоді вовки накиннулися на народ і розігнали його. А Стеньку-юнака закатували: одрізали носа, одрізали вуха й наштрикнули на палю.

...Гей, гей! Та й була ж то найлютіша смерть...

Але пройшла тоді про юнака Стеньку, про жінку молоду красуню — ясну, мов голубе небо, буйну, неначе буря, і горду, як сокіл, ще бучніша слава. Ще й досі гудуть їй ліси невмирущу славу...

І от біля ставка, де верби похилилися, стоїть могила. Це юнакова. Приходять до могили люди й слухають, як шумить вітер над нею...

...Гей, гей! Гримали повстання...

...І були — тисячі, тисячі, тисячі.

ПРИМІТКИ

Кіт у чоботях

Вперше надруковано у виданні «Дочери Октябрю» (Харків, 1922. — С. 53—61), 1923 року у збірці «Сині етюди», у 1927 та 1928 роках — у першому томі Творів.

Дульсінея — героїня роману Мігеля Сервантеса да Сааведра (1547—1616) «Дон Кіхот» (1605—1615). Для головного героя селянська дівчина Альдонса була Дульцінеєю, «дамою серця». У переносному значенні — обожнювана жінка.

Краснов Петро Миколайович (1869—1947) — генерал царської армії, в жовтні 1917 був направлений на придушення революції в Петрограді, у 1918 р. очолив виступ донських козаків проти Радянської республіки. Після розгрому заколоту емігрував. За рішенням Верховного суду СРСР страчений у Москві.

Колчак Олександр Васильович (1873—1920) — царський адмірал, один з головних керівників російської контрреволюції. Встановив на Уралі, в Сибіру і на Далекому Сході військову диктатуру. Був захоплений червоними партизанами, засуджений Іркутським ревкомом і страчений 1920 р.

Юденич Микола Миколайович (1862—1933) — білогвардійський генерал, очолював контрреволюційні виступи на північному заході Росії в період іноземної інтервенції й громадянської війни. Війська Юденича, що загрожували Петрограду, були розгромлені в грудні 1919 р. У 1920 р. втік за кордон.

Денікін Антон Іванович (1872—1947) — генерал-лейтенант царської армії, головнокомандуючий контрреволюційними силами Південної Росії під час громадянської війни. Після розгрому деніківщини в березні 1920 р. емігрував за кордон.

Тьєр Адольф (1797—1877) — французький історик і державний діяч, прем'єр-міністр і міністр закордонних справ. Під час Паризької комуни 1871 р. очолив версальців у боротьбі проти комунарів. У 1871—1873 рр. — президент Франції.

Подиви — скорочення з російської: политический отдел дивизии.

Дорога і ластівка

Вперше надруковано у збірці «Сині етюди» (Харків, 1923.— С. 189—192) як дві окремі короткі новели — «Дорога» (С. 189—190) і «Ластівка» (С. 191—192). Пізніше автор об'єднав їх у цілісний твір, що друкувався у першому томі Творів (1927 і 1929 рр.).

Володарський В. (справжнє прізвище Гольдштейн Мойсей Маркович; 1891—1918) — радянський революційний діяч.

Я (Романтика)

Вперше надруковано в альманасі «Гарт» (Харків, 1924.— Ч.1). 1924 р. опубліковано у збірці «Осінь»; 1932 р.— у Вибраних творах (Т. 1).

«Цвітові яблуні» — присвята-асоціація з новелою М. Коцюбинського «Цвіт яблуні» (1902).

Амазонянки (амазонки) — у грецькій міфології воєнничий народ у Малій Азії та на узбережжі Азовського моря, що складався лише з жінок.

Синедрион — рада старійшин, вищий державний орган з політичними і судовими функціями в древній Іудеї. Тут — рада, вищий орган.

Хетейський ієрогліф — писмена хеттських племен у Малій Азії, які утворили в першій половині II тисячоліття до н. е. державу з високою культурою.

Версальці — тут у значенні контрреволюціонери, за аналогією до зосереджених у Версалі контрреволюційних військ на чолі з А. Тьером і М. Мак-Могоном для боротьби проти Паризької комуни 1871 р.

Штаб Духоніна — мається на увазі начальник штабу і головкомандуючий російської армії, який не визнав Жовтневої революції і на початку грудня 1917 р. за наказом М. Криленка був розстріляний у Могилеві. «Відправити в штаб Духоніна» — евфемізм, що означає «розстріляти».

Теософи — прихильники теософії, релігійно-філософського вчення про можливість «безпосереднього осягнення бога» за допомогою містичної інтуїції та одкровення, безпосередніх контактів із потойбічними силами.

Конфуцій (Кундзи; бл. 551—479 до н. е.) — давньокитайський філософ, педагог і політичний діяч.

Лаотсе (Лао-цзи) Лі Ер (VI—V ст. до н. е.) — китайський мислитель.

Будда — засновник буддизму Сідхатха Гаутама (632—544 до н. е.)

Магомет (Мухаммед) — засновник ісламу.

Месія — у релігійному вченні посланець Бога, який здійснить спасіння людства.

Арабески

Вперше надруковано у вид. *Хвильовий Микола*. Твори: У 3-х т.— X., 1927.— Т. 1. 1929 р.— у першому томі тритомника (С. 308—339).

Арабеска, арабеск (фр. arabesques від іт. arabesco — арабський) — літературний прийом, в кінці XVI — поч. XVII ст. вживався як синонім гротеска. Арабеска позначала вишукане, дивне, вибагливе. Ф. Шлегель розрізняв гротеск та арабеску, вважав гротеск поняттям низького ґтибу. Арабеска — логічна конструкція, позбавлена змісту гра прекрасного, що виступає як чиста форма.

Арабеска як принцип орнаментальної вільної композиції матеріалу приваблювала художню увагу письменників 1820—1840-х. Це позначилось у назвах творів, що формуються незалежно від позначеного жанра як складні цикли: «Арабески» (1835) Н. В. Гоголя, роман К. Іммермана «Мюнхгаузен. Історія в арабесках» (1838—1839), збірка «Гротески і арабески» (1840) Е. А. По. «Арабесками» (1911) назвав збірку своїх літературно-критичних статей А. Бєлий.

Сервантес де Сааведра Мігель (1547—1616) — іспанський письменник, автор роману «Дон Кіхот» (1605—1615). Брав участь у морській битві біля Лапавто, міста на березі Корінфської затоки в Греції. 1575 р. був захоплений у полон піратами і проданий у рабство, в 1580 р. викуплений місіонерами.

Сєрра Мартінес (1881—1947) — іспанський поет, драматург, режисер модерного театру. Мав велику популярність у багатьох країнах після постановки п'єси «Пісня про колиску» (1911).

Карлейль Томас (1795—1881) — англійський письменник, публіцист, історик, автор відомих праць «Історія Французької революції» (1837), «Герої, культ героїв і героїчне в історії» (1841).

Діккенс Чарльз (1812—1870) — англійський письменник, автор авантюрно-пригодницьких, соціально-проблемних романів. Роман «Посмертні записки Піквікського клубу» (1837) — сентиментально-гумористична розповідь про тогочасну Англію.

Шеллі Персі-Біші (1792—1822) — англійський поет-романтик, автор філософської, політичної, інтимної лірики.

Богданов Олександр Олександрович (справж. *Малиновський*; 1873—1928) — російський філософ, письменник, економіст, політичний діяч, один з теоретиків богобудівництва.

Стерн Лоренс (1713—1768) — англійський письменник, автор знаменитого роману «Життя і думки Трістама Шенді, джентльмена» (1760—1767).

Квакери (з англ. Quakers — буквально тремтячі, самоназва «товариство друзів») — члени християнської протестанської секти, заснованої в 1650 р. у Англії. Заперечують зовнішні форми релігійності, сповідують пацифізм.

Мекка — місто в Саудівській Аравії, священне місто мусульман.

Капабланка Хосе Рауль (1888—1942) — видатний шахіст, чемпіон світу.

Реті Р. (1889—1929) — видатний шахіст.

Мати

Вперше надруковано у виданні: *Хвильовий Микола*. Твори: У 3-х т.— Х.: ДВУ, 1930.— Т. 3.— С. 5—23. 1932 р. опубліковано у Вибраних творах (Т. 1).

«*Приїхали до матері та три сини...*» — цитата з вірша П. Тичини «Три сини» (1923).

Тарас Бульба — персонаж однойменної повісті М. Гоголя.

Франц-Йосиф I (1830—1916) — імператор Австро-Угорщини (1848—1916) із династії Габсбургів.

Повість про санаторійну зону

Вперше надруковано в журналі «Червоний шлях» (1924.— № 3.— С. 3—78). Згодом — у виданні: *Хвильовий Микола*. Твори: У 3-х т.— Х.: ДВУ, 1929.— Т. 2.— С. 100—260.

Савонарола Джироламо (1452—1498) — італійський монах, проповідник, релігійно-політичний реформатор у Флоренції.

Махаївщина — дрібнобуржуазна, анархістська течія, проповідувала вороже ставлення до інтелігенції, особливо революційної інтелігенції.

Муравйов Михайло Артемович (1880—1918) — політичний авантюрист, лівий есер. Відомий антиукраїнськими настроями.

Річардсон Самюел (1689—1761) — англійський письменник, творець європейського родинно-побутового роману в епістолярному жанрі.

Рахіль (євр. *rahel* — вівця) — у старозавітних біблійних переказах дружина-красуня Іакова. Вважається праматір'ю царів, пророків, суддів і героїв, всього дому Ізраїлевого.

Шпенглер Освальд (1880—1936) — німецький філософ-ідеаліст, історик, публіцист, представник філософії життя. Розвинув учення про культуру як множинність замкнутих «організмів» (єгипетський, індійський і т. д.), які виражають колективну «душу» народу і проходять певний життєвий цикл.

Бергсон Анрі (1859—1941) — французький філософ-ідеаліст, представник інтуїтивізму й філософії життя.

Ейнштейн Альберт (1879—1955) — фізик-теоретик, творець теорії відносності, громадський діяч.

Ліндер Макс (спр. Габріель Лев'ель; 1883—1925) — французький кіноактор.

Архейська доба — найдавніша ера в геологічній історії Землі, яка тривала близько 1,5 мільярда років.

Аравія — найбільший півострів Азії.

Кааба — священний храм мусульман у місті Мекка, місце паломництва мусульман.

Мефістофель — у фольклорі й художній літературі один з духів зла, демон, грішний ангел.

Бакунін Михайло Олександрович (1814—1876) — російський революціонер, один з найвизначніших ідеологів анархізму і народництва.

Юнкерс — назва німецького літака, випущеного фірмою «Юнкерс». За ім'ям німецького авіаконструктора й промисловця Гуго Юнкерса (1859—1935).

Сентиментальна історія

Вперше надруковано у виданні: *Хвильовий Микола*. Твори: У 3-х т.— Х.: ДВУ, 1929.— Т. 2. — С. 261—344.

Тамерланівщина — дикий, нецивілізований устрій, правління, походить від імені середньоазіатського завойовника й полководця Тамерлана (Тимура; 1336—1405).

Платон (428 або 427—348 або 347 до н. е.) — давньогрецький філософ-ідеаліст, учень Сократа.

Раднарком — Рада Народних Комісарів, вищий виконавчий і розпорядний орган державної влади в СРСР до 1946 р.

Невський проспект — центральна вулиця Петербурга.

«Рамаяна» — давньоіндійський епос, що остаточно склався між IV ст. до н. е. та II ст. н. е.

Ніцца — знаменитий курорт на півдні Франції.

Дантон Жорж Жак (1759—1794) — один з діячів Французької революції.

Вайльд (Уайльд) Оскар (1854—1900) — знаменитий англійський поет і прозаїк, автор роману «Портрет Доріана Грея» (1891), що став своєрідним художнім маніфестом естетизму кінця XIX ст.

Цезар — правитель. Походить від імені Гая Юлія Цезаря — римського полководця і політичного діяча, імператора.

Вальдшнепи

Першу частину «Вальдшнепів» надруковано у журналі «Валіте» наприкінці 1927 р. (число 5.— С. 5—69). Наступне шосте число з другою частиною роману було конфісковано в друкарні, верстка розсипана. Дослідникам і досі не вдалося віднайти конфісковану частину твору.

«*Брати Карамазови*» — роман Ф. Достоевського. Головний герой роману М. Хвильового має таке ж ім'я, як і герой роману Достоевського. У такий спосіб автор прагнув викликати у читача асоціації з романом російського класика.

Потебня Олександр Опанасович (1835—1891) — український філолог, психолінгвістичне вчення якого має значний вплив на розвиток сучасної філологічної думки.

Прованс — провінція Франції на березі Середземного моря.

Війон (Вільон) Франсуа (спр. Монкорб'є або де Лож; між 1431 і 1432 — після 1463) — французький поет, автор балад і поем.

Провансальська література — зародилася в Провансі, провінція Франції з особливим діалектом. Жєн Жансемен (1798—1864), Теодор Обанель (1829—1886) — провансальські поети.

Мізантроп — персонаж однойменної п'єси французького комедіографа Мольєра. У переносному значенні — людиноненависник.

Чемберлен Остін (1863—1937) — англійський політичний діяч, міністр закордонних справ Великобританії в 1924—1929 рр.

Перовська Софія Львівна (1853—1881) — революціонерка-народниця, організаторка замахів на імператора Олександра II.

Діцген Йосиф (1828—1888) — німецький робітник, соціал-демократ. Один із засновників I Інтернаціоналу.

Легенда

Вперше надруковано у збірці «Сині етюди» (X., 1923.— С. 178—188).

Приймак (Примаков Віталій Маркович; 1897—1937) — радянський військовий діяч, організатор і керівник Червоного козацтва України. Репресований в 1937 р.

Будьоний Семен Михайлович (1883—1973) — радянський військовий і державний діяч.

Хортиця — острів на Дніпрі. До 1775 р. Хортиця входила до складу володінь Запорозької Січі і була її важливим стратегічним пунктом.

Морозенко Нестор (Мрозовицький Станіслав; ?—1649) — корсунський наказний полковник. Улітку 1648 р. на чолі повстанського загону Морозенко разом із загонами М. Кривоноса, І. Ганжі брав участь у визволенні Поділля. Загинув під час Збарської облоги 1649 р.

ЗМІСТ

Мандрівка у пошуках «запаху слова»	3
КІТ У ЧОБОТЯХ	23
ДОРОГА Й ЛАСТІВКА	38
Я (РОМАНТИКА)	42
АРАБЕСКИ	62
МАТИ	83
ПОВІСТЬ ПРО САНАТОРІЙНУ ЗОНУ	95
СЕНТИМЕНТАЛЬНА ІСТОРІЯ	211
ВАЛЬДШНЕПИ	266
ЛЕГЕНДА	333
Примітки	342

Літературно-художнє видання

Серія «Програма з літератури»

ХВИЛЬОВИЙ Микола

ВИБРАНІ ТВОРИ

Упорядкування текстів,
передмова та примітки
Муслієнко Олени Вячеславівни

Науковий редактор серії
кандидат філологічних наук, доцент
Мельників Р. В.

Редактор *Т. О. Попова*
Технічний редактор *В. І. Труфен*
Коректор *О. Г. Неро*

Підписано до друку 12.12.2002. Формат 84x108/32.
Папір офсетний. Гарнітура Шкільна. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 18,48.

ТОВ «Веста». Свідоцтво ДК № 500 від 21.06.2001 р.
61145, Харків, вул. Космічна, 21а
Тел. (0572) 40-31-67, 43-27-83, 19-58-67, 19-48-65
E-mail: office@ranok.kharkov.ua

Надруковано у ТОВ «Фактор-Друк»,
вул. Саратовська, 51.
Тел. (0572) 175-185, 175-356.
Замовлення № 4418

Микола

ХВИЛЬОВИЙ

«Я до безумства люблю небо, трави,
зорі, задумливі вечори, ніжні осінні
ранки, коли десь летять огнянопері
вальдшнепи — все те, чим так пахне
сумновеселий край нашого строкатого
життя. Я до безумства люблю ніжних
жінчин з добрими, розумними очима,
і я страшенно шкодую, що мені
не судилося народитися таким шикарним,
як леопард. Іще люблю до безумства
наші українські степи, де промчалась
синя буря громадянської баталії,
люблю вишневі садки... і знаю,
як пахнуть майбутні городи нашої
миргородської країни.

Я вірю в «загірню комуни»
і вірю так божевільно, що можна вмерти.
Я мрійник і з висоти свого незрівняного
нахабства плюю на слинявий «скепсис»
нашого скептичного віку»

(М. Хвильовий)

ISBN 966679747-X

9 789666 797479

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК